

rousseau

522

rousseau
confesiuni

★★

«Rousseau și-a propus sarcina imensă și aproape himerică pentru vremea lui de a înfrânt victoria ființei naturale a omului asupra unei societăți artificiale. Redusă la dimensiunea spațiului său biologic, tentativa s-a soldat cu un eșec, dar în lumina perspectivei istorice ea este o izbîndă. Conștient de inegalitatea forțelor a căror înfruntare o provoca, el a folosit în această luptă armele de care era absolut sigur, acelea ale conștiinței lui integre și ale puternicului său geniu poetic. În loc să accepte sinuciderea morală sau tăcerea, cum s-ar fi putut foarte ușor întîmpla, în loc să cadă în conversiune religioasă sau misticism, pentru care avea anumite predispoziții, în loc să recurgă la revolta politică, pentru care temperamentul său de solitar nu era făcut, Rousseau a ales totuși lupta, pe care a dus-o cu îndîrjire pînă la capăt. *Confesiunile* au rezonanța vuietului unui cîmp de bătălie, după cum ele se impun prin desăvîrșita lor artă literară, prin admirabila arhitectonică a gândirii, prin răscolitoarea forță emotivă. Firul lor se întrerupe brusc, înainte ca scriitorul să-și fi depănat întreaga poveste a vieții, dar ecoul lor se prelungește în *Visări*, care sînt patetice poeme în proză izvorîte dintr-un suflet ce-a cunoscut pînă în străfunduri umilința, durerea, deznădejdea și care-și umbrește adversarii prin neîntrecuta lui vibrație poetică.

Aceste două opere — născute din aceeași substanță și formînd un cor unitar — compun și transmit peste veacuri o imagine totdeauna vie a marelui și zbuciumatului Rousseau.»

Pericle MARTINESCU

rousseau

editura pentru literatură

ol. I-III Lei 15

Coperta : *D. Ionescu*

jean-jacques rousseau

confesiuni

★★

TRADUCERE DE
PERICLE MARTINESCU

1969

EDITURA PENTRU LITERATURĂ

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

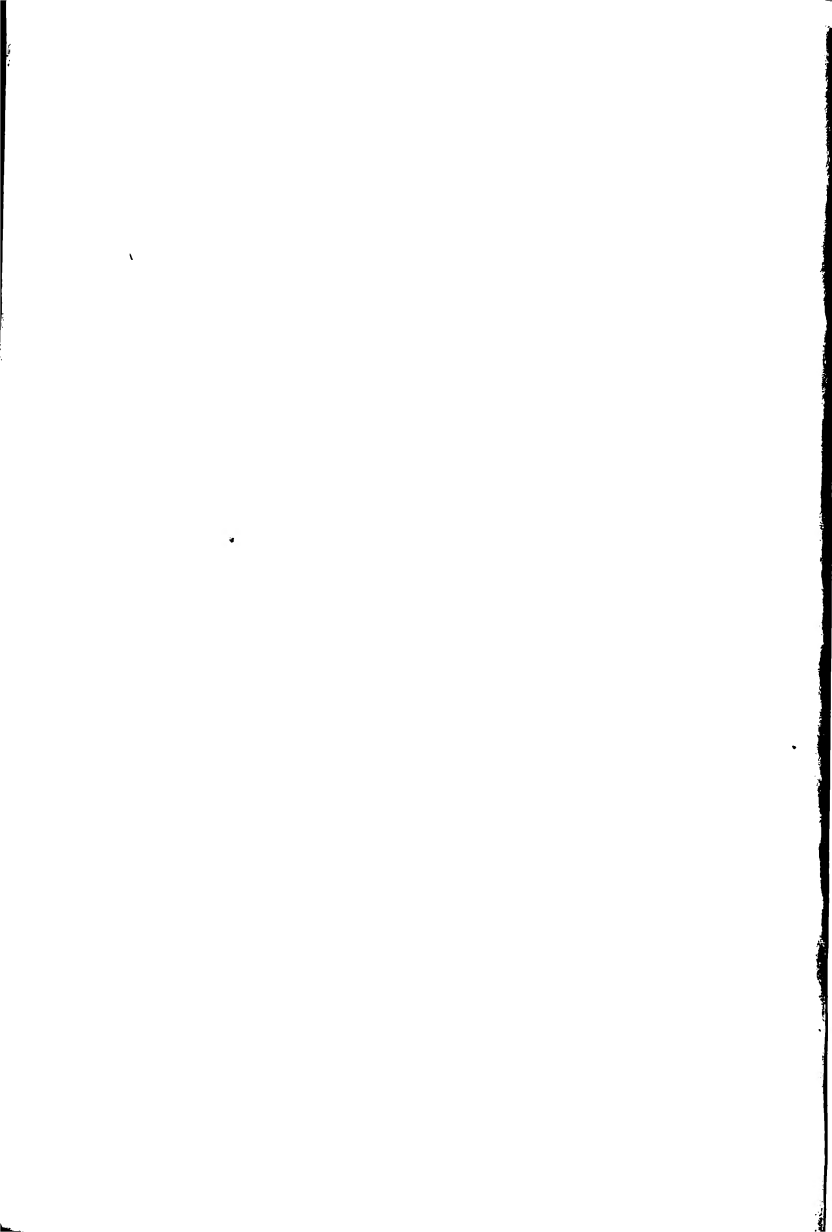
Confessions

Tome II

Librairie Plon, Paris

PARTEA ÎNTÎI

(Urmare)

Cartea a şasea

(1737—1740)

*„Hoc erat in votis : modus agri non ita magnus,
Hortus ubi et tecto vicinus fugis aquae fons,
Et paulum sylvae super his foret.“¹*

Eu nu pot să adaug : „*Auctius atque di melius fecere*“² ! dar nu-i nimic, nu-mi trebuia mai mult ; nu-mi trebuia nici chiar proprietatea, mă mulțumeam să mă bucur : căci a trecut timp de când am spus și am înțeles că proprietarul și posesorul sînt adesea două persoane cu totul diferite, chiar lăsînd la o parte soții și amanții.

Aici începe scurta fericire a vieții mele ; aici apar pașnicile, dar fugarele momente ce mi-au dat dreptul de a spune că am trăit Momente prețioase și atît de regretate ! Ah, reluăți blajinul vostru șir, curgeți, dacă se poate, în amintirea mea mai încet decît ați făcut-o în marea voastră goană de altădată. Cum să fac să prelungesc pentru plăcerea mea această povestire atît de mișcătoare și atît de simplă, spunînd mereu aceleași lucruri, fără să-mi plictisesc cititorii, repetîndu-le, așa cum nici eu nu mă plictisesc reluîndu-le neîncetat de la capăt ? Și de-ar fi măcar vorba de fapte, de acțiuni, de cuvinte ; pe acestea le-aș putea descrie și reda într-un fel oarecare ; dar cum să spun ceva ce n-a fost

¹ „Iată tot ce doresc : un ogor de o întindere nu prea mare, o grădină și un izvor cu apă proaspătă în fața casei, și o pădurice lingă ele“ (Horațiu, Satire, II, VI.) (lat.).

² „Zeii mi-au dat mai mult decît am vrut“ (lat.).

rostit, nici făcut, nici chiar gîndit, dar a fost simțit, gustat, fără să pot invoca alt obiect al fericirii mele decît însuși acest simțămînt ? Mă trezeam o dată cu soarele și eram fericit ; mă plimbam, și eram fericit ; o vedeam pe Maman, și eram fericit ; o părăseam, și eram fericit ; străbăteam pădurile, colnicele, rățăceam pe văi, citeam, n-aveam nici un zor ; trebălu-iam în grădină, culegeam fructe, ajutam la gospo-dărie, și fericirea mă urmărea pretutindeni : ea nu depindea de nimic din afară, pornea toată din mine, nu mă părăsea nici o clipă.

Nimic din tot ce mi s-a întîmplat în această pe-rioadă scumpă, nimic din ce-am făcut, am spus, am gîndit în tot acel timp nu mi s-a șters din memorie. Epocile de mai înainte sau de mai tîrziu îmi revin în frînturi ; mi le amintesc fără șir și amestecate ; pe aceasta-mi-o amintesc însă în întregime, ca și cum ea ar dăinui încă și astăzi. Imaginația, care în tinerețe o lua înainte iar acum se întoarce îndărăt, înlocuiește prin aceste dulci amintiri speranțele pierdute pentru totdeauna. Nu mai văd nimic care să mă ispitească în viitor, doar reîntoarcerile în trecut pot să mă mai bucure, și aceste reîntoarceri atît de vii și de proas-pete în epoca de care vorbesc mă fac să trăiesc adesea fericit, în pofida nenorocirilor mele.

Am să desprind din aceste amintiri una singură, ce va putea să arate măsura tăriei și consistenței lor. În prima zi cînd ne-am dus să dormim la Charmettes, Maman era purtată în jilt de oamenii ei, iar eu o urmam pe jos. Drumul urca ; ea era destul de grea, și, de teamă să nu-și obosească prea tare oamenii, a vrut să coboare, cam pe la jumătatea drumului, spre a parcurge restul pe jos. Mergînd, văzu ceva albastru într-un tufiș, și-mi spuse : „Iată un brebenel înflorit !“. Nu văzusem niciodată un brebenel, și nu m-am aple-cat să-l cercetez, deși am vederea prea slabă pentru a

privi de la înălțimea mea plantele ce cresc din pământ. Mi-am aruncat doar în trecere ochii asupra acesteia, și s-au scurs aproape treizeci de ani fără să mai fi văzut vreun brebenel sau să-l fi cercetat îndeaproape. În 1764, aflându-mă la Cressier cu prietenul meu domnul du Peyrou¹, am urcat împreună un munte nu prea înalt, în vârful căruia se găsește o frumoasă cabană numită de el, pe bună dreptate, Belle-Vue. Începusem în acea vreme să mă ocup puțin cu plantele. În timp ce urcam, aruncându-mi ochii prin tufișuri, scot un strigăt de bucurie : „*Ah, iată un brebenel !*“, și era, într-adevăr, un brebenel. Peyrou fu surprins de tresărireă mea, dar nu-i cunoștea cauza ; o va cunoaște, sper, dacă într-o zi va citi aceste rânduri. Cititorul poate judeca, după impresia făcută de un amănunt atît de neînsemnat, cît de mari erau toate celelalte impresii ale mele care se leagă de acea epocă.

Totuși, aerul de la țară nu-mi readuse sănătatea de la început. Eram bolnăvicios ; am devenit și mai mult. Nu puteam suporta laptele ; a trebuit să-l înlătur. Pe atunci era la modă apa, folosită drept orice leac ; m-am pus pe apă, și cu atîta înverșunare, încît era să mă vindece nu numai de boala mea, dar chiar de viață. În fiecare dimineață, de cum mă sculam, mă duceam la fîntînă cu o cană mare și beam una după alta, în timp ce mă plimbam, cam două sticle de apă. Părăsii cu totul vinul la mese. Apa pe care o beam era cam tare și cam grea pentru stomac, așa cum sînt cele mai multe ape de la munte. Pe scurt, am făcut așa de bine, că în mai puțin de două luni mi-am distrus cu totul stomacul, pe care pînă atunci îl avusesem foarte bun. Nemaîdigerînd, am înțeles că nu mai puteam spera să mă însănătoșesc. Tot în timpul acela mi se întîm-

¹ Pierre-Alexandre du Peyrou, căruia i-a lăsat o parte din manuscrise, printre care și pe acela al *Confesiunilor* (n.t.).

plă un accident, la fel de ciudat prin el însuși ca și prin urmările lui, care nu se vor sfîrși decît o dată cu mine.

Într-o dimineață, cînd nu mă simțeam mai rău ca de obicei, ridicînd o măsută pe picioarele ei, fui cuprins deodată de o răscolire în tot corpul, aproape de neînchipuit. N-aș putea s-o compar decît cu o furtună ce mi se iscă în sînge, și se răspîndi într-o clipă în toate mădulele. Arterele începură să-mi zvîcnească așa de tare, încît nu numai că simțeam zvîcnetul lor, dar îl și auzeam chiar, mai ales pe acela al carotidelor. La asta se adăugă un mare vîjiit în urechi, și acest vîjiit era triplu sau cvadruplu, format din : un zbîrniit greu și surd, un susur mai ușor, ca o apă care curge, un țuiit foarte ascuțit și zvîcnetul de care am vorbit și ale cărui bătăi puteam să le număr fără să-mi pipăi pulsul și nici să-mi ating corpul cu mîinile. Acest vîjiit dinlăuntru era atît de tare, încît îmi tulbură ascuțimea auzului de care mă bucuram mai înainte și mă făcu, nu chiar surd, dar tare de urechi, așa cum am rămas mereu de atunci încoace.

Vă puteți da seama de surprinderea și groaza mea. Credeam că mor ; am căzut la pat ; a fost chemat medicul ; i-am povestit pățania mea cutremurat și socotindu-mă pierdut. Cred că și el era de aceeași părere ; dar și-a făcut datoria. Mă îndopă cu lungi considerații din care eu nu înțelegeam nimic, apoi, drept consecință a sublimiei lui teorii, începu *in anima vili* cura experimentală pe care socoti de cuviință s-o încerce. Aceasta era atît de nesuferită, atît de dezgustătoare, și dădea rezultate atît de puține, că în curînd m-am lăsat de ea ; și, după cîteva săptămîni, văzînd că nu-mi merge nici mai bine nici mai rău, am părăsit patul și mi-am reluat viața obișnuită, cu zvîcnetul de artere și cu vîjiitul acela care, de atunci, adică de treizeci de ani, nu m-au slăbit nici un moment.

Fusesem pînă atunci un om care dormea bustean. Totala lipsă de somn ce se adăugă la toate aceste simptome, și care le-a însoțit fără întrerupere pînă astăzi, sfîrși prin a mă convinge că nu mai aveam decît puține zile de trăit. Această convingere îmi potoli pentru o vreme grija de a mă vindeca. Neputîndu-mi prelungi viața, mă hotărîi să trag din puțina ce-mi mai rămînea tot folosul de care eram în stare ; și asta o puteam face, printr-o neobișnuită favoare a naturii, care, într-o stare atît de funestă, mă crușă de durerile ce se părea că trebuie să mi le aducă. Eram stingherit de acel vîjiit, dar nu sufeream din pricina lui ; el nu era însoțit de nici un alt neajuns, decît de insomnia din timpul nopților, și totdeauna de o respirație scurtă, ce nu mergea însă pînă la astm și nu se făcea simțită decît atunci cînd vroiam să alerg sau să fac o treabă ceva mai iute.

Acest accident ce putea să-mi ucidă trupul, nu-mi ucise decît pasiunile, și binecuvîntez în fiecare zi cerul pentru fericitul efect pe care-l produse asupra sufletului meu. Aș putea să spun că n-am început să simt că trăiesc decît atunci cînd mă privii ca un om mort. Dînd adevăratul lor preț lucrurilor pe care mă pregăteam să le părăsesc, începui să mă ocup de griji mai nobile, anticipînd asupra celor pe care le voi avea de îndeplinit în curînd și de care pînă atunci nu ținusem niciodată seama. Îmi schimbasem adesea credința după modul meu, dar n-am fost niciodată cu totul lipsit de credință. Nu mi-a fost greu să revin la acest subiect, atît de jalnic pentru mulți oameni, dar atît de plăcut pentru cel ce-și face din el un prilej de mîngîiere și speranță. Maman mi-a fost în această împrejurare mult mai de folos decît mi-ar fi putut fi toți teologii laolaltă. Ea, care punea sistem în orice lucru, nu s-a oprit să pună și în religie ; iar acest sistem era compus din idei foarte deosebite, unele

foarte sănătoase, altele foarte nesăbuite, din sentimente pornite din caracterul ei și din prejudecăți căpătate prin educația sa. În general, credincioșii îl plăsmuiesc pe Dumnezeu după chipul și asemănarea lor ; cei buni îl fac bun, cei răi îl fac rău ; smeriții, hăini și înveninați nu văd decît infernul, fiindcă ei ar vrea să osîndească toată lumea ; sufletele iubitoare și blînde nu cred însă în iad ; iar una din mirările mele adînci este de a-l vedea pe bunul Fénelon¹ vorbind în al său *Télémaque* ca și cum ar crede în existența iadului : dar sper că mințea, deoarece, la urma urmei, oricît de cinstit ai fi, trebuie să mai și minți cîteodată, mai ales atunci cînd ești episcop. Maman nu mințea față de mine ; și acest suflet fără fiere, care nu putea să-și imagineze un Dumnezeu răzbunător și încruntat, nu vedea decît clementă și milostivire, acolo unde smeriții nu văd decît dreptate și pedeapsă. Ea spunea adesea că nu trebuie să cerem lui Dumnezeu să fie drept cu noi, deoarece, nedîndu-ne ceea ce trebuie ca să fim astfel, ar însemna să-i cerem mai mult decît a dat. Partea ciudată era că, fără a crede în infern, ea nu se codea să creadă în purgatoriu. Asta venea de acolo că nu știa ce să facă cu sufletele păcătoșilor, neputînd nici să le osîndească, nici să le pună alături de ale celor buni pînă cînd se vor fi îndreptat, și trebuie să mărturisesc că, într-adevăr, atît în lumea asta, cît și în cealaltă, păcătoșii te pun totdeauna în încurcătură.

Altă ciudățenie. E limpede că întreaga doctrină a păcatului originar și a izbînzii e distrusă prin acest sistem, că baza creștinismului vulgar e zdruncinată prin el și că însuși catolicismul nu poate să-i subziste. Maman însă era o bună catolică, sau pretindea că este, și e sigur că pretindea asta cu toată buna-cre-

¹ François de Salignac de la Mothe-Fénelon (1651—1715). Romanul *Aventurile lui Télémaque*, apărut în 1699, era o satiră la adresa lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

dință. Ei i se părea că *Scriptura* este explicată prea în litera ei și într-un chip prea aspru. Tot ceea ce se citește acolo despre chinurile veșnice i se părea o amenințare sau o pilduire. Moartea lui Isus Christos i se părea un exemplu de bunătate divină spre a-i învăța pe oameni să-l iubească pe Dumnezeu și să se iubească ei înșiși unii pe alții. Într-un cuvânt, credincioasă religiei pe care o îmbrățișase, îi admitea cu sinceritate dogmele, dar când se ajungea la discutarea fiecărui articol în parte, se vedea că ea crede cu totul altfel decât Biserica, deși i se supunea întotdeauna.

Avea în această privință o nevinovăție, o curățenie a inimii mai grăitoare decât orice chițibușerii, și care-l puneă adesea în încurcătură chiar și pe duhovnicul ei, căci nu-i ascundea nimic. „Sînt o bună catolică; îi spunea ea, și vreau să fiu mereu așa; îmi înșușesc cu toată puterea sufletului meu hotărîrile sfintei noastre Biserici. Nu sînt stăpînă pe credința mea, dar sînt pe voința mea. Mi-o spun fără crîcnire și vreau să cred totul. Ce vrei mai mult de la mine?”

Chiar de n-ar fi existat o morală creștină, cred că ea ar fi urmat-o, într-atît de bine aceasta se potrivea caracterului ei. Făcea tot ceea ce era orînduit, dar ar fi făcut-o chiar de n-ar fi fost orînduit. În lucrurile mărunte îi plăcea să se supună, și dacă n-ar fi fost oprită, dacă nu i s-ar fi prescris chiar să nu mănînce de dulce, ar fi postit singură în fața lui Dumnezeu, fără a pune în asta vreo măsură de prevedere. Dar toată această morală era subordonată principiilor domnului de Tavel, sau mai de grabă ea pretindea a nu le încălca prin nimic ce le-ar putea sta împotrivă. S-ar fi culcat în fiecare zi cu douăzeci de bărbați, avînd conștiința împăcată și chiar fără să pună mai presus scrupulele decât dorințele. Știu că multe smerte nu sînt mai scrupuloase în această materie; dar deosebirea este că ele sînt călăuzite de pasiunile lor,

pe cînd ea nu era decît de sofisme sale. În convorbirile cele mai directe, și aș spune cele mai edificatoare, ea atîngea acest punct fără a-și schimba nici expresia, nici tonul, fără a se socoti în contradicție cu ea însăși. Ar fi întrerupt la nevoie discuția asupra faptului, apoi ar fi reluat-o cu aceeași seninătate ca și mai înainte : într-atît era de convinsă în sinea ei că totul nu e decît o maximă de poliție socială, căreia orice persoană cu bun-simț putea să-i dea interpreta-re, aplicarea, îngăduința ce-o credea de cuviință, fără cel mai mic risc de a-l jigni pe Dumnezeu. Cu toate că asupra acestui punct nu eram, firește, de părerea ei, mărturisesc că nu îndrăzneam s-o combat, rușinîndu-mă de rolul puțin galant pe care ar fi trebuit să-l am pentru aceasta. Aș fi căutat mai curînd să stabilesc regula în privința altora, încercînd să mă exceptez pe mine ; dar, pe lîngă faptul că temperamentul ei favoriza în bună măsură abuzul principiilor sale, știam că nu era femeia care să se lase înșelată, și că a-i cere o excepție pentru mine însemna a i-o îngădui față de toți cei care-i plăceau. De altfel, însemn aci din întîmplare această lipsă de consecvență față de alții, cu toate că așa ceva avea puține urmări în conduita ei, iar pe atunci nu avea de loc ; dar am făgăduit să înfățișez fără ocol principiile sale, și vreau să-mi respect această făgăduială. Mă întorc la mine.

Găcind în ea toate preceptele de care aveam nevoie spre a-mi apăra sufletul de groaza morții și de urmările ei, mă adăpam cu nădejde din acest izvor de încredere. Mă atașam de ea mai mult decît o făcusem vreodată ; aș fi vroit să revărs în ea viața-mi pe care o simțeam gata să mă părăsească. Din această redu-blare a atașamentului pentru ea, din convingerea că mai aveam puțin de trăit, din adîncă presimțire a soartei ce mă aștepta, rezulta o stare foarte liniștită, senzuală chiar, în sensul că, înfrînînd toate pasiunile

ce împing departe spaimile și speranțele noastre, îmi îngăduia să mă bucur fără temere și fără zbucium de puținele zile ce-mi erau hărăzite. Și ceea ce contribuia să le facă mai plăcute era grija de a-i menține gustul pentru viața de la țară prin toate bucuriile pe care le puteam găsi acolo. Făcînd-o să-și îndrăgească grădina, curtea cu păsări, porumbeii, vacile, mă îndrăgosteam cu însumi de toate acestea ; iar aceste mici ocupații, ce-mi umpleau ziua fără să-mi tulbure liniștea, avură un efect mai bun decît laptele și toate leacurile spre a-mi păstra biata mea mașină și chiar a o îmbunătăți în măsura în care așa ceva mai era cu putință.

Culesul vici, strîngerea poamelor ne dădură de lucru pînă la sfîrșitul aceluia an și ne legară din ce în ce mai mult de viața rustică, în mijlocul oamenilor cumsecăde ce ne înconjurau. Sosirea iernii ne aduse o mare părere de rău și ne-am întors în oraș ca și cum am fi plecat într-un surghiun ; mai ales eu, îndoindu-mă că am să mai revăd primăvara, credeam că spun adio pentru totdeauna căsuței din Charmettes. N-am părăsit-o fără să sărut pămîntul și copacii, fără să mă uit de mai multe ori în urmă, în timp ce mă îndepărtam de ea. Rupînd de multă vreme legăturile cu elevii mei, pierzînd gustul distracțiilor și al reuniunilor de societate, nu mai ieșeam în oraș, nu mai vedeam pe nimeni în afară de Maman și de domnul Salomon care devenise medicul ei și al meu ; acesta era un om cinstit, inteligent, mare cartezian, vorbind cu miez despre alcătuirea lumilor și ale cărui convorbiri plăcute și instructive mi-au folosit mai mult decît toate rețetele sale. N-am putut să suport niciodată acea neghioabă și searbădă umplutură a conversațiilor obișnuite ; dar conversațiile serioase și folositoare mi-au făcut totdeauna o mare plăcere și nu le-am ocolit niciodată. Am căpătat un deosebit interes pentru

aceea a domnului Salomon; cu el mi se părea că mă apropiu de acele înalte cunoștințe pe care le va cuceri sufletul meu după ce-și va fi rupt lanțurile ce-l țineau încătușat. Simpatia ce-o aveam pentru el se răsfrîngea și asupra subiectelor pe care le trata, și am început să caut cărțile ce mă puteau ajuta să-l înțeleg mai bine. Cele care îmbinau credința cu științele îmi conveneau cel mai mult, cum erau îndeosebi acelea de la Oratoire¹ și Port-Royal². Am început să le citesc, sau mai bine zis să le devorez. Mi-a căzut în mână una a părintelui Lamy, intitulată : *Convorbiri despre științe*. Era un fel de introducere spre cunoașterea cărților ce dezbat acest subiect. Am citit-o și recitit-o de o sută de ori ; am hotărît să-mi fac din ea un îndrumător. Apoi, încetul cu încetul, în pofida stării mele, sau mai degrabă datorită ei, m-am simțit atras spre studiu cu o putere de neînving, și, privind fiecare zi ca fiind ultima din viața mea, studiam cu o patimă tot mai mare, ca-și cum aș fi avut de trăit la nesfârșit. Se spunea că asta îmi făcea rău ; eu, însă, cred că mi-a făcut bine, și nu numai pentru suflet, dar și pentru trup ; căci, această muncă pentru care mă pasionam îmi deveni atît de plăcută, încît, nemaigîndindu-mă la boala mea, o și simțeam mult mai puțin. Adevărul este, totuși, că nimic nu-mi aducea o ușurare reală ; dar, nemaiavînd dureri vii, m-am obișnuit să tînjesc, să nu dorm, să gîndesc în loc să activez, și în cele din urmă să privesc istovirea treptată și înceată a mașinii mele ca un fapt de neînlăturat, căruia numai moartea singură putea să-i pună capăt.

Nu numai că această părere mă depărtă de toate griile zadarnice ale vieții, dar mă scăpă de nesuferi-

¹ Congregație religioasă întemeiată la 1575 (n.t.).

² Mînăstire de călugărițe, care a devenit un loc de retragere și meditație al filozofilor, printre care Pascal, transformînd-o într-un centru de gîndire (n.t.).

tele metode de lecuire la care fusese supus pînă atunci fără voia mea. Salomon, convins că drogurile sale nu puteau să mă salveze, mă scuti de greața lor, și se mulțumi să aline durerea bieteii Maman cu unele rețete neînsemnate ce amăgesc speranța bolnavului și mențin creditul medicului. Am părăsit regimul sever ; am reînceput să beau vin și să duc viața unui om sănătos, în măsura puterilor mele, cumpătat în toate, dar fără să mă abțin de la nimic. Am ieșit chiar în oraș, ducîndu-mă să-mi văd cunoșcuții, îndeosebi pe domnul de Conzié, a cărui persoană îmi făcea multă plăcere. În sfîrșit, fie că eram hotărît să învăț pînă în ultimul meu ceas, fie că o rămășiță de speranță de a trăi mai pîlpîia încă în fundul inimii mele, așteptarea morții, departe de a-mi potoli rîvna pentru studiu, părea a mi-o însufleți, și mă grăbeam să strîng cîteva cunoștințe pentru lumea cealaltă, ca și cum aș fi crezut că nu am decît asta de luat cu mine dincolo. Am îndrăgit dugheana unui librar numit Bouchard, unde se duceau cîțiva oameni de litere ; și cum primăvara, pe care crezusem că n-am s-o mai prind, era aproape, mă aprovizionai cu un teanc de cărți pentru Charmettes, în cazul că aș mai avea fericirea de a mă reîntoarce acolo.

Avui această fericire, și m-am folosit de ea din plin. Bucuria de a vedea dînd primii muguri este de nede-
scriș. A revedea primăvara era pentru mine ca o renaș-
tere în paradis. De cum zăpada începu să se topească,
am părăsit închisoarea noastră și ne-am dus cît mai de-
vreme la Charmettes, spre a prinde întîile triluri de
privighetoare. De atunci nu m-am mai temut că am să
mor, și, într-adevăr, e curios că la țară nu m-am im-
bolnăvit niciodată greu. Am suferit mult și acolo, dar
niciodată n-am zăcut la pat. Adesea, cînd mă simțeam
mai rău ca de obicei, am spus : De mă veți vedea că

sînt gata să mor, duceți-mă la umbra unui stejar și vă promit că mă voi însănătoși.

Deși slăbit, mi-am reluat îndeletnicirile campestre, însă într-o măsură proporționată cu forțele mele. Eram cu adevărat mîhnit că nu puteam să sap grădina singur; dar după șase lovituri de cazma, mi se tăia răsuflarea, eram năpădit de sudoare, nu mai eram în stare de nimic. Cînd stăteam aplecat, zvîcniturile mele se înteteau și sîngele mi se urca la cap cu atîta putere, că trebuia să mă îndrept numaidecît. Silit să mă mărginesc la treburi mai puțin obositoare, am început să mă ocup, între altele, de porumbei, și asta mă pasiona atît de tare, că-mi petreceam adesea ceasuri întregi la columbar, fără să mă plictisesc nici o clipă. Porumbelul e foarte sfios și greu de domesticit. Totuși, am izbutit să le inspir la ai mei atîta încredere, că mă urmăreau pretutindeni și se lăsau să-i prind oricînd vroiam. Nu era chip să ies în grădină sau în curte fără să mi se anine îndată doi sau trei pe brațe, pe cap, și, pînă la urmă, cu toată plăcerea ce mi-o făceau, acest alai mă stingherea atît de mult, încît a trebuit să-i lipsesc de asemenea prietenie. Am avut totdeauna o deosebită plăcere să îmblînzesc animalele, mai ales pe cele sperioase și sălbatice. Mi se părea minunat să le inspir o încredere pe care n-am înșelat-o niciodată. Vroiam ca ele să mă iubească în libertate.

Am spus că adusesem cu mine cărți; le-am folosit, însă într-un mod mai puțin propriu să mă instruiască, cît să mă copleșească. Falsa idee pe care o aveam despre lucruri îmi spunea că, pentru a citi o carte cu folos, trebuie să ai toate cunoștințele pe care le presupunea ea, departe de a mă gîndi că adesea nu le avea nici autorul și că el le scotea din alte cărți, pe măsură ce era nevoit s-o facă. Cu această idee prostească, mă poticneam la tot pasul, silit să alerg fără încetare de la o carte la alta, uneori înainte de a ajunge la pagina

a zecea a aceleia pe care vroiam s-o studiez, astfel că ar fi trebuit să răscolesc biblioteci întregi. Totuși, mă încăpățînai atît de tare să urmez această metodă năstrușnică, încît pierdui un timp nesfîrșit, și era să-mi zăpăcesc cu totul capul, pînă la a nu mai putea vedea și a nu mai înțelege nimic. Din fericire, am prins de veste că apucasem un drum greșit ce mă rătăcea într-un labirint imens, și am ieșit din el înainte de a mă pierde cu desăvîrșire.

Oricît de puțină înclinare ai avea către științe, primul lucru pe care-l descoperi consacrîndu-te lor este legătura dintre ele, care face să se atragă, să se ajute, să se lumineze reciproc, și că una nu se poate lipsi de alta. Deși spiritul omenesc nu poate să le cuprindă pe toate și trebuie să aleagă una drept cea principală, dacă n-ai cîteva noțiuni despre celelalte, chiar într-a ta orbecăiești adesea în întuneric. Mi-am dat seama că ceea ce întreprinsesem eu era bun și folositor în sine, că nu trebuia schimbată decît metoda. Luînd la început *Enciclopedia*, o citeam împărțind-o pe ramuri. Am văzut că trebuia făcut tocmai contrariul, să iau fiecare ramură separat și să le urmez pe fiecare în parte pînă la punctul unde ele se întîlnesc. Astfel am ajuns la sinteza obișnuită, dar am ajuns la ea ca un om care știe ce face. Cugetarea îmi ținea loc de cunoștințe, iar o judecată foarte naturală mă ajuta să merg pe drumul cel bun. Fie că aș fi trăit sau aș fi murit, n-aveam timp de pierdut. A nu ști nimic la aproape douăzeci și cinci de ani și a vroi să afli totul, înseamnă a te hotărî să folosești din plin timpul. Neștiind la ce punct soarta sau moartea puteau să-mi curme zelul, vroiam să culeg cu orice prilej idei despre toate lucrurile, atît spre a încerca înclinările mele naturale, cît și pentru a afla prin mine însumi ce anume merită să fie studiat mai temeinic.

Am găsit în aplicarea acestui plan un alt avantaj, la care nu mă gândisem, acela de a-mi cheltui mult timp cu folos. Se pare că eu nu sînt născut pentru studiu, deoarece o concentrare mai îndelungată mă obosește în așa măsură, că-mi este cu neputință să stăruiesc o jumătate de ceas asupra aceluiași subiect, mai ales urmărind ideile altuia ; căci nu rareori mi s-a întimplat să mă trezesc cufundat într-ale mele, și chiar cu destul succes. Cînd urmez cîteva pagini un autor ce trebuie citit cu atenție, spiritul meu se desprinde de el și se pierde în nori. Dacă țin cu tot dinadinsul să continui, mă trudesc în zadar ; mă cuprinde amețeala și nu mai văd nimic. Dar cînd subiecte diferite se succed, chiar fără întrerupere, unul mă odihnește de celălalt, și, fără să am nevoie de pauze, le urmez mai ușor. Am pus în aplicare această observație în planul meu de studii, îmbinîndu-le în așa fel, că lucram toată ziua, fără să mă obosesc de loc. E adevărat că treburile cîmpenești și casnice constituiau variații tot atît de folositoare ; dar în hărnicia mea crescîndă găseam repede mijlocul de a mă întoarce la studiu, ocupîndu-mă astfel cu două lucruri în același timp, fără să-mi dau seama că fiecare mergea mai puțin bine.

În atîtea detalii mărunte ce mă încîntă și prin care îl copleșesc adesea pe cititor, păstrez totuși o discreție pe care el n-ar bănuia-o, dacă n-aș avea grijă să-l previn. Aici, de exemplu, îmi amintesc cu plăcere toate diferitele încercări pe care le-am făcut spre a-mi împărți timpul în așa fel, ca să găsesc în el cît mai multe desfătări, dar și foloase, și pot să spun că această perioadă, cînd trăiam retras la țară, și mereu bolnav, a fost aceea din viața mea cînd eram cel mai puțin leneș și cel mai puțin plictisit. Două sau trei luni trecură astfel căutînd calea spiritului meu, și bucurîndu-mă, în cel mai frumos anotimp al anului și într-un

loc plin de vrajă, de farmecul vieții, al cărui preț îl simțeam atât de bine, de farmecul unei societăți deopotrivă de liberă și de blândă, dacă se poate da numele de societate unei uniuni atât de perfecte, precum și de farmecul minunatelor cunoștințe pe care îmi propuneam să le capăt; și era pentru mine ca și cum le-aș fi avut mai dinainte, dacă nu și mai mult, deoarece plăcerea de a învăța făcea parte din însăși fericirea mea.

Mă văd nevoit să trec peste aceste lucruri, care erau pentru mine, toate, niște bucurii, dar prea simple spre a putea fi explicate. Și încă ceva, adevărata fericire nu se descrie, se simte; și se simte cu atât mai mult, cu cât poate fi mai puțin descrisă, deoarece ea nu rezultă dintr-o înșiruire de fapte, ci e o stare permanentă. Mă repet adesea, dar m-aș repeta și mai mult dacă aș spune același lucru ori de câte ori îmi vine în minte. Când felul meu de viață, întrucâtva schimbat, a căpătat, în sfârșit, un curs uniform, iată cam cum se desfășura el.

Mă sculam în fiecare dimineață înainte de răsăritul soarelui. Apucam, printr-o livadă învecinată, un foarte frumos drum ce trecea pe dincolo de vie și ținea costișa pînă la Chambéry. Acolo, în timp ce mă plimbam, îmi făceam rugăciunea, care nu consta dintr-o vană mișcare a buzelor, ci dintr-o sinceră înălțare a inimii către creatorul acestei minunate naturi, ale cărei frumuseți le aveam sub ochi. Nu mi-a plăcut niciodată să mă rog în cameră; mi se pare că pereții și toate aceste mici lucrări ale oamenilor se interpun între Dumnezeu și mine. Îmi place să-l contemplu în creațiile lui, în timp ce inima mi se înalță spre el. Rugăciunile îmi erau curate, pot să o spun, și demne de a fi auzite. Nu ceream, pentru mine și pentru aceea de la care gîndurile-mi nu se depărtau niciodată, decît o viață de liniște și nevinovăție, ferită de viciu, de durere, de crudele nevoi, o moarte bună pentru cei drești și soarta

ce li se cuvine în viitor. De altfel, acest act se petrecea mai mult în admirație și în contemplație decît în cereri, și eu știam că în fața împărtitorului adevăratelor bunuri cel mai potrivit mijloc de a le căpăta pe acelea de care aveam nevoie este mai puțin de a le cere, cît de a le merita. La întoarcere, continuînd să mă plimb, făceam un ocol destul de mare, preocupat să privesc cu desfătare priveliștile cîmpenești ce mă înconjurau, singurele de care ochiul și inima mea nu se satură niciodată. Mă uitam de departe să văd dacă Maman se sculase ; dacă zăream oblonul deschis, tresăream de bucurie și alergam la ea. Dacă era închis, intram în grădină, așteptînd ca ea să se trezească, recapitulînd ceea ce studiasem în ajun, sau grădinărint. Cînd oblonul se deschidea, mă duceam s-o îmbrățișez în patul ei, adesea pe jumătate adormită încă, și această îmbrățișare, pe atît de pură pe cît de galeșă, avea în însăși inocența ei un farmec ce nu se împletea niciodată cu voluptatea simțurilor.

La micul dejun serveam de regulă cafea cu lapte. Era timpul din zi cînd ne simțeam cei mai liniștiți, cînd stăteam de vorbă mai pe îndelete. Aceste convorbiri, de obicei destul de lungi, m-au făcut să îndrăgesc mult gustările de dimineață, și prefer nespus obiceiul din Anglia și din Elveția, unde micul dejun e o adevărată masă ce strînge laolaltă pe toți ai casei, spre deosebire de cel din Franța, unde fiecare dejunează singur în camera lui sau, cel mai adesea, nu dejunează de loc. După un ceas ori două de convorbire, mă duceam la cărțile mele, pînă la masa de prînz. Începeam cu vreo carte de filozofie, ca *Logica*¹ de la port-Royal, *Eseul*²

¹ *Logica* de la Port-Royal sau *Arta de a gîndi* a apărut în 1652 (n.r.).

² *Eseu asupra înțelegerii omenești*, de filozoful englez John Locke (1632—1704), a fost scris în 1690 (n.r.).

lui Locke, Malebranche¹, Leibniz², Descartes³ etc. Constatai în curînd că toți acești autori erau între ei într-o contradicție aproape continuă, și-mi făurii himericul plan de a-i pune de acord, ceea ce mă obosi la culme și mă făcu să pierd mult timp. Îmi zăpăceam capul și nu înaintam cu nimic. La urmă, renunțînd și la această metodă, am adoptat una mult mai bună și căreia îi atribui tot progresul pe care l-am putut face, în pofida nedestoiniciei mele ; căci e sigur că am fost totdeauna puțin înzestrat pentru studiu. Citind un autor, mi-am făcut o lege din a-mi însuși și urma ideile lui, fără a le amesteca cu ale mele sau cu ale altuia, și fără a mă certa niciodată cu el. Îmi spuneam : „Să încep prin a-mi forma un bagaj de idei, adevărate sau false, dar limpezi, așteptînd ca mintea mea să fie destul de coaptă pentru a le putea compara și a alege“. Această metodă are părțile ei rele, o știu, dar mi-a reușit în scopul de a mă instrui. După cîteva săptămîni petrecute gîndind numai după alții, fără a reflecta, ca să spun astfel, și aproape fără a cugeta, m-am trezit cu un fond destul de mare de cunoștințe spre a mă mișca pe picioare proprii și a gîndi fără ajutorul altuia. Astfel, cînd călătoriile și treburile m-au smuls din mijlocul cărților, îmi petreceam timpul recapitulînd și comparînd cele ce citisem, cîntărind fiecare lucru în balanța rațiunii și judecîndu-i uneori pe maeștrii mei. Deși am început tîrziu să fac apel la facultatea mea de apreciere, n-am găsit că ea își pierduse vigoarea ; iar cînd am publicat propriile mele idei, n-am fost învinuit de a fi un discipol servil și de a predica *in verba magistri*⁴.

De aici am trecut la geometria elementară ; căci eram mai departe ca oricînd de ea, încăpățînîndu-mă să-mi

¹ Nicolas Malebranche (1638—1715) (n.t.).

^{2, 3} Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716), René Descartes (1590—1650), filozofi de tendințe diverse, ce-au înrîurit gîndirea filozofică din sec. al XVIII-lea (n.t.).

⁴ Folosind cuvintele maestrului (lat.).

învîng lipsa de memorizare, silit să mă întorc de sute de ori pe urmele mele și să reîncep fără încetare același drum. Nu m-a atras aceea a lui Euclid, care caută mai curînd înlănțuirea demonstrațiilor decît legătura dintre idei ; am preferat geometria părintelui Lamy, care de atunci a devenit unul din autorii mei favoriți și ale cărui lucrări le citesc și astăzi cu plăcere. A urmat apoi algebra, și tot pe Lamy l-am luat și aici drept ghid. Cînd am ajuns să fiu ceva mai înaintat, am trecut la *Știința calculului* a părintelui Reynaud, pe urmă la *Analiza demonstrată*, tot de el, pe care n-am făcut decît s-o răsfoiesc. N-am ajuns niciodată atît de departe încît să înțeleg bine aplicarea algebrei în geometrie. Nu-mi plăcea această metodă de a calcula fără să vezi ce faci, și mi se părea că a rezolva o problemă de geometrie prin ecuații era ca și cum ai cînta o melodie învîrtind o manivelă. Prima dată cînd am aflat prin calcul că pătratul unui binom e compus din pătratul fiecăreia din părțile sale și din dublul produsului dintre una și alta, cu toată exactitatea multiplicării mele, n-am vrut să cred nimic pînă cînd n-am făcut figura. Asta nu însemna că nu-mi plăcea algebra, neluînd în considerare decît cantitatea abstractă ; dar transpusă la întindere, vroiam să văd operația prin linii ; altfel nu mai înțelegeam nimic.

După aceea veni latina. Era pentru mine studiul cel mai greu, și în care n-am făcut niciodată mari progrese. Am încercat la început cu metoda latină de la Port-Royal, dar fără roade. Acele versuri colțuroase mă scîrbeau și nu era chip să-mi intre în urechi. Mă în-curcam în acea sumedenie de reguli, și, învățînd-o pe cea din urmă, uitam tot ce fusese mai înainte. Un studiu al cuvintelor nu este calea ce-i trebuie unui om fără memorie, dar tocmai spre a-mi forța memoria să devină mai cuprinzătoare mă îndirjeam cu acest studiu. Pînă la urmă a trebuit să-l părăsesc. Înțelegeam înde-

ajuns construcția pentru a putea citi un autor ușor, cu ajutorul unui dicționar. Am urmat această cale și mă descurcam binișor. M-am încercat în traducere, nu prin scris, ci mental, și m-am oprit aici. Cu vremea, și prin exerciții, am ajuns să citesc destul de curent autorii latini, dar n-am putut niciodată nici să vorbesc nici să scriu în această limbă ; și asta m-a pus adesea în încurcătură când m-am pomenit, fără-să știu cum, în tagma oamenilor de litere. Un alt neajuns, decurgînd din această metodă de a învăța, este că n-am știut niciodată prozodia, și încă și mai puțin regulile versificației. Dorind totuși să simt armonia limbii în versuri și în proză, am făcut multe eforturi să ajung la ea ; dar sînt convins că fără profesor așa ceva e aproape cu neputință. Deprinzînd compoziția celui mai ușor dintre toate versurile, care este hexametru, avui răbdarea să scandez aproape întregul Vergiliu, marcînd picioarele și măsura ; iar mai tîrziu, cînd eram la îndoială dacă o silabă e scurtă sau lungă, tot pe Vergiliu îl consultam. Se înțelege că asta mă făcea să cad în multe greșeli, din pricina schiopătărilor îngăduite de regulile versificației. Dar, dacă e un lucru bun să studiezi singur, sînt și mari neajunsuri, și mai ales un chin de necrezut. Știu asta mai bine decît oricine.

În preajma amiezii îmi părăseam cărțile, și dacă mîncarea nu era gata, mă duceam să le fac o vizită prietenilor mei porumbeii, sau să sap în grădină, așteptînd ceasul mesei. Cînd mă auzeam chemat, alergam foarte mulțumit și înarmat cu o mare poftă de mîncare ; căci, încă un lucru ce trebuie notat : oricît de bolnav puteam să fiu, pofta de mîncare nu-mi lipsea niciodată. Ne așezam la masă cu multă plăcere, vorbind despre treburile noastre și așteptînd ca Maman să poată mîncea. De două-trei ori pe săptămînă, cînd vremea era frumoasă, ne duceam în spatele casei pentru a ne bea cafeaua într-un boschet răcoros și stufos pe care-l îm-

podobisem cu plante agățătoare și în care ne simțeam foarte bine în timpul căldurilor ; ne petreceam acolo cam o oră, cercetînd legumele și florile noastre și discutînd despre felul cum ne foloseam timpul, ceea ce ne făcea să-i gustăm și mai mult farmecul. Eu mai aveam o mică familie în fundul grădinii : albinele. Nu uitam niciodată să le vizitez, și uneori venea cu mine și Maman ; urmăream îndelung munca lor, mă distram nespus văzîndu-le cum se întorc de la cules cu burțișoarele lor uneori atît de încărcate, că abia se mai puteau mișca. În primele zile curiozitatea mă făcu indiscret, și ele mă înțepară de două sau de trei ori ; dar pe urmă făcurăm atît de bine cunoștință, că, oricît de mult m-aș fi apropiat, mă lăsau în pace, și oricît de mare era roiul ce năvălea din stup și care mă înconjura din toate părțile, așezîndu-mi-se pe mîini, pe față, nici una nu mă mai înțepa. Toate vietățile se feresc de om și au dreptate să o facă : dar de îndată ce sînt sigure că el nu le vrea răul, încrederea lor devine atît de mare, încît ar trebui să fii mai mult decît barbar ca să abuzezi de ea.

Mă întorceam la cărțile mele : dar ocupațiile de după-masă puteau fi mai puțin numite lucru și studiu, decît recreație și distracție. N-am putut să suport niciodată munca de bibliotecă după-amiaza, și, în general, orice trudă mă obosește în timpul căldurii de peste zi. Îmi umpleam totuși vremea, însă fără efort și aproape fără vreo regulă, cu cititul, fără a studia. Domeniile pe care le cercetam cu mai multă regularitate erau istoria și geografia, și cum asta nu cerea o concentrare a spiritului, am făcut aici progresul ce-l îngăduia memoria mea slabă. Am vrut să-l studiez pe părintele Petau, și m-am cufundat în tenebrele cronologiei ; dar m-am dezgustat de partea critică, ce n-are nici fund nici margini, și începui să mă pasionez îndeosebi de exacta împărțire a timpului și de mersul corpurilor cerești. Aș fi

putut chiar să prind gust pentru astronomie, dacă aş fi avut instrumente, dar a trebuit să mă mulţumesc cu câteva elemente culese din cărţi şi cu câteva observaţii sumare făcute cu o lunetă de câmp, spre a cunoaşte doar situaţia generală a boltei cereşti, căci vederea mea slabă nu-mi îngăduia să disting destul de limpede aştii cu ochiul liber. Îmi amintesc în această privinţă o întâmplare a cărei evocare m-a făcut adesea să râd. Cumpărasem o hartă a cerului spre a studia constelaţiile. Am fixat această hartă într-o ramă, şi în nopţile când cerul era senin mă duceam în grădină, unde aşezam rama pe patru ţaruşi de înălţimea corpului meu, cu faţa hărţii întoarsă spre mine şi, ca s-o luminez, puneam jos, între cei patru ţaruşi, lampa aprinsă într-o căldare, ca să n-o stingă vîntul, apoi, privind, rînd pe rînd, harta, cu ochii, şi astrele, cu luneta, mă străduiam să cunosc stelele şi să deosebesc constelaţiile. Cred a fi spus că grădina domnului Noiret era în pantă ; de pe drum se vedea tot ce se petrecea înăuntru. Într-o seară, nişte ţărani, trecînd destul de tîrziu pe acolo, mă văzură cufundat în operaţia mea, în mijlocul acelor scule bizare. Lumina ce se răsfrîngea pe hartă, şi a cărei cauză ei n-o vedeau, deoarece lampa era ascunsă pentru ochii lor de marginile căldării, cei patru ţaruşi, acea bucată mare de hîrtie împestrită de figuri, rama şi mişcarea lunetei mele, care se ridica şi se lăsa, dădeau acestui joc un aer de vrăjitorie ce-i înspăimîntă. Îmbrăcămintea mea nu era menită să-i liniştească : o pălărie pleoştită pusă peste tichia din cap şi un halat vătuit al lui Maman, pe care ea mă silise să-l iau, ofereau privirii lor imaginea unui adevărat vrăjitor, şi cum era aproape de miezul nopţii, nu se mai îndoiră că acolo se pregătea începutul sabatului. Fără a sta să privească mai bine, o rupseră la fugă foarte speriaţi, îi treziră pe vecinii lor spre a le povesti viziunea pe care o avuseseră, şi vestea se răspîndi atît de iute, că, începînd de

a doua zi, toți cei de prin vecinătate știau că la domnul Noiret se fac farmece. Nu știu unde ar fi dus pînă la urmă această zarvă, dacă unul dintre țărani, martorul vrăjilor mele, nu s-ar fi plîns în aceeași zi la doi călugări iezuiți ce veneau pe la noi și care, fără să știe despre ce era vorba, izbutiră să-l potolească pentru moment. Aceștia ne povestiră întîmplarea, eu le-am arătat cauza, și am făcut mult haz. Totuși, s-a hotărît ca, spre a nu isca vreo nouă zarvă, să cercetez de aici încolo cerul fără lampă și să vin să consult harta în casă. Cei care au citit în *Scrisori de la munte*¹ despre magia mea de la Veneția, vor socoti, sînt sigur, că aveam de multă vreme o mare înclinație către vrăjitorie.

Astfel îmi duceam viața la Charmettes, atunci cînd nu mă îndeletniceam cu treburile cîmpenești; - căci acestea aveau totdeauna înțîietate și, atît cît îmi îngăduiau puterile, munceam ca un țăran; e adevărat însă că extrema stare de slăbiciune de pe vremea aceea nu-mi lăsa în această privință decît meritul bunăvoinței. De altfel, vroiam să fac două treburi în același timp, și din această pricină nu făceam niciuna bine. Îmi intrase în cap să-mi ascut cu orice chip memoria; mă îndirjeam să învăț cît mai multe lucruri pe dinafară. Pentru asta luam cu mine cîte o carte, pe care o studiam cu o greutate de necrezut, apoi recapitulam cele citite în timp ce lucram la grădină. Nu-mi explic cum încăpățînarea de a face aceste zadarnice și continui eforturi nu mi-a smintit pînă la urmă mintea. A trebuit să citesc și să recitesc de douăzeci de ori eglogele lui Vergiliu, din care n-am reținut nici un cuvînt. Am pierdut sau desperecheat o mulțime de cărți cu obiceiul pe care-l aveam de a le purta pretutindeni cu mine, la hulubărie, în grădină, în livadă, la vie. Ocupat cu alt-

¹ Operă de Jean-Jacques Rousseau (n.t.).

ceva, puneam cartea la picioarele unui copac sau lângă vreun tufiș, de unde uitam de fiecare dată s-o mai iau, și adesea o regăseam după cincisprezece zile, mucegăită sau roasă de furnici și de melci. Această rîvnă de a învăța se transformă într-o manie ce făcu din mine un fel de zăbăuc, din pricina obiceiului de a murmura fără încetare ceva printre dinți.

Scrierile de la Port-Royal și de la Oratoire, fiind cele pe care le citeam mai des, mă făcură pe jumătate jansenist¹ și, cu toată încrederea ce le-o arătam, severa lor teologie mă speria uneori. Groaza iadului, de care pînă atunci mă temusem foarte puțin, îmi tulbură înțetul cu înțetul liniștea, și dacă Maman nu mi-ar fi potolit sufletul, această înspăimîntătoare doctrină m-ar fi zdruncinat pînă la urmă cu totul. Duhovnicul meu, care era și al ei, contribui în bună parte la păstrarea echilibrului meu sufleteșc. Acesta era părintele Hemet, iezuit, un bătrîn bun și înțelept, a cărui memorie o voi venera totdeauna. Deși iezuit, avea nevinovăția unui copil, iar morala lui, mai mult blîndă decît slabă, era tocmai ceea ce-mi trebuia spre a cumpăni tristele înrîuriri ale jansenismului. Acest om cumsecade și însoțitorul lui, părintele Coppier, veneau adesea să ne vadă la Charmettes, cu toate că drumul era foarte greu și destul de lung pentru niște bărbați de vîrsta lor. Viziunile lor îmi făceau mult bine : fie ca Dumnezeu să le izbăvească sufletele, căci erau prea bătrîni pe atunci spre a crede că ei s-ar mai afla astăzi în viață. Mă duceam și cu să-i vad la Chambéry, devenind înțetul cu înțetul un obișnuit al casei ; biblioteca lor îmi stătea la dispoziție ; amintirea acestei fericite epoci se împletește cu aceea a iezuiților pînă la a mă face s-o în-

¹ Doctrină teologică ce-și trage numele de la Jansenius (1585—1638), prelat olandez care a preluat concepțiile sfîntului Augustin despre grație, liberul arbitru și predestinare într-o formă ce i-a adus acuzarea de eretic din partea bisericii catolice (n.t.).

drăgesc pe una prin cealaltă, și cu toate că doctrina lor mi s-a părut totdeauna primejdioasă, n-am găsit nici-o dată în mine puterea de a-i urî cu adevărat.

Aș vroi tare mult să știu dacă și prin inimile celorlalți oameni trec uneori copilării asemănătoare aceloră ce trec adesea printr-a mea. În mijlocul studiilor și al unei vieți cât mai nevinovate cu putință, și în ciuda a tot ce mi s-a putut spune, teama de iad mă frământa încă adânc. Adesea mă întrebam : „În ce stare mă aflu eu ? Dacă aș muri acum chiar, aș fi oare osîndit ?“ După jansenistii mei, lucrul era mai presus de orice îndoială, dar, după conștiința mea, mi se părea că nu. Veșnic speriat și plutind în această crudă incertitudine, am recurs, ca să scap de ea, la metodele cele mai vrednice de rîs și pentru care aș închide fără șovăire un om dacă l-aș vedea făcînd la fel. Într-o zi, gîndindu-mă la acest trist subiect, începui să arunc, mașinal, cu pietre în trunchiurile arborilor, și asta cu iscusința mea obișnuită, adică fără să nimeresc aproape niciunul. În timpul acestei frumoase isprăvi, îmi dădu în gînd să fac un fel de pronostic spre a potoli neliniștea din mine. Îmi spusei : „Am să arunc această piatră în copacul ce se află în fața mea ; dacă-l lovesc, semn de izbăvire ; dacă nu-l lovesc, semn de osîndire“. Zicînd acestea, arunc piatra cu o mîină tremurătoare și cu o cumplită bătaie de inimă, dar din fericire piatra nimeri drept în mijlocul copacului ; e adevărat că lucrul nu era greu, deoarece avusesem grijă să aleg unul foarte gros și foarte aproape de mine. De atunci nu m-am mai îndoit de salvarea mea. Nu știu dacă, amintindu-mi această întîmplare, trebuie să plîng sau să rîd de mine însumi. Voi, ceilalți oameni în toată firea, care rîdeți, de bună seamă, bucurați-vă ; dar nu vă bateți joc de nenorocirea mea, deoarece vă jur că mi-o cunosc prea bine.

De altminteri, aceste tulburări, aceste spaima ce însoțesc, poate, credința, nu erau o stare permanentă. De regulă, eram destul de liniștit, iar impresia pe care gândul unei morți apropiate o făcea asupra sufletului meu era mai puțin tristă, cît o tînjire potolită, ce avea chiar farmecul ei. Am regăsit printre vechile mele hîrtii un fel de încurajare ce mi-o făcăm singur și în care mă bucuram să mor la o vîrstă cînd ai destulă tărie ca să privești moartea în față și fără să fi încercat mari dureri, nici trupești nici sufletești, în timpul vieții. Cîtă dreptate aveam ! Un presimțămînt mă făcea să mă tem de a trăi cu prețul de a suferi. Se părea că prevedeam soarta ce mă aștepta la zilele bătrîneții. N-am fost niciodată atît de aproape de înțelepciune ca în acea fericită epocă. Fără mari păreri de rău în privința trecutului, descătușat de grijile viitorului, simțămîntul ce-mi stăpînea fără încetare sufletul era de a mă bucura de prezent. Pioșii au de obicei o anumită senzualitate foarte vie ce-i face să guste cu desfătare plăcerile nevinovate ce le sînt îngăduite. Oamenii de lume le fac din asta o crimă, nu știu de ce, sau, mai degrabă, știu prea bine, deoarece îi pizmuiesc pentru voluptatea plăcerilor simple al căror gust ei l-au pierdut. Îl aveam, acest gust, și găseam că e minunat să-l satisfaci cu tot cugețul împăcat. Inima mea, tînră încă, se deda la orice cu o plăcere de copil, sau mai curînd, dacă mi se îngăduie să o spun, cu o voluptate de înger, căci, într-adevăr, aceste potolite desfătări au seninătatea celor din paradis. Prînzuri întinse pe iarbă, la Montagnole, mese servite în umbră, strîngerea fructelor, culesul viei, clăcile pentru melișat, cu oamenii noștri, toate acestea erau pentru noi tot atîtea sărbători, la care Maman lua parte cu aceeași plăcere ca și mine. Plimbările mai solitare aveau un farmec încă și mai mare, deoarece atunci inima se revărsa cu mai multă libertate. Am făcut, între altele, una ce stăruie în memoria mea, în-

tr-o zi de Sf. Ludovic, al cărui nume îl purta Maman. Am plecat împreună, noi singuri, de dimineață, după slujba pe care un carmelit venise s-o rostească în zorii zilei într-o capelă din corpul casei. Eu propusesem să ne ducem să străbatem costișa din fața aceleia unde locuiam și pe unde nu umblasem niciodată. Trimiseseam proviziile înainte, deoarece drumul avea să țină toată ziua. Maman, deși destul de plinuță, mergea binișor ; treceam peste coline, prin păduri, uneori prin soare, dar mai mult pe la umbră, ne opream din când în când să ne odihnim, uitam cum se scurg ceasurile ; vorbeam despre noi, despre uniunea noastră, despre farmecul vieții noastre și făceam pentru dăinuirea ei rugăminti ce n-au fost împlinite. Totul părea să contribuie la fericirea acelei zile. Plouase de curînd ; nu era nici un pic de praf, izvoarele gîlgîiau peste tot, un vînticel răcoros frămînta frunzele, aerul era curat, cerul fără nori, seninătatea domnea în văzduh ca și în inimile noastre. Am întins masa la un țăran și am împărțit-o cu familia lui, care ne mulțumea din tot sufletul. Ce oameni cumsecade sînt acești sărmani savoiarzi ! După ce-am mîncat, am trecut la umbră sub niște copaci mari, unde, în timp ce eu adunam vreascuri uscate pentru fierberea cafelei, Maman culegea ierburi prin tufișuri, și, punîndu-le lîngă florile din buchetul pe care eu îl strînsesem pe drum, îmi arăta în alcătuirea lor mii de lucruri curioase ce mă încîntau și care trebuiau să-mi deschidă gustul pentru botanică ; dar nu era momentul pentru așa ceva, căci eu aveam prea multe alte preocupări. Un gînd ce mă străbătu atunci făcu să uit de ierburi și de flori. Starea sufletească în care mă găseam, tot ceea ce vorbisem și făcusem în ziua aceea, toate lucrurile ce-mi atrăseseră atenția îmi amintiră de acel vis pe care-l avusesem, treaz fiind, la Annecy, cu șapte sau opt ani mai înainte, și despre care am vorbit la timpul său. Asemănările erau atît

de izbitoare, că, gîndindu-mă la ele, am fost mișcat pînă la lacrimi. Într-o pornire de duioșie, am îmbrățișat-o pe această scumpă prietenă și i-am spus cu puțină în glas : „Maman, Maman, această zi mi-a fost făgăduită de mult, și nu văd nimic dincolo de ea. Grație ție, fericirea mea a ajuns la treapta cea mai înaltă ; fie ca ea să nu mai coboare niciodată ! Fie ca ea să țină atîta timp cît eu voi fi în stare să o simt ! Și o voi simți pînă în ultima mea zi !“

Astfel se scurgeau zilele mele fericite, și cu atît mai fericite, cu cît, nevăzînd nimic care putea să le tulbure, nu le întrezăream, într-adevăr, sfîrșitul decît o dată cu al meu. Nu însemna că izvorul grijilor mele era cu totul secăt ; dar îl vedeam căpătînd alt curs, pe care eu îl îndreptam pe cît îmi stătea cu putință spre ținte folositoare, pentru a aduce cu sine uitarea ne-cazurilor. Maman iubea în mod firesc viața la țară, și acest gust nu i-a scăzut alături de mine. Încetul cu încetul, ea a prins plăcere pentru treburile campestre ; vroia să pună în valoare pămîntul, și în această privință avea unele cunoștințe de care se folosea cu bucurie. Nemulțumindu-se cu ceea ce se afla în jurul casei unde locuia, închiria cînd un ogor, cînd o pășune nouă. Apoi, îndreptîndu-și firea întreprinzătoare către lucrările de agricultură, în loc să stea și să trîndăvească în casă, se pregătea să devină în curînd o mare fermieră. Mie nu-mi prea plăcea să o văd întinzîndu-se astfel, și mă opuneam pe cît puteam la asta, convîns că va fi mereu înșelată și că firea ei liberală și darnică va face ca cheltuielile să întrecă veniturile. Totuși, mă mîngîiam cu gîndul că aceste venituri nu vor fi chiar nule și ele o vor ajuta să trăiască. Dintre toate înfăptuirile pe care putea să le înjghebeze, aceasta mi se părea cea mai puțin ruinătoare, și, fără să întrevăd aici, ca ea, un prilej de cîștig, vedeam o ocupație continuă ce-o va feri de afaceri păgubitoare și de excroci.

Cu acest gînd în cap, doream cu aprindere să mă bucur de atîta putere și sănătate cîtă mi-ar trebui ca să veghez asupra treburilor ei, să fiu vătăful lucrătorilor ei, sau primul ei lucrător, și, în mod firesc, îndeletnicirea aceasta, smulgîndu-mă adesea din mijlocul cărților și făcîndu-mă să uit de starea mea, nu putea decît să mi-o îmbunătățească.

În cursul iernii, Barillot întorcîndu-se din Italia îmi aduse cîteva cărți, între altele *Bontempi* și *Cartella per musica* de părintele Banchieri, care îmi deschiseră pofta pentru istoria muzicii și pentru cercetările teoretice în această frumoasă artă. Barillot rămase cîtva timp cu noi, și cum eu devenisem de mai multe luni major, hotărîrăm ca în primăvara următoare să mă duc la Geneva spre a cere bunurile mamei mele, sau măcar partea ce mi se cuvenea, pînă cînd se va afla ce s-a întîmplat cu fratele meu. Această hotărîre fu executată întocmai. M-am dus la Geneva, unde a venit și tatăl meu. De cîtăva vreme el venea aici fără să i se mai caute gîlceavă, cu toate că nu-și ispășise condamnarea : dar cum se bucura de stimă pentru curajul lui și de respect pentru cinstea sa, părea a i se trece cu vederea cele întîmplate, iar magistrații, ocupați cu marile plan ce apără puțin după aceea, nu vroiau să spe-rie mai dinainte burghezia amintindu-i într-un moment nepotrivit de vechea lor părtinire.

Mă temeam să nu mi se facă greutăți din pricină că-mi schimbasem religia ; nu mi se făcu nici una. Legile Genevei sînt în această privință mai puțin aspre decît cele ale Bernei, unde oricine își schimbă religia pierde nu numai cetățenia, dar și averea. A mea n-a fost deci pusă în discuție, dar se întîmplă, nu știu în ce fel, să fie redusă la foarte puțin. Cu toate că era aproape sigur că fratele meu murise, nu exista nici o dovadă juridică despre asta. Nu aveam destule întăriri ca să cer și partea lui, așa că o lăsaî fără părere

de rău tatălui meu, spre a-l ajuta să trăiască, iar el s-a bucurat de aceasta toată viața. De îndată ce formalitățile judecătorești fură încheiate și-mi primii banii, cheltuii o parte din ei pe cărți și alergai să depun restul la picioarele lui Maman. Inima îmi bătea de bucurie în timp ce mă întorceam la ea, iar clipa când am pus în mâinile sale acești bani îmi fu de o mie de ori mai plăcută decît cea în care ei intraseră într-ale mele. Ea îi primi cu acea simplitate a sufletelor nobile care, făcînd aceste lucruri fără efort, le privesc fără admirație. Banii fură aproape în întregime cheltuiți în folosul meu, și asta cu aceeași simplitate. Întrebuințarea lor ar fi fost absolut aceeași dacă i-ar fi venit din altă parte.

Cu toate acestea, sănătatea mea nu mergea de loc mai bine ; din contră, mă prăpădeam văzînd cu ochii ; eram palid ca un mort și slab ca un schelet ; zvîcnetul din artere era groaznic, palpitațiile tot mai dese ; mă înăbușeam mereu, iar istovirea îmi deveni pînă la urmă așa de mare, că abia mă mai mișcam ; nu puteam să grăbesc pasul fără să gîfii, nu puteam să mă aplec fără să ameteșc, nu puteam să ridic nici cea mai ușoară greutate ; eram redus la inactivitatea cea mai chinuitoare pentru un om atît de neastîmpărat ca mine. Nu încapă îndoială că în toate astea intrau și mulți gărgăuni. Gărgăunii sînt boala oamenilor fericiți, adică și a mea : lacrimile pe care le vărsam adesea fără să am motiv de a plînge, tresăririle puternice la foșnetul unei frunze sau al unei păsări, trecerea de la o stare la alta în calmul celei mai plăcute vieți, toate astea marcau acea plictiseală de a te simți bine ce face adesea ca sensibilitatea s-o ia, ca să spun așa, razna. Sîntem atît de puțin făcuți să fim fericiți pe această lume, încît e absolută nevoie ca sufletul sau trupul să sufere, atunci când nu suferă amîndouă deodată, și ca buna stare a unuia să facă aproape totdeauna rău

celuilalt. Cînd aş fi putut să mă bucur din plin de viaţă, maşina mea în decădere mă împiedica de la asta, fără să se poată şti cu adevărat unde îşi făcuse cui-barul pricina răului. Mai tîrziu, în ciuda declinului anilor şi a bolilor foarte reale şi foarte grave, trupul meu părea a fi reţăpătat forţe noi spre a simţi şi mai bine nevolniciile, iar acum, cînd scriu acestea, beteag şi aproape sexagenar, răpus de dureri de tot felul, îmi simt, spre a suferi, mai multă putere şi viaţă decît am avut, spre a mă bucura, în floarea tinereţii şi în sînul celei mai depline fericiri.

Pentru a mă da cu totul gata, ajungînd la puţină fiziologie în lecturile mele, m-am apucat să studiez anatomia, şi, cercetînd multitudinea şi jocul pieselor ce-mi compun maşinăria, mă aşteptam să văd totul distrugîndu-se de douăzeci de ori pe zi; departe de a fi uimit că sînt gata să mor, mă miram că mai pot încă trăi, şi nu citeam descrierea unei boli fără să nu cred că sufăr de ea. Sînt convins că, dacă n-aş fi fost bolnav, aş fi devenit prin acest fatal studiu. Găsind în fiecare maladie simptomele bolii mele, credeam că le am pe toate, iar pe deasupra am contractat una şi mai crudă, de care mă crezusem izbăvit : toana leucirii ; asta e una greu de înlăturat atunci cînd te apuci să citeşti cărţi de medicină. Pe măsură ce studiam, reflectam, comparam, ajunseseam să-mi închipui că baza răului meu era un polip la inimă, şi Salomon însuşi păru izbit de această idee. Judecînd bine, trebuia să pornesc de la această constatare spre a mă întări în convingerea mea precedentă. N-am făcut însă aşa. Mi-am încordat toate fibrele spiritului spre a afla cum s-ar putea lecu un polip la inimă, hotărît să urmez această miraculoasă cură. Într-o călătorie pe care Anet o făcuse la Montpellier, spre a vedea Grădina Plantelor şi pe administratorul ei, domnul Sauvage, cineva i-a spus că domnul Fizes vindecase un asemenea polip. Maman

își aduse aminte de asta și-mi vorbi și mie. N-a trebuit mai mult spre a-mi aprinde dorința de a mă duce să-l consult pe domnul Fizes. Speranța vindecării îmi dădu curajul și puterea de a întreprinde această călătorie. Banii aduși de la Geneva constituiau mijlocul de a o face. Maman, departe de a mă opri, mă îmbărbătă, astfel că iată-mă plecat spre Montpellier.

N-a fost nevoie să mă duc atît de departe spre a găsi medicul ce-mi trebuia. Calul obosindu-mă prea mult, am luat la Grenoble o caleașcă. La Moirans, cinci sau șase calești sosiră în șir după a mea. Ce să zic, era o adevărată întrecere a caleștilor. Cele mai multe dintre ele făceau alaiul unei proaspete mirese numită doamna du Colombier. Împreună cu ea mai era o altă femeie, numită doamna de Larnage, mai puțin tînără și mai puțin frumoașă decît doamna du Colombier, dar nu mai puțin binevoitoare și care, de la Romans, unde se oprea aceasta, trebuia să-și urmeze drumul pînă la Bourg-Saint-Andéol, aproape de Pont-du-Saint-Espirit. Cu timiditatea ce mi se cunoaște, se înțelege că n-am făcut numaidecît cunoștință cu niște femei strălucitoare și cu suita din jurul lor ; dar, oricum, avînd același drum, oprindu-ne la aceleași hanuri și, de teamă de a nu trece drept un om sălbatic, silit să mă înfățișez la aceeași masă, această cunoștință nu putea să nu se facă. Ea s-a și făcut, și chiar mai repede decît aș fi vroit eu ; căci toată această vînzoleală nu se potrivea cu un bolnav, și mai ales cu un bolnav de speța mea. Dar curiozitatea le face pe ștengărițele de femei atît de ademenitoare, încît, spre a ajunge să cunoască un bărbat, încep prin a-i suci capul. Asta s-a întîmplat cu mine. Doamna du Colombier, prea anturată de tinerii ei căței, n-avea timp să mă aște, și de altminteri nu era nici o pagubă, deoarece drumurile noastre aveau să se despartă ; dar doamna de Larnage, mai puțin asaltată, avea destule prilejuri să o facă în

restul călătoriei. Iat-o pe doamna de Larnage luîndu-mă în primire, și s-a zis cu tine biet Jean-Jacques, sau mai degrabă s-a zis cu fierbințele, cu gîrgăunii, s-a zis cu polipul tău ; toate se spulberau lîngă ea, în afară de anumite palpitatii ce-mi rămăseseră și de care ea nu vroia să mă vindece. Proasta stare a sănătății mele fu primul subiect al cunoștinței noastre. Se vedea că sînt bolnav, se știa că mă duc la Montpellier, și pesemne că înfățișarea și purtările mele nu arătau un desfrînat, căci a fost limpede mai pe urmă că nu eram bănuît de a mă duce acolo spre a mă trata de boli lumeșii. Cu toate că starea de boală nu e pentru un bărbat o recomandare în fața femeilor, ea mă făcu totuși interesant pentru acestea. Dimineata trimeteau să afle vești despre mine, mă poșteau să iau micul dejun cu ele ; și mă întrebau cum îmi petrecusem noaptea. O dată, după lăudabilul meu obicei de a vorbi fără să mă gîndesc la ce spun, le-am răspuns că habar n-aveam. Acest răspuns le făcu să creadă că eram într-o doagă ; mă cercetară cu de-amănuntul, și această cercetare nu-mi strică de loc. Într-un rînd am auzit-o pe doamna du Colombier spunîndu-i prietenei sale : „Nu-i scos în lume, dar e drăguț“. Aceste vorbe îmi merseră la inimă și făcură să devin într-adevăr drăguț.

Familiarizîndu-te cu ceilalți, trebuie să vorbești despre tine ; să spui cine ești, de unde vii. Asta mă cam încurca ; deoarece simțeam prea bine că, într-o bună companie și cu niște femei drăgălașe, cuvîntul acesta de nou convertit avea să mă ucidă. Nu știu de unde îmi veni să mă dau drept englez, să trec drept jacobit, și fui luat ca atare : mă recomandai Dudding, și eram numit domnul Dudding. Un blestemat marchiz de Torignan, care se afla acolo, bolnav ca și mine, pe de-a-supra bătrîn și de o dispoziție destul de proastă, găsi de cuviință să lege conversație cu domnul Dudding. Îmi vorbi despre regele Jacques, de pretendent, despre ve-

chea curte de Saint-Germain. Stăteam ca pe ghimpi ; nu știam despre toate astea decît puținul pe care-l citisem în contele Hamilton¹ și în gazete ; totuși, mă folosii atît de bine de acest puțin, încît am scăpat cu obrazul curat ; noroc că nu i-a dat în gînd să mă ches-tioneze despre limba engleză, din care nu pricepeam o iotă.

Tot grupul se potrivea și privea cu părere de rău momentul cînd trebuia să se despartă. Mergeam încet ca melcii. Într-o duminică am ajuns la Saint-Marcellin. Doamna de Larnage ținu să se ducă la biserică, eu am însoțit-o : asta era să-mi strice toate planurile. Căci m-am comportat ca totdeauna. După atitudinea mea cuminte și reculeasă, ea mă crezu bisericos și își făcu despre mine cea mai proastă părere din lume, cum mi-o și mărturisi două zile mai tîrziu. Mi-a trebuit multă galanterie după aceea pentru a șterge această proastă impresie ; sau, mai degrabă, doamna de Larnage, ca femeie cu experiență și care nu se descuraja ușor, vroi să-și asume riscurile avansurilor ei spre a vedea cum mă descurc. Îmi făcu chiar multe, și în așa fel, că, departe de a mă făli cu figura mea, crezui că-și bate joc de mine. Cu această idee în cap, nu fu prostie pe care să n-o fac ; era mai rău ca pățania marchizului din *Legs*². Doamna de Larnage merse înainte, mă așîta și-mi spunea lucruri atît de tandre, că unui bărbat mai puțin nătîng i-ar fi fost greu să ia toate astea în serios. Dar cu cît ea se juca mai mult, cu atît mă întărea în ideea mea, și ceea ce mă tulbură cu deosebire fu că pînă la urmă mă îndrăgostii de-a binelea. Îmi spuneam, și îi spuneam, oftînd : „Ah, dacă totul ar fi adevărat ! Aș fi cel mai fericit dintre oameni !“ Cred

¹ Contele Antoine de Hamilton (1646—1720), scriitor irlandez de expresie franceză, autorul lucrării *Memoriile contelui de Gramont* (n.t.).

² *Comedie de Marivaux* (n.t.).

că naivitatea mea de novice nu făcu decît să-i întărite și mai mult fantezia ; nu vroia să aibă dezmințirea.

Lăsaserăm la Romans pe doamna du Colombier și suita sa. Noi ne-am continuat drumul mai încet și în modul cel mai plăcut din lume, doamna de Larnage, marchizul de Torignan și eu. Marchizul, deși bolnav și cicălitor, era un om cumsecade, dar căruia nu-i prea plăcea să se lase dus de nas. Doamna de Larnage ascundea atît de puțin simpatia ce mi-o arăta, încît el observă totul mai repede decît mine ; și sarcasmele lui răutăcioase ar fi trebuit să-mi dea cel puțin încrederea pe care singur nu îndrăzneam s-o am față de drăgălășeniile doamnei, dacă, printr-o întorsătură a spiritului, de care numai eu eram în stare, nu mi-ar fi intrat în cap că se înțelegeau amîndoi spre a-și bate joc de mine. Acest gînd prostesc sfîrși prin a-mi întuneca mintea și mă făcu să apar ca cel mai anost personaj într-o situație cînd inima mea, fiind cu adevărat prinsă, mă putea ajuta să fiu scînteietor. Nu pricep cum doamna de Larnage nu se dezgustă de mutra mea morocănoasă și nu-mi dădu papucul cu ultimul dispreț. Dar era o femeie deșteaptă, care știa să cîntărească oamenii, și vedea bine că în purtarea mea era mai multă prostie decît răceală.

Izbuti în cele din urmă să se facă înțeleasă, ceea ce nu fu prea ușor. La Valence ne oprisem să luăm masa, și, după frumosul nostru obicei, ne-am petrecut acolo restul zilei. Am fost găzduiți în afara orașului, la Saint-Jacques ; îmi voi aminti totdeauna hanul acela, ca și camera pe care o ocupa acolo doamna de Larnage. După masă ea vroi să se plimbe ; știa că domnul de Torignan nu putea să meargă cu noi ; era tocmai prilejul de a fi singură cu mine, prilej pe care se hotărîse să-l folosească, deoarece nu ne mai rămînea mult timp de pierdut pentru aceasta. Ne-am plimbat prin jurul orașului de-a lungul zidurilor. Acolo, reluai lunga po-

veste a tînguirilor mele, cărora ea le răspundea cu un glas atît de duios, apăsîndu-mi uneori pe mîna ei braţul pe care mi-l ţinea, încît numai o nerozie ca a mea mă putea împiedica să verific dacă vorbea cu seriozitate. Partea ciudată era că eu însumi eram foarte emoţionat. Am spus că era drăguţă : iubirea o făcea fermecătoare ; ea îi reda întreaga strălucire a primei tinereţi, iar dînsa îşi desfăşura îmbierile cu atîta artă, încît ar fi sedus şi un bărbat încercat. Eram deci foarte puţin stăpîn pe mine însumi şi în orice moment gata să-mi dau drumul ; dar teama să n-o jignesc sau să nu-i displac, groaza şi mai mare încă de a fi gonit, pălmuit, batjocorit, de a fi subiectul unei glume la masă şi de a fi luat peste picior pentru tentativele mele de către nemilosul Torignan mă reţinură în așa măsură, că mă indignam eu însumi de prostecasca mea sfială şi de a nu mi-o putea învinge, deşi mi-o reproşam. Era un supliciu : renunţasem pînă şi la frazele mele de Céladon¹, al căror ridicol îl simţeam în toată puterea cuvîntului ; neştiind nici cum să mă mai port, nici ce să spun, tăceam ; aveam un aer îmbufnat, în fine, făceam tot ce trebuia ca să-mi atrag tratamentul de care mă temusem. Din fericire, doamna de Larnage luă o hotărîre mai omenească. Ea întrerupse deodată această tăcere, trecîndu-şi un braţ pe după gîtul meu, şi în aceeaşi clipă gura ei vorbi atît de limpede pe a mea, încît nu mă mai lăsă în eroare. Gestul nu putea să cadă într-un moment mai potrivit. Am devenit amabil. Era şi timpul. Ea îmi dăduse acea încredere a cărei lipsă mă împiedicase aproape totdeauna să fiu eu însumi. Atunci am fost. Niciodată ochii, simţurile, inima şi gura mea n-au vorbit atît de bine ; niciodată nu mi-am repărat mai deplin greşelile ; şi dacă această mică cucerire a făcut-o

¹ Personaj din romanul *Astrée*, de Honoré d'Urfé (1568—1626) (n.t.).

pe doamna de Larnage să-și dea oarecare osteneală, am motive să cred că ea n-a regretat.

De-aș trăi o sută de ani, îmi voi aduce aminte totdeauna cu plăcere de această fermecătoare femeie. Spun fermecătoare, deși nu era nici frumoasă, nici tânără ; dar nefiind încă nici urâtă, nici bătrână, nu avea nimic în figura sa care să-i împiedice spiritul și grația de a-și exercita întregul lor efect. Spre deosebire de alte femei, ceea ce avea mai puțin fraged era chipul ei, și cred că numai sulemeneala i-l vestejise. Avea îndreptățirile sale să calce pe de lături, acesta era mijlocul de a-și pune în valoare meritele.

Puteai s-o vezi fără să te îndrăgostești de ea, dar nu s-o posedezi fără să n-o adori. Și asta dovedește, dacă nu mă înșel, că nu era totdeauna atât de darnică în desfătări precum a fost cu mine. Fu cuprinsă de o dorință prea vie și prea puternică spre a fi scuzată, dar în care inima își avea partea ei cel puțin tot atât cât și simțurile ; iar în scurtul și deliciosul timp petrecut lângă ea, am motive să cred, după cumpătarea pe care mi-o impunea, că, deși senzuală și voluptoasă, ținea mai mult la sănătatea mea decât la plăcerile ei.

Legătura noastră nu-i scăpă marchizului de Torignan. Totuși nu căuta să mi-o arate ; dimpotrivă, mă privea mai mult ca oricând ca pe un biet îndrăgostit sfios, persecutat de asprimile doamnei sale. Nu-i scăpă un cuvânt, un surîs, o privire ce m-ar fi putut face să bănuiesc că ne-a ghicit, și l-aș fi crezut păcălitul nostru, dacă doamna de Larnage, care vedea mai bine decât mine, nu mi-ar fi spus că nu este, dar că era un om politicos ; și, într-adevăr, nu puteau fi intenții mai curate și comportări mai frumoase ca ale lui, chiar față de mine, excepție făcând de glumele sale, mai ales după succesul meu. El îmi și atribuia, probabil, această onoare, și mă socotea mai puțin prost decât părusem. Se înșela, după cum s-a văzut, dar asta n-are impor-

tanță ; eu profitam de amăgirea lui, și cum hazul era de partea mea, mă expuneam de bună voie și cu destulă nevinovăție epigramelor sale, ba uneori îi răspundeam, și chiar destul de inspirat, mîndru de a mă arăta vrednic în fața doamnei de Larnage de istețimea de spirit ce mi-o dăduse dînsa. Nu mai eram același om de mai înainte.

Ne aflam într-o țară și într-un anotimp de trai îmbelșugat ; o și duceam astfel peste tot, mulțumită grijilor domnului de Torignan. M-aș fi lipsit însă bucuros ca el să se îngrijească pînă și de camerele noastre, dar își trimetea înainte lacheul ca să le rețină, iar secătura, fie din proprie inițiativă, fie din ordinul stăpînului său, îl instala totdeauna alături de doamna de Larnage, în timp ce pe mine mă arunca tocmai în partea cealaltă a casei. Dar asta nu mă stingherea cu nimic, iar întîlnirile noastre erau și mai plăcute. Această viață desfătătoare ținu patru sau cinci zile, în timpul căroră mă îmbătai de cele mai dulci voluptăți. Le-am gustat curate, adînci, fără nici un fel de obidă : sînt primele și singurele pe care le-am gustat astfel, și pot spune că-i datorez doamnei de Larnage faptul că n-am să mor fără să fi cunoscut plăcerea trupească.

Dacă ceea ce simțeam pentru ea nu era cu adevărat iubire, era oricum o răsplată atît de caldă pentru aceea pe care mi-o arăta ea, era o senzualitate atît de aprinsă în plăcere și o intimitate atît de dulce în întîlniri, încît ea punea în acestea toată vraja pasiunii, fără să pună patima ce întunecă mintea și face să nu te mai bucuri din plin. N-am simțit adevărata dragoste decît o singură dată în viața mea, și asta nu s-a întîmplat cu ea. N-o iubeam așa cum o iubisem și cum o iubeam pe doamna de Warens ; dar tocmai pentru asta o posedam de o sută de ori mai bine. Cu Maman, plăcerea mea era totdeauna tulburată de un simțămînt de tristețe, de o tainică strîngere de inimă pe care nu mi-o învin-

geam decît cu greu ; în loc să mă felicit că o posedam, mă învinuiam că o înjosesc. Cu doamna de Larnage, dimpotrivă, mîndru de a fi bărbat și de a fi fericit, mă lăsam în prada simțurilor cu bucurie, cu încredere ; împărtășeam impresia pe care o făceam asupra celor ale ei, și rămîneam destul de stăpîn pe mine spre a-mi contempla triumful cu o vanitate egală cu voluptatea, făcîndu-l astfel de două ori mai mare.

Nu-mi amintesc locul unde ne-a părăsit marchizul de Torignan, care era de prin acele părți, dar ne-am pomenit singuri înainte de a ajunge la Montélimar, și de acolo doamna de Larnage o puse pe camerista sa în caleașca mea, iar eu trecui într-a ei, împreună cu dînsa. Pot da asigurări că în felul acesta drumul nu ne plictisea de loc, și mi-ar fi greu să spun cum arăta regiunea pe care o străbăturăm. La Montélimar ea avu niște treburi ce-o reținură acolo trei zile, în cursul cărorora nu mă lăsă, totuși, singur decît un sfert de ceas, pentru o vizită unde se stăruia să mai rămînă și unde i se făcură invitații pe care ea se feri să le primească. Pretextă că nu se simțea bine, ceea ce nu ne împiedică însă să ne plimbăm în toate acele zile singuri prin cele mai frumoase locuri și sub cel mai încîntător soare din lume. Oh, acele trei zile ! Le-am dus adesea dorul, căci n-am mai cunoscut altele la fel !

Amorurile din timpul călătoriilor nu sînt făcute să dureze. A trebuit să ne despărțim, și mărturisesc că era și vremea, nu fiindcă m-aș fi săturat sau eram pe cale de a fi, căci pofta îmi creștea cu fiecare zi mai mult ; dar, cu toată cumpătarea doamnei, nu-mi mai rămînea decît bunăvoința, și înainte de a ne despărți am vroit să mă bucur de acest rest, ceea ce ea îngădui, ca măsură de prevedere împotriva „setelor“ din Montpellier. Ne amăgirăm regretele prin proiecte de a ne reîntîlni. Hotărîrăm că de vreme ce acest regim îmi făcea bine, să mă folosesc de el și să vin să-mi petrec

iarna la Bourg-Saint-Andéol, sub îngrijirea doamnei de Larnage. Trebuia doar să rămîn la Montpellier cinci sau şase săptămîni spre a-i lăsa timp să pregătească lucrurile în așa fel ca să prevină birfelile. Îmi dădu ample instrucțiuni despre ceea ce trebuia să știu, despre ceea ce trebuia să spun, despre cum trebuia să mă comport. Între timp urma să ne scriem. Îmi vorbi mult și cu toată seriozitatea despre îngrijirea sănătății mele; mă îndemnă să consult oameni pricepuți, să fiu cu băgare de seamă la tot ceea ce-mi vor prescrie ei și se însărcină ca, oricît de severe vor fi indicațiile lor, să mă facă să le urmez cînd voi fi alături de dînsa. Cred că vorbea cu sinceritate, căci mă iubea; îmi dădu o mie de dovezi mai grăitoare decît favorurile. Judeca, după bagajul meu, că nu înotam în bogăție; cu toate că nu era nici ea bogată, vroi, la despărțire, să mă silească să accept jumătate din punga pe care o aducea destul de plină de la Grenoble, și nu mi-a fost ușor să mă împotrivesc. În sfîrșit, am părăsit-o cu inima plină de ea, și lăsîndu-i, pe cît mi se pare, o adevărată dragoste pentru mine.

Îmi închei călătoria reîncepînd-o în amintirile mele, și deocamdată foarte mulțumit că mă aflu într-o caleașcă bună spre a visa în voie la plăcerile pe care le gustasem și la acelea ce-mi erau făgăduite. Nu mă gîndeam decît la Bourg-Saint-Andéol și la viața încîntătoare ce mă aștepta acolo; n-o vedeam decît pe doamna de Larnage și tot ceea ce o înconjura; restul universului nu mai exista pentru mine. Pe Maman însăși o uitasem. Îmi treceam vremea combinînd în gînd toate amănuntele legate de doamna de Larnage, spre a-mi face dinainte o imagine despre locuința ei, despre vecini, despre relațiile ei, despre întregul ei fel de a trăi. Avea o fată despre care îmi vorbise adeseori ca o mamă ce-și adoră fiica. Aceasta trecuse de cincisprezece ani; era vioaie, fermecătoare, avea un caracter blînd.

Mi se spusese că voi fi răsfățat de ea : nu uitasem această făgăduială și eram foarte curios să știu cum se va purta domnișoara de Larnage cu prietenul mamei sale. Acestea fură subiectele reveriilor mele de la Pont-Saint-Esprit pînă la Remoulin. Mi se spusese să mă duc să văd podul din Gard ; n-am pierdut prilejul. După un prînz compus din foarte gustoase smochine, am luat o călăuză și m-am dus să văd podul din Gard. Era prima lucrare făcută de romani pe care o vedeam. Mă așteptam să dau cu ochii de un monument vrednic de mîinile celor ce-l construiseră. De astă-dată, obiectul întrecu așteptările mele, ceea ce mi se întîmplă o singură dată în viață. Numai romanii puteau să creeze un asemenea efect. Aspectul acestei simple și mărețe lucrări mă izbi cu atît mai mult cu cît ea se găsește în mijlocul unui deșert, unde liniștea și singurătatea fac obiectul mai impunător și admirația mai vie, căci acest pretins pod nu era decît un apeduct. Te întrebi ce forță a cărat aceste uriașe pietre atît de departe de orice carieră și a reunit brațele atîtor mii de oameni într-un pustiu unde nu locuiește nimeni ? Am străbătut cele trei etaje ale grandiosului edificiu, pe care respectul mă împiedica aproape de a îndrăzni să-l calc cu picioarele. Răsunetul pașilor mei sub imensele bolți mă făcea să cred că aud glasul puternic al celor ce le-au zidit. Mă pierdeam ca o gînganie în imensitatea lor. Simțeam, pe măsură ce păream mai mic, că ceva îmi înălța inima, și-mi spuneam suspinînd : „De ce nu m-am născut roman !” Am rămas acolo mai multe ceasuri, într-o contemplare încîntătoare. M-am trezit îngîndurat și visător, iar această reverie nu-i fu favorabilă doamnei de Larnage. Se gîndise bine să mă ferească de „fetele” din Montpellier, dar nu și de podul din Gard. Nu poți să le prevezi niciodată pe toate.

La Nîmes m-am dus să văd arenele. Aceasta e o lucrare mult mai măreață decît podul din Gard, dar care

m-a impresionat mult mai puțin, fie din pricină că admirația mea fusese consumată de primul obiectiv, fie din aceea că poziția celuiilalt în mijlocul orașului era mai puțin în stare s-o răscolească. Acest vast și superb cerc e înconjurat de case mici și urite, iar alte case, mai mici și mai urite, umplu arena, în așa fel că totul produce un efect amestecat și tulbure, în care regretul și indignarea înăbușă plăcerea și surpriza. Am văzut mai târziu cercul din Verona, infinit mai mic și mai puțin frumos decât cel din Nîmes, dar îngrijit și păstrat cu toată decența și curățenia posibile, și care tocmai de aceea mi-a făcut o impresie mult mai puternică și mai plăcută. Francezii nu au grijă de nimic și nu respectă nici un monument. Se aprind iute când e vorba să facă ceva, dar nu știu să sfîrșească și să păstreze nimic.

Eram atît de schimbar, și simțurile mele, puse la încercare, erau atît de dezlănțuite, că într-o zi mă oprii la „Pont de Lunel“ pentru a lua acolo o masă bună în compania celor întîlniți înăuntru. Acest han, cel mai prețuit din Europa, își merita pe atunci renumele. Cei care-l țineau știuseră să tragă folos din poziția lui fericită pentru a-l aproviziona din belșug și numai cu lucruri alese. Era, într-adevăr, ceva neașteptat să găsești într-o casă singuratică și rătăcită în mijlocul cîmpiei o masă încărcată cu pește de mare și de apă dulce, cu vînat excelent, cu vinuri de soi, servită cu acele atenții și griji ce se întîlnesc doar la cei mari și bogați, și toate astea numai pentru treizeci și cinci de soli. Dar „Pont de Lunel“ nu rămăsese prea multă vreme pe acest picior, căci, sporindu-și mereu faima, sfîrși prin a și-o pierde cu totul.

Uitasem, în timpul drumului, că eram bolnav, mi-am amintit de asta cînd am ajuns la Montpellier. Mă vindecasem de fandaxiile mele, dar celelalte metehne îmi rămăseseră, și cu toate că, datorită obișnuinței, le simțeam mai puțin, ele făceau să cred că am să

mor la un atac pe negîndite. Într-adevăr, acestea erau mai puțin dureroase decît înfricoșătoare, și chinuiam mai mult spiritul decît trupul, a cărui distrugere păreau s-o vestească. Astfel stînd lucrurile, furat de pasiunile mele vii, nu mă mai gîndeam la boala mea ; dar cum ea nu era închipuită, o simțeam de îndată ce sîngele mi se potolea. Mă gîndii deci cu toată seriozitatea la sfaturile doamnei de Larnage și la scopul călătoriei mele. Am consultat pe cei mai iluștri practicieni, îndeosebi pe domnul Fizes, și, ca un surplus de prevedere, am intrat în pensiune la un medic. Acesta era un irlandez numit Fitz-Moris, care dădea masa la un număr destul de mare de studenți în medicină, iar avantajul pentru un bolnav consta în aceea că domnul Fitz-Moris se mulțumea cu o plată cuviincioasă pentru hrană, în schimb nu lua nimic de la pensionarii lui pentru îngrijirile ce le dădea ca medic. El se însărcină să aplice rețetele domnului Fizes și să vegheze asupra sănătății mele. Se achită foarte bine de această sarcină în privința mîncării ; la pensiunea lui nu căpătai niciodată indigestie, și, cu toate că eu nu prea iau în seamă asemenea lucruri, mijloacele de comparație erau atît de la îndemînă, încît nu mă puteau împiedica de a-mi spune uneori în sinea mea că domnul de Torignan era un amfitrion mai bun decît domnul Fitz-Moris. Totuși, cum nu se murea nici de foame la el, și cum tineretul de acolo era foarte vesel, viața pe care o duceam la dînsul îmi făcu bine cu adevărat și mă împiedică de a recade în tînjirile mele. Dimineata mi-o petreceam luînd droguri, mai ales nu știu ce ape, cred că ape de Vals, și scriîndu-i doamnei de Larnage, de-oarece corespondența își urma cursul ei, și Rousseau se însărcină să întocmească scrisorile prietenului său Dudding. La amiază dădeam o raită la Canourgue, cu vreunul din tinerii noștri comeseni, care erau toți băieți foarte cumsecade ; apoi ne strîngeam și ne duceam să

mîncăm. După masă, o treabă importantă îi aștepta pe cei mai mulți dintre noi pînă seara, aceea de a ieși din oraș și de a se duce să parieze pe o gustare în două sau trei partide de oină... Eu nu jucam, n-aveam nici putere, nici dibăcie pentru așa ceva, dar puneam rămășaguri și, urmărind cu pasiunea rămășagului jucătorii și mingile de-a lungul pîrțiilor gloduroase și pline de pietre, rîdeam și zburdam așa de tare, că totul îmi făcea bine. Luam gustarea într-un han dinafara orașului. Nu e nevoie să spun că aceste gustări erau foarte vesele, dar voi adăuga că erau destul de cuminți, deși fetele de la han erau frumoase. Domnul Fitz-Moris, mare jucător de oină, era prezidentul nostru, și pot să spun că, în ciuda proastei faime a studenților, am găsit la acești tineri mai multă cumințenie și bun-simț decît aș fi putut găsi la aceiași număr de oameni în vîrstă. Ei erau mai mult gălăgioși decît desfrinați, mai mult veseli decît libertini, și mă amestecam cu atîta bucurie într-o astfel de viață plină de voieșie, încît n-aș fi dorit altceva decît ca ea să țină mereu. Printre acești studenți se aflau mai mulți irlandezi, cu ajutorul cărora încercai să învâț cîteva cuvinte englezești, ca măsură de prevedere pentru Bourg-Saint-Andéol, căci se apropia vremea să mă duc acolo : doamna de Larnage mă chema cu ficcare scrisoare, iar eu mă pregăteam să mă supun ei. Era limpede că medicii mei, neînțelegînd răul de care sufeream, mă socoteau un bolnav închipuit și mă tratau ca atare cu apele și cu lăptișorul lor. Spre deosebire de teologi, medicii și filozofii nu recunosc ca adevăr decît ceea ce pot să explice, și fac din inteligența lor măsura tuturor lucrurilor. Acești domni nu cunoșteau răul meu ; deci nu eram bolnav : căci cine ar îndrăzni să spună că medicii nu știu totul ? Mi-am dat seama că ei nu căutau decît să mă distreze și să-mi mănînce banii, și socotind că înlocuitorii lor de la Bourg-Saint-Andéol ar face asta tot atît de bine ca și

ei, pe deasupra mult mai plăcut, m-am hotărât să o prefer, și cu această înțeleaptă intenție am plecat din Montpellier.

Am pornit pe la sfârșitul lui noiembrie, după șase săptămîni sau după două luni de ședere în acest oraș, unde am lăsat o duzină de ludovici fără nici un folos pentru sănătatea sau instruirea mea, în afară de un curs de anatomie început cu domnul Fitz-Moris, și pe care am fost nevoit să-l întrerup din pricina duhorii îngrozitoare a cadavrelor ce se disecau acolo, lucru ce-mi fu cu neputință de suportat.

Simțind o răzvrătire în sinea mea împotriva hotărîrii ce-o luasem, mă gîndii bine la ea în timp ce mă îndreptam spre Pont-Saint-Esprit, care se afla deopotrivă în drumul spre Bourg-Saint-Andéol și spre Chambéry. Amintirea lui Maman și scrisorile ei, deși mai rare decît cele ale doamnei de Larnage, treziră în inima mea remușcările pe care le înăbușisem la venirea încoace. Ele deveniră atît de vii la întoarcere, că, punînd în balanță iubirea și plăcerea, mă aduseră în stare să ascult numai de glasul rațiunii. Mai întîi, în rolul de aventurier, pe care eram gata să-l reîncep, puteam să fiu mai puțin fericit decît fusesem prima dată ; ar fi de ajuns, la Bourg-Saint-Andéol, o singură persoană care să fi fost în Anglia, să-i fi cunoscut pe englezi sau să vorbească limba lor, spre a mă da de gol. Familia doamnei de Larnage s-ar fi putut să nu mă privească cu ochi buni și să mă trateze într-un chip puțin plăcut. Fiica ei, la care mă gîndeam, fără să vreau, mai mult decît se cuvenea, mă tulbura, de asemenea : mă temeam să nu mă îndrăgostesc de ea, și această teamă trăgea mult în balanță. Cum adică, drept răsplată pentru dezmierdările mamei, să-i corup fiica, să intru în cea mai condamnată legătură cu ea, să aduc zîzania, dezonoarea, scandalul și infernul în casa lor ? Această idee mă îngrozi ; luai nestrămütata hotărîre de a mă

lupta cu mine însumi și de a mă învinge dacă aş fi ispitit să apuc pe acest nenorocit făgaș. Dar la ce bun să mă expun unei asemenea lupte ? O, mizerabilă stare de a trăi cu mama, de care am să mă satur, și de a arde pentru fiică, fără a îndrăzni să-mi deschid inima ! Ce nevoie am să caut această stare și să mă expun nefericirii, ocării, remuşcărilor, pentru niște plăceri al căror cel mai mare farmec îl sorbisem mai înainte ? Căci e sigur că patima mea își pierduse tăria ei de la început ; dorința mai exista încă, dar în ea nu mai era nici o dragoste. La toate acestea se adăugau gândurile în legătură cu situația mea, cu îndatoririle mele, cu această Maman atît de bună, atît de generoasă, care, împovărată de datorii, se încărca și mai mult cu nesăbuitele mele cheltuieli, se zbătea pentru mine, în timp ce eu o înșelam ca un nemernic. Această învinuire deveni atît de puternică, încît învinse orice. Apropiindu-mă de Pont-Saint-Esprit, am luat hotărîrea de a nu mă mai opri la Bourg-Saint-Andéol și de a-mi continua drumul drept înainte. Ceea ce și făcui, cu mult curaj, cu unele oftături, o mărturisesc, dar totodată cu această mulțumire lăuntrică, pe care o încercam pentru înțîia oară în viață, de a-mi spune : „Îmi merit propria mea stimă ; știu să pun mai presus datoria, decît plăcerea“. Iată prima obligație adevărată pe care o datoriez studiului, căci m-a învățat să gîndesc, să cumpănesc lucrurile. După principiile atît de curate pe care le adoptasem cu puțin timp mai înainte, după regulile de înțelepciune și de virtute pe care mi le făcusem și de care mă simțisem atît de mîndru să le urmez, rușinea de a fi atît de puțin consecvent cu mine însumi, de a dezminți atît de repede și atît de tare propriile mele precepte se dovedi mai puternică decît voluptatea. Poate că în această hotărîre a mea, orgoliul a avut o parte tot atît de mare ca și virtutea ; dar dacă orgoliul nu este virtutea însăși, el duce la efecte atît

de asemănătoare, încît e de iertat să fie confundat cu ea.

Unul din rezultatele bune ale acțiunilor frumoase este că înalță inima și o îndeamnă să săvîrșască altele și mai frumoase : căci așa este slăbiciunea omenească, să numere printre acțiunile frumoase abținerea de la răul pe care ești ispitit să-l faci. De cum am luat hotărîrea aceasta, am devenit alt om, sau mai bine zis am redevenit cel care eram mai înainte și pe care o clipă de rătăcire îl făcuse să se piardă. Plin de simțăminte și de gînduri bune, mi-am continuat drumul cu via dorință de a-mi ispăși greșeala, hotărît să-mi îndrept de aici încolo viața pe calea virtuții, să mă consacru în întregime slujirii celei mai bune dintre mame, arătîndu-i tot atîta credință cîtă dragoste aveam pentru ea și să nu mai ascult de altă chemare decît de aceea a îndatoririlor mele. Vai, sinceritatea cu care mă întorceam spre fapte bune părea să-mi fîgăduiască o altă soartă ; a mea era însă scrisă și chiar începută, iar în timp ce inima-mi, plină de dorul de a face lucruri bune și curate, nu vedea decît nevinovăție și fericire în viață, mă apropiam de cumplitul moment ce avea să tragă după el lungul lanț al nenorocirilor mele.

Nerăbdarea de a ajunge mă făcea să fiu mai grăbit decît crezusem. Îi vestisem din Valence ziua și ora sosirii. Cîștigînd o jumătate de zi față de socoteala mea, mă oprii această jumătate de zi la Chapareillon, astfel ca să ajung exact în momentul prevăzut. Vroiam să gust în tot farmecul ei bucuria de a o revedea. Aș fi vrut chiar să întîrzii puțin, pentru plăcerea de a fi așteptat. Această precauție îmi izbutise totdeauna ; de fiecare dată văzusem că sosirea mea era întîmpinată ca un fel de mică sărbătoare, și la așa ceva mă așteptam și acum ; iar aceste întîmpinări ce mă bucurau atît de mult meritau să fie puse la cale.

Am ajuns deci tocmai la timp. De departe mă uitam să văd dacă ea nu-mi iese înaintea; inima îmi bătea tot mai tare, pe măsură ce mă apropiam. Mergeam gîfîind, căci în oraş coborîsem din trăsura; nu zăream pe nimeni în curte, lângă poartă, la fereastră; începeam să mă îngrijorez; mă temeai să nu se fi întîmplat ceva. Am intrat; înăuntru era linişte; lucrătorii mîncău în bucătărie; încolo, nici o pregătire. Apăru servitoarea şi se miră că mă vede; nu ştia că trebuia să mă întorc. Urc sus, o văd, în sfîrşit, pe scumpa mea Maman, cea atît de mult, atît de viu, atît de curat iubită; alerg, mă reped la picioarele ei. „Ah, iată-te, micuţul meu, îmi spuse ea îmbrăţişîndu-mă. Ai călătorit bine? Cum te simţi?“ Această primire mă cam puse pe gînduri. Am întrebat-o dacă nu sosise scrisoarea mea. Mi-a spus că da. „Aş fi crezut că nu“, am adăugat eu, şi lămurirea se încheie aici. Era cu un bărbat tînăr. Îl cunoşteam, fiindcă îl mai văzusem în casă înainte de a pleca; de astă dată părea că locuieşte aici; aşa şi era. Pe scurt, îmi găseam locul ocupat.

Acest tînăr era din cantonul Vaud; tatăl său, pe nume Vintzenried, era portar, sau, aşa zicînd, căpitan la castelul din Chillon. Fiul domnului căpitan era peruchier, şi colinda lumea în această calitate, cînd se prezentă la doamna de Warens, care îl primi bine, aşa cum făcea cu toţi drumetii, şi îndeosebi cu cei din ţara sa de baştină. Era un bărbat înalt, de un blond spălăcit, destul de bine croit, cu faţa searbădă, cu spiritul la fel, vorbind ca frumosul Liandru¹ depănîndu-şi lunga poveste a succeselor sale pe toate tonurile şi pe toate gusturile treptei lui, nenumind decît jumătate din toate marchizele cu care se culcase şi pretinzînd că nu

¹ Léandre, personaj care apare în unele comedii ale lui Molière (*Violeniile lui Scapin*, *Burghezul gentilom*), înfăţişînd pe tînărul îndrăgostit de fete ce nu i se potriveşte din punctul de vedere al convenţiilor sociale, dar face mare caz de iubirile lui întîmplătoare (n.t.).

coafase nici o femeie frumoasă fără a-i îmbrobodi și pe soții lor ; înfumurat, prost, incult, obraznic, altminteri cel mai bun băiat din lume. Acesta era cel ce mă înlocuise în timpul absenței mele și mi se asocia acum, la întoarcere.

Ah, dacă sufletele desprinse din cătușele lor pămîntești mai pot vedea din sînul eternei lumini ceea ce se petrece în rîndul muritorilor de aici, iartă-mă, scumpă și respectată umbră, că nu trec sub tăcere greșelile tale, așa cum nu le trec nici pe ale mele, și că le dezvălui și pe unele și pe altele sub ochii cititorilor. Trebuie, vreau să spun adevărul despre tine, ca și despre mine : vei avea de pierdut din asta mult mai puțin decît mine. Ah, caracterul tău îngăduitor și blind, nesecata bunătate a inimii tale, felul tău deschis de a fi și toate admirabilele tale virtuți cîte slăbiciuni nu răscumpără ele, dacă pot fi numite astfel greșelile pornite numai din spiritul tău ? Ai păcătuit, dar n-ai fost stăpînită de vicii ; purtarea ți-a fost vrednică de muștrare, dar inima ți-a fost totdeauna curată. Să punem binele și răul în balanță și să fim drepți : care altă femeie, dacă și-ar dezvălui viața ei tainică, așa cum ai făcut-o tu, ar cuteza să se compare cu tine ?

Noul venit se arată zelos, harnic, punctual în toate micile treburi, care erau mereu destul de numeroase ; devenise vătaful lucrătorilor ei. Pe atît de gălăgios pe cît de puțin eram eu, se făcea văzut, și mai ales auzit, la arat, la cosit, la pădure, la grajd, în curtea păsărilor. Numai la grădină nu se amesteca, deoarece munca de aici era prea liniștită și nu se făcea cu larmă. Marea lui plăcere era să încarce și să care, să taie sau să despice lemne ; umbla totdeauna cu toporul sau cu hîrlețul în mînă, îl auzai alergînd, izbind, strigînd cît îl ținea gura. Nu știu cîtă treabă făcea, dar de agitat se agita cît zece sau doisprezece oameni laolaltă. Și toată zarva asta îi im-

punea bieteii Maman ; ea vedea în tînărul acesta o comoară pentru treburile sale. Vroind să-l păstreze, folosea toate mijloacele ce-i stăteau la îndemînă, fără a uita pe acela pe care se bizuia cel mai mult.

Mi-e cunoscută inima, cu simțămintele ei cele mai statornice, mai adevărate, îndeosebi acelea ce mă readuceau atunci lîngă dînsa. Ce răscolire se petrecu deodată în toată ființa mea ! Puneți-vă în locul meu, și judecați ! Într-o clipă am văzut destrămîndu-se întregul viitor de fericire pe care mi-l zugrăvisem. Toate minunatele gînduri pe care le mîngîiam cu atîta plăcere se spulberară, și eu, care din copilărie nu-mi vedeam viața decît alături de a ei, mă pomenii pentru prima dată singur. Acea clipă fu îngrozitoare ; cele ce-au urmat fură mereu întunecate. Eram încă tînăr, dar acel dulce simțămînt de desfătare și speranță ce dă viață tineretii mă părăsi pentru totdeauna. De atunci, ființa mea sensibilă fu pe jumătate moartă. Nu mai vedeam înaintea mea decît tristele resturi ale unei existențe serbede, și dacă uneori o făgăduință de fericire îmi mai trezea dorințele, această fericire nu era cea care să mi se potrivească ; simțeam că, obținînd-o, n-aș mai fi cu adevărat fericit.

Eram atît de neghiob și încrederea mi-era atît de mare, că, în pofida tonului familiar al noului venit, pe care eu îl priveam ca un efect al acelei ușurințe prin care Maman și-apropia pe oricine, nu mi-ar fi trecut niciodată prin cap să-i bănuiesc adevărata cauză dacă ea însăși nu mi-ar fi spus-o ; dar ea se grăbi să-mi facă această mărturisire cu o sinceritate menită să-mi sporească mînia, dacă inima mea ar fi putut să fie în stare de așa ceva. Găsind, în ce-o privea, că lucrurile erau foarte simple, mă învinuia de nepăsare în casă și punea asta pe seama deselor mele plecări, ca și cum ea ar fi avut o fire ce-o îndemna

să umple repede golurile. „Ah, Maman, mă plînsei cu inima strînsă de durere, ce îndrăznești să-mi spui ? Oare asta să fie prețul iubirii mele ? Oare mi-ai apărât de atîtea ori viața ca să mă lipsești de ceea ce mi-ar face-o mai dragă ? Am să mor, și are să-ți pară rău.“ Ea îmi răspunse, pe un ton liniștit, ce mă scotea din minți, că eram un copil, că nimeni nu moare din asemenea lucruri, că n-am să pierd nimic, că vom fi tot atît de buni prieteni, tot atît de intimi în toate privințele, că dragostea ce mi-o poartă nu va scădea și nu se va sfîrși decît o dată cu ea. Mă făcu să înțeleg, într-un cuvînt, că toate drepturile mele vor rămîne aceleași și că, împărțindu-le cu altul, nu-mi vor fi prin asta știrbite cu nimic.

Niciodată puritatea, adîncimea, tăria simțămîntelor ce le nutream pentru ea, niciodată sinceritatea, cinstea mea sufletească nu se făcuseră simțite mai deplin în mine ca în momentul acela. Mă aruncai la picioarele ei, îi îmbrățișai genunchii, vîrsînd șuvoaie de lacrimi. „Nu, Maman, i-am spus cu însuflețire, te iubesc prea mult pentru a te înjosi ; posedarea ta mi-e prea scumpă, pentru a o împărți cu altul ; regretele ce-au însoțit-o cînd te-am avut au crescut o dată cu dragostea mea ; nu, n-o pot păstra cu același preț. Vei avea totdeauna adorarea mea, fii vrednică de ea : simt mai multă nevoie să te respect, decît să te am. Pentru tine, Maman, îmi înfrîng toate dorințele ; pentru unirea inimilor noastre îmi jertfesc toate plăcerile ! Mai bine să mor de o mie de ori înainte de a mă bucura de ceea ce-mi întinează iubirea !“

Mi-am ținut acest jurămint cu o tărie demnă, îndrăznesc să o spun, de simțămîntul din care s-a născut. Din acel moment n-am mai privit-o pe Maman cea atît de scumpă decît cu ochii unui adevărat fiu ; și e de notat că, deși hotărîrea mea n-a avut aprobarea ei tainică, așa cum am putut să-mi dau seama, ca n-a

folosit, spre a mă face să mi-o calc, nici cuvinte ispititoare, nici mîngîieri, nici vreuna din acele dibace ademeniri la care femeile știu să recurgă fără a se expune și care rareori se întîmplă să nu le reușească. Obligat să-mi caut o soartă independentă de ea, ceea ce nici nu puteam să-mi închipui, am trecut în curînd la cealaltă extremitate, și am căutat-o chiar în ea însăși. Iar acolo am căutat-o atît de bine, încît am ajuns aproape să uit de mine însumi. Arzătoarea dorință de a o ști fericită, cu orice chip și cu orice pret, absorbea toate simțămintele mele : ea putea să-și despartă fericirea de a mea, cu vedeam în a ei fericirea mea, în ciuda intențiilor sale.

Astfel începură să încolțească o dată cu suferințele mele virtuțile, a căror sămîntă era sădită în sufletul meu, pe care experiența le dezvoltase și care nu aștepta, spre a înflori, decît fermentul încercărilor dureroase. Primul rod al acestei dispoziții atît de dezinteresate, fu să înlătur din inima mea orice simțămînt de ură și de pizmă contra aceluia ce-mi luase locul. Vroiam, dimpotrivă, și vroiam cu toată sinceritatea, să mă apropii de acest tînăr, să-l formez, să-i întregesc educația, să-l fac să simtă fericirea lui și să fie vrednic de ea, dacă aceasta era cu putință, într-un cuvînt, să mă port cu el așa cum se purtase cu mine Anet într-o împrejurare asemănătoare. Dar între persoane era oarecare deosebire. Cu mai multă delicatețe și mai instruit, eu n-aveam sîngele rece și siguranța lui Anet, nici acea forță de caracter ce impune și de care aș fi avut nevoie spre a reuși. Găseam apoi la tînărul meu mai puține din însușirile pe care Anet le găsisese la mine : supunerea, simpatia, recunoștința, îndeosebi nevoia ce-o simțeam de a fi îndrumat de el și dorința vie de a trage foloase din sfaturile lui. Toate acestea lipseau aici. Cel pe care vroiam să-l formez nu vedea în mine decît un pedant plicticos ce

flecărea într-una. Dimpotrivă, el se considera pe sine un om însemnat în casă, și, măsurînd serviciile pe care credea că le aduce după larma pe care o făcea, își privea topoarele și hîrlețele lui ca fiind mult mai necesare decît toate hîrtoagele mele. Într-o privință, nu se înșela ; dar pornind de aici, își dădea niște aere, că te prăpădeai de rîs. Se purta cu țărani ca un gentilom de la țară ; în curînd, tot așa se purta cu mine, și pînă la urmă chiar cu Maman însăși. Numele de Vintzenried nepărîndu-i-se destul de nobil, îl părăsi pentru acela de domnul de Courtilles, și sub acest din urmă nume s-a făcut mai tîrziu cunoscut la Chambéry și Maurienne, unde s-a însurat.

În sfîrșit, atît se agită ilustrul personaj, că deveni totul în casă, iar eu nimic. Și cîm, atunci cînd aveam nefericirea de a-i displace, el își vărsa necazul pe Maman, nu pe mine, teama de a n-o expune grosolăniilor lui mă îndemna să-i intru în voie în tot ceea ce dorea, și de fiecare dată cînd spărgea lemne, treabă ce-o îndeplinea cu o mîndrie fără egal, eu trebuia să stau de o parte și să-i admir în tăcere această voinicie. Individul n-avea însă întru totul o fire rea ; o iubea pe Maman, fiindcă era cu neputință să nu fie iubită ; nici față de mine nu se arăta dușmănos, și în pauzele cînd hărnicia lui ne îngăduia să stăm de vorbă cu el, ne asculta uneori cu multă supunere, recunoscînd singur că era un prost ; ceea ce nu-l împiedica după aceea să facă noi prostii. De altminteri, avea o inteligență atît de mărginită și gusturi atît de joase, că era greu să discuți ceva cu el și aproape cu neputință să te simți bine în preajma lui. La posesiunea unei femei plină de farmec adăugă tocana unei cameriste bătrîne, roșcată, știrbă, căreia Maman avea răbdarea de a-i îndura dezgustătorul serviciu, cu toate că-i producea o mare scîrbă. Am observat acest nou menaj și fui peste măsură de indignat, dar am observat și un

alt lucru ce mă mîhni și mai mult încă și mă aruncă într-o descurajare mai adîncă decît tot ce se întîmplase pînă atunci : era răccala pe care începea să mi-o arate Maman.

Abținerea ce mi-o impusesem și pe care ea se prefăcea că o aprobă e unul din acele lucruri pe care femeile nu le iartă, orice mutră ar face ele, mai puțin pentru abținerea ce rezultă din asta pentru ele însele, cît din pricina nepăsării ce-o văd în privința posedării lor. Luați femeia cea mai cuminte, cea mai înțeleaptă, cea mai puțin stăpînită de simțuri ; crima cea mai de neiertat pe care un bărbat, căruia chiar dacă îi dă prea puțină atenție, poate să o săvîrșească față de ea, este de a putea să o aibă și de a nu o face. Se vede că asta e o regulă generală, de vreme ce o simpatie atît de firească și atît de puternică fu clătinată în Maman de o abținere ce lua ca temeiuri virtutea, prietenia și stima. De atunci n-am mai găsit la ea acea legătură a inimilor ce-a însemnat totdeauna cea mai dulce desfătare pentru a mea. Dînsa nu-și mai deschidea sufletul față de mine decît atunci cînd avea să se plîngă de noul venit ; cînd erau împreună, eu țineam puțin loc în confidențele ei. Pînă la urmă, încetul cu încetul, adoptă un fel de a fi din care eu eram cu totul dat la o parte. Prezența mea îi făcea încă plăcere, dar nu-i mai simțea nevoia, și puteau să treacă zile întregi fără s-o vîd, ea nu observa aceasta.

Pe nesimțite, m-am pomenit izolat și singur în casa unde mai înainte eu eram totul și unde trăiam, ca să spun așa, cît doi. Treptat-treptat, am început să mă depărtez de tot ce se petrecea acolo, de înșiși cei ce-o locuiau, și, spre a mă cruța de nesfîrșitele chinuri, mă închideam între cărțile mele sau mă duceam să suspin și să plîng în voie în mijlocul pădurii. Această viață îmi deveni în curînd de nesuportat. Simțeam că prezența fizică și depărtarea sufletească a

unei femei ce-mi era atît de scumpă îmi răscolea durerea și că, încetînd de a o mai vedea, aș simți cu mai puțină cruzime că sînt dat la o parte. Mi-am făcut planul de a părăsi casa ; i-am spus-o și ei, dar, departe de a se opune la planul meu, îl susținu. Avea la Grenoble o prietenă, doamna Deybens, al cărei soț era prieten cu domnul de Mably, șeful jandarmeriei din Lyon. Domnul Deybens îmi propuse să fiu preceptorul copiilor domnului de Mably : am primit și am plecat la Lyon, fără a lăsa și aproape fără să simt nici cel mai mic regret pentru o despărțire la care mai înainte nu ne-am fi putut gîndi fără a fi cuprinși de spaimile morții.

Aveam destule cunoștințe necesare unui preceptor și mă credeam înzestrat cu această calitate. Vreme de un an, cît am stat la domnul de Mably, am avut prilejul să-mi dau seama că mă înșelasem. Blîndețea firii mele m-ar fi făcut bun pentru această îndeletnicire, dacă ea n-ar fi fost tulburată de furiile mele. Atîta timp cît totul mergea bine și-mi vedeam încununate de succes lecțiile și truda, de care pe atunci nu țineam seamă, eram un înger ; cînd treaba mergea șchiopătînd, mă înrăiam. Cînd elevii nu mă ascultau cu toată atenția, băteam cîmpii, iar cînd se arătau obraznici, aș fi fost în stare să-i ucid : aceasta nu era o metodă de a-i face savanți și înțelepți. Aveam doi elevi ; ei erau de firi foarte deosebite. Unul de opt sau nouă ani, pe nume Sainte-Marie, avea o figură drăgălașă, o minte destul de deschisă, destul de isteasă, și era zburdalnic, șagalnic, răutăcios, dar de o răutate plină de voioșie. Cel mai mic, cu numele Condillac, părea aproape nătîng, leneș, îndărătnic ca un catîr, și nu putea să prindă nimic. Se înțelege că între acești doi ștregari treaba mea nu era ușoară. Cu răbdare și stăpînire, poate că aș fi izbutit ; dar cum n-aveam nici una, nici alta, nu făceam nici o ispravă

și elevii mei se mișcau foarte greu. Nu-mi lipsea sîrguința, dar îmi lipsea măsura, și mai ales prudența. Nu mă pricepeam să folosesc cu ei decît trei instrumente, totdeauna de prisos și adesea primejdioase față de copii : dragostea, judecata, mînia. Aci mă înduioșam cu Sainte-Marie pînă la lacrimi ; vroiam să-l înduioșez și pe el, ca și cum un copil ar fi în stare de o adevărată emoție sufletească ; aci mă străduiam să-i vorbesc cu înțelepciune, ca și cum el m-ar fi putut înțelege ; și cum el îmi dădea uneori niște răspunsuri foarte agere, îl socoteam pur și simplu deștept, fiindcă vorbea cu judecată. Micul Condillac mă puneă în încurcături și mai mari din pricină că, neînțelegînd nimic, nu răspundea nimic, nimic nu se lipea de el, și, de-o încăpăținare fără seamăn, nu mă întrecea mai mult decît atunci cînd mă înfuria ; în asemenea cazuri el era cel înțelept, iar eu eram copilul. Îmi vedeam toate cusururile, le simțeam ; studiam spiritul elevilor mei, îi înțelegeam foarte bine, și cred că nici o singură dată n-am fost păcălit de vicleniile lor. Dar la ce-mi folosea că vedeam răul, fără a-i putea aduce lecuirea ? Înțelegînd totul, nu împiedicam nimic, nu izbuteam nimic, și tot ceea ce făceam era tocmai ceea ce nu trebuia să fac.

Izbuteam tot atît de puțin pentru mine ca și pentru elevii mei. Fusesem recomandat doamnei de Mably de către doamna Deybens. Ea o rugase să-mi formeze manșerele și să-mi dea lustrul necesar în lume. Ea depuse oarecare silințe și yroi ca eu să pot face onorurile casei sale, dar mă arătai destul de sîngaci, eram atît de sfios, atît de neghiob, că ea se descurajă și mă lăsă baltă. Asta nu mă împiedică totuși ca, după obiceiul meu, să mă îndrăgostesc de ea. Făcui destul ca ea să priceapă ; dar nu ayui îndrăzneala să mă declar. Ea nu era o fire care să facă avansuri, și mă mulțumii cu privirile galeșe și cu oftaturile mele, de care mă sātu-

rai în curînd, văzînd că ele nu ajung la nici un rezultat.

La Maman pierdusem cu totul gustul micilor furtişaguri, deoarece, aflîndu-mă la mine acasă, nu aveam nimic de furat. De altminteri, principiile înalte pe care mi le însuşisem trebuiau să mă ridice deasupra unor astfel de apucături, şi e sigur că de atunci încoace m-am dezbărat în general de ele ; dar am făcut-o nu atît pentru că învăţasem să-mi înfrîng ispitele, cît pentru că le-am tăiat rădăcina şi tare mă tem că aş fura ca în copilărie, dacă aş fi atîţat de aceleaşi dorinţi. Am avut această dovadă la domnul de Mably. Înconjurat de mici lucruri ce puteau fi uşor furate, nici nu mă uitam la ele, dar începui să rîvnesc la un anumit vin alb de Arbois, foarte gustos, pentru care citeva pahare băute la masă, ici şi colo, îmi deschiseră o mare poftă. Era însă cam tulbure ; eu credeam că ştiu să limpezesc vinul, mă lăudai cu asta, mi se încredinţă treaba ; l-am limpezit, şi l-am stricat, dar numai la vedere ; vinul îşi păstra gustul şi cu acest prilej puneam din cînd în cînd deoparte citeva sticle, spre a le bea în voie, nevăzut de nimeni. Din păcate, n-am putut să beau niciodată fără să mănînc. Cum să fac ca să am pîine ? Nu-mi stătea în putinţă să păstrez de rezervă. A trimite servitorii să-mi cumpere însemna să mă dau de gol şi aproape să-l jignesc pe stăpînul casei. Ca să cumpăr eu însumi, nu îndrăzneam. Ditamai domn, cu spada la şold, să se ducă la un brutar pentru a cumpăra o pîine, aşa ceva nu se cădea ! În cele din urmă, îmi amintii de strîmtorarea unei mari prinţese căreia i se spunea că ţăranii nu au pîine şi care răspundea : „Să mănînce cozonac !“ Am cumpărat cozonac. Dar şi pentru asta, cîtă bătaie de cap ! Ieşeam singur în acest scop, străbăteam uneori tot oraşul şi treceam prin faţa a treizeci de cofetari înainte de a intra la vreunul. Trebuia să

nu fie decît o singură persoană în prăvălie, şi cu o înfăţişare care să mă atragă spre a îndrăzni să-i trec pragul. În schimb, îndată ce aveam cozonăcelul la îndemînă şi, închis în camera mea, îmi scoteam sticla din fundul vreunui dulap, şi ce chefuri trăgeam de unul singur, în timp ce citeam cîteva pagini de roman ! Căci a citi în timp ce mănînc a fost totdeauna un nărav al meu, din lipsă de a fi cu cineva. În felul acesta, înlocuiesc compania pe care n-o am. Înghit, rînd pe rînd, o pagină şi o îmbucătură : e ca şi cum cartea s-ar ospăta împreună cu mine.

N-am fost niciodată lacom sau dezmaţat şi nu m-am îmbătat în viaţa mea. De aceea, micile mele furturi nu erau făcute prea pe ascuns ; totuşi, fură descoperite : sticlele mă dădură de gol. Nu mi se spuse nimic, în schimb nu mai avui cheia de la pivniţă. În toată treaba asta, domnul de Mably se purtă cu prevedere şi cuviinţă. Era un bărbat politicos care, sub o înfăţişare aspră, ca şi funcţia lui, avea un caracter cu adevărat blînd şi o rară bunătate sufletească. Era drept, înţelegător şi, ceea ce nu s-ar aştepta de la un ofiţer de jandarmi, chiar foarte omenos. Văzînd îngăduinţa lui, i-am devenit şi mai ataşat, lucru ce făcu să-mi prelungească şederea în casa lui mai mult decît dacă s-ar fi întîmplat altfel. Dar în cele din urmă, dezgustat de o îndeletnicire pentru care nu eram potrivit şi de o situaţie foarte stîngenitoare, ce n-avea nimic plăcut pentru mine, după un an de încercare, în cursul căreia nu-mi preocupasem strădanile, m-am hotărît să-mi părăsesc discipolii, convins că nu voi izbuti niciodată să scot din ei oameni. Domnul de Mably vedea asta tot atît de bine ca şi mine. Totuşi, cred că el nu s-ar fi gîndit să mă concedieze dacă eu nu i-aş fi dat prilejul să o facă ; iar acest exces de condescendenţă, în asemenea caz, nu intră, fireşte, în vederile mele.

Ceea ce mă întrista mai mult era comparația continuă pe care o făceam între starea mea de acum și aceea pe care o părăsisem ; era amintirea locurilor dragi de la Charmettes, grădina, copacii, fîntîna, pădurea și mai ales amintirea aceleia pentru care eram născut și care însuflețea toate acestea. Gîndindu-mă la ea, la bucuriile noastre, la viața noastră nevinovată, mi se strîngea inima, simțeam un năduf ce-mi tăia cheful de a mai face ceva. De o sută de ori am fost ispițit să plec numaidecît pe jos și să mă reîntorc lîngă ea ; pentru plăcerea de a o mai vedea o dată, aș fi fost mulțumit să mor chiar în aceeași clipă. Pe scurt, nu puteam rezista acestor amintiri atît de duioase ce mă chemau lîngă ea fie și cu orice preț. Îmi spuneam că nu fusesem destul de răbdător, destul de bun, destul de gales, că puteam încă să trăiesc fericit într-o prietenie foarte frumoasă, punînd în ea mai mult din mine decît pusesem pînă atunci. Îmi făuream cele mai nobile planuri din lume, ardeam de dorința de a le îndeplini. Am părăsit totul, am renunțat la totul, am plecat, am zburat, am ajuns cu aceleași tresăriri ale primei mele tinereți, și m-am regăsit la picioarele ei. Ah, aș fi murit de bucurie dacă aș fi regăsit în primirea ei, în mîngîierile ei, în inima ei măcar un sfert din ceea ce regăseam altădată și din ceea ce aduceam încă astăzi cu mine !

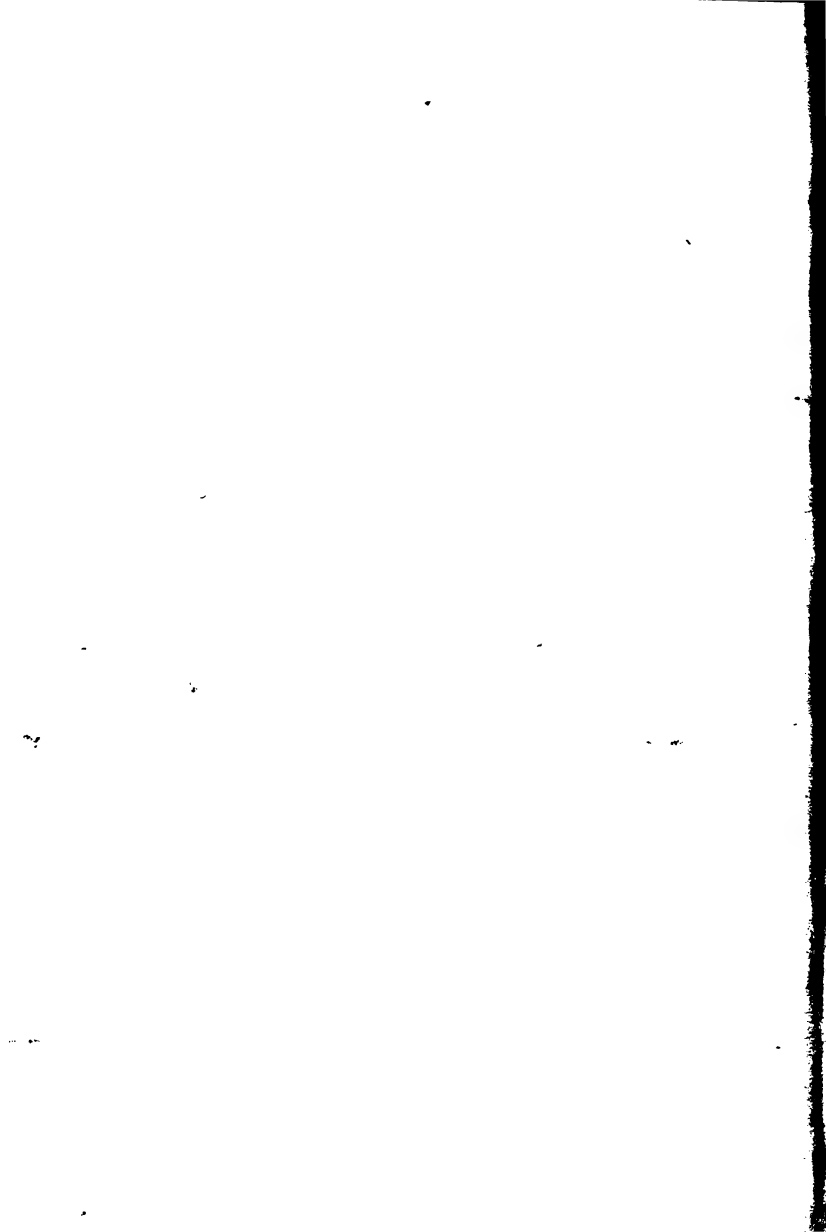
Cumplită iluzie a stărilor omenești ! Ea mă primi cu aceeași minunată inimă, ce nu putea să moară decît o dată cu dînsa ; dar eu veneam să caut trecutul, care nu mai exista și care nu putea să renască. A fost destul să stau o jumătate de ceas cu ea, pentru a simți că vechea mea fericire murise pentru totdeauna. Mă aflu în aceeași situație deznădăjduită ca atunci cînd am fost nevoit să fug, și asta fără să pot da vina pe cineva ; căci, de fapt, Courtilles nu era urîcios și părea să mă privească mai curînd cu plăcere decît cu rău-

tate. Dar cum să mă socot un surplus pentru aceea pentru care fusesem totul și care nu înceta de a fi totul pentru mine ? Cum să trăiesc ca un străin în casa al cărei copil eram ? Vederea obiectelor martore ale fericirii mele din trecut îmi făcea comparația cu prezentul și mai crudă. Aș fi suferit mai puțin locuind în altă parte. Pe când așa, răscolindu-mi mereu atâtea dulci amintiri, însemna să-mi sporesc durerea pentru tot ceea ce pierdusem. Sfișiat de regrete zadarnice, cuprins de cea mai neagră melancolie, mi-am reluat obiceiul de a sta singur în afara orélor de masă. Închis cu cărțile mele, căutam în ele preocupări izbăvitoare și, simțind primejdia de neînălăturat de care mă temusem altădată, mă frământam iarăși să găsesc în mine însumi mijloacele de a-i sări în ajutor atunci când Maman nu va mai avea din ce trăi. Puseseam ordine în casa ei, astfel ca lucrurile să meargă fără a se înrăutăți ; dar în urma mea totul se schimbase. Administratorul ei era un risipitor. El vroia să strălucească : să aibă cai, să aibă trăsură ; îi plăcea s-o facă pe nobilul în ochii vecinilor ; se arunca în acțiuni la care nu se pricepea de loc. Pensia era cheltuită înaintea de a fi primită, chiriiile erau întârziate, datoriiile își urmau cursul lor. Prevedeam că nu va trece mult și pensia îi va fi poprită sau suprimată. În sfârșit, nu întrezăream decît ruină și dezastre, iar momentul acela mi se părea destul de aproape, încît îi simțeam de pe acum toate grozăviile.

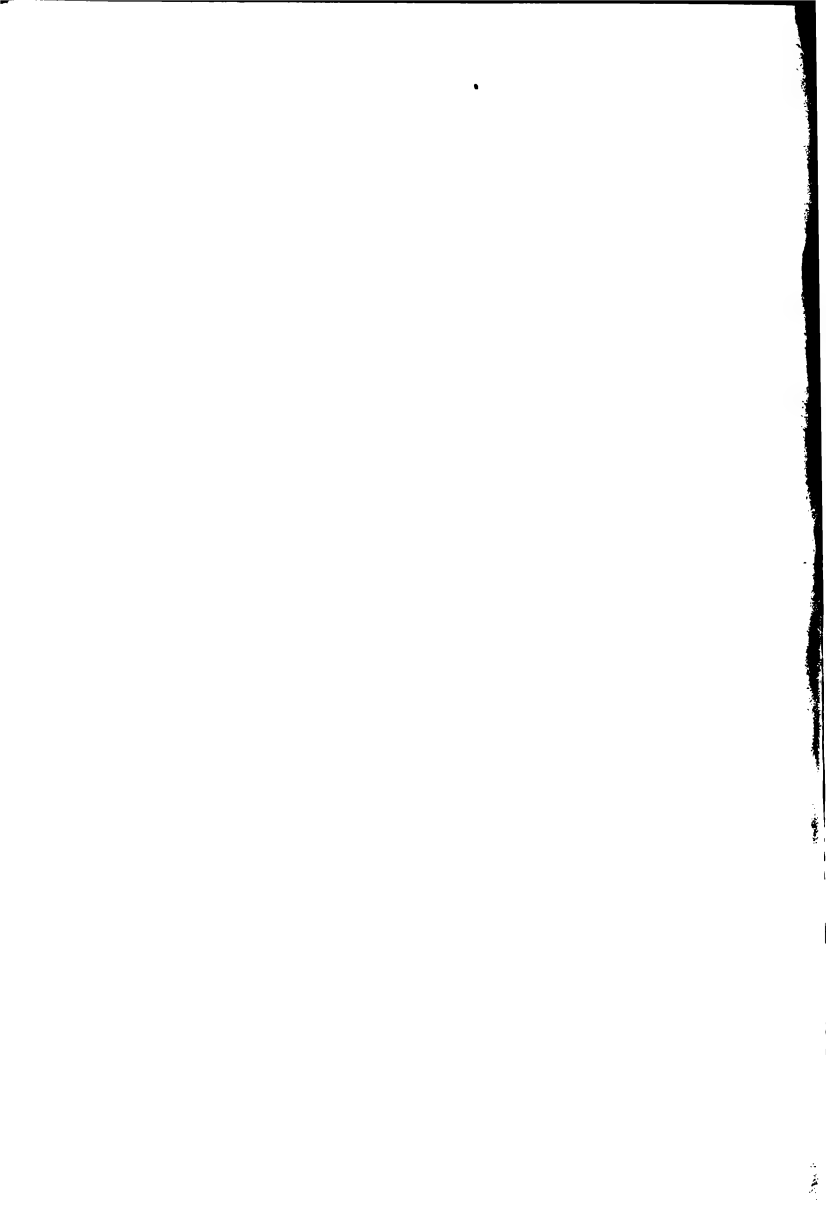
Cabinetul de lucru era singurul meu refugiu. Silnit să caut aici remedii pentru frământările mele sufletești, mi se năzări să le caut și împotriva rețelilor pe care le prevedeam, și, întorcîndu-mă la vechile mele idei, iată-mă clădind noi castele în Spania pentru a scăpa pe această biată Maman din ghearele crudelor lipsuri în care o vedeam gata să cadă. Nu mă simțeam destul de priceput și nu mă socoteam destul

de isteț la minte spre a străluci în republica literelor și a face avere pe această cale. Dar îmi veni o nouă idee ce-mi insufflă încrederea pe care mediocritatea talentelor mele nu mi-o putea da. Nu părăsisem muzica, deși încetasem să mai dau lecții; dimpotrivă, studiasem destul teoria, încît puteam să mă privesc ca fiind cel puțin savant în această materie. Reflectînd asupra greutății pe care o avusesem în privința descifrării unei partituri și la aceea pe care o aveam încă în a cînta după note, am ajuns să cred că această greutate se datora atît obiectului în sine cît și mie însumi, știind mai ales că a învăța muzica nu e, în general, pentru nimeni un lucru ușor. Cercetînd compunerea semnelor, le găseam adesea foarte prost întocmite. Mă gîndisem mai de mult să însemn scara prin cifre, spre a nu mai fi nevoie să se tragă mereu linii și portative cînd e vorba să se noteze cea mai mică melodie. Mă lovisem de greutățile octavelor și de acelea ale măsurii și ale duratelor. Aceste idei îmi reveniră în minte și am văzut, gîndindu-mă din nou la ele, că greutățile de care am amintit nu erau de neînvins. După cîteva încercări am izbutit să aștern pe hîrtie orice piesă de muzică, servindu-mă de cifre cu exactitatea cea mai deplină și, pot să spun, cu simplitatea cea mai mare. Din acel moment, mi-am crezut succesul asigurat, și, în via dorință de a-l împărți cu aceea căreia îi datoram totul, nu mă gîndeam decît să plec la Paris, încredințat că de voi prezenta proiectul meu la Academie, am să fac o revoluție. Adusesem de la Lyon cîțiva bani; mi-am vîndut și cărțile. În cincisprezece zile hotărîrea fu luată și înfăptuită. Pe scurt, plin de ideile mărețe ce mi-o inspiraseră și același ca întotdeauna, am plecat din Savoia cu sistemul meu de muzică așa cum altădată plecasem din Torino cu un vas țîșnitor.

Acestea au fost păcatele și greșelile tinereții mele. Le-am depănat povestea cu o sinceritate de care inima-mi e mulțumită. Dacă, mai târziu, mi-am onorat vârsta matură cu unele virtuți, le-aș înfățișa cu aceeași sinceritate, căci acesta e scopul meu. Dar trebuie să mă opresc aci. Timpul poate să ridice multe văluri. Dacă amintirea mea va intra în posteritate, s-ar putea ca într-o zi ea să dezvăluie ceea ce aveam de spus. Atunci se va înțelege de ce tac.

PARTEA A DOUA

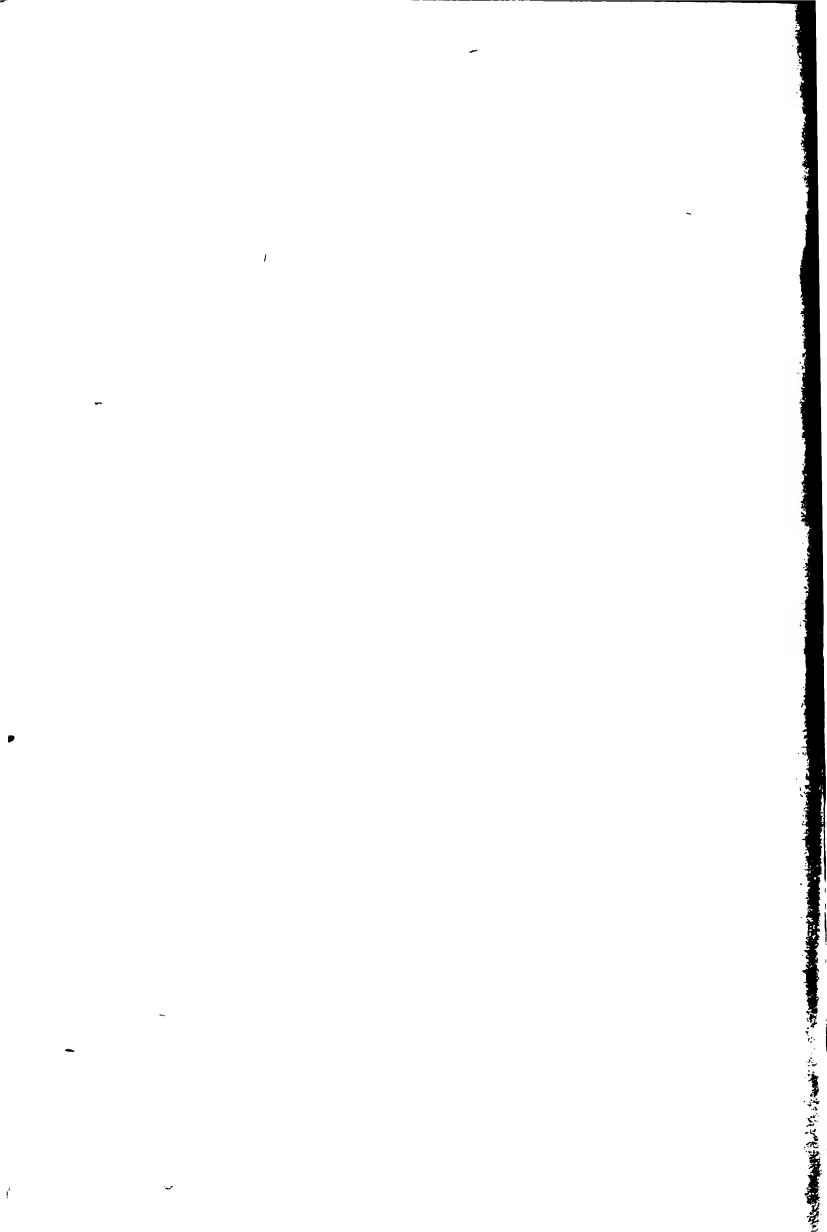

Aceste caiete pline de greșeli de tot felul, și pe care nu mai am timp să le recitesc, sînt de ajuns spre a-i arăta oricărui om adevărul și de a-i oferi mijloacele de a se încredința de el prin propriile sale înfurmări. Din nefericire, mi se pare greu și chiar imposibil ca ele să scape de urmărirea dușmanilor mei. Dacă ar cădea în mîinile unui om cinstit (sau în ale prietenilor domnului de Choiseul¹, dacă ar ajunge la domnul de Choiseul însuși, încă aș mai crede cu puțință ca onoarea memoriei mele să nu fie întunecată. Dar, o, cerule, ocrotitor al nevinovăției, ferește aceste ultime dovezi despre a mea de mîinile doamnelor de Boufflers, de Verdelin și de cele ale prietenilor lor. Apără măcar de aceste două sururi amintirea unui nenorocit pe care în timpul vieții l-ai lăsat pradă năpăstuirii lor.²

J.—J. ROUSSEAU

¹ Ducele Etienne François de Choiseul (1719—1785), prim-ministru al lui Ludovic al XVI-lea (n.r.)

² Notă scrisă în fruntea părții a doua a manuscrisului de la Geneva (n.ed.fr.).

Cartea a șaptea

(1741—1747)

După doi ani de tăcere și răbdare, în pofida hotărîrilor mele, pun iarăși mîna pe pană. Cititorule, nu căuta motivele ce m-au silit la aceasta. Le vei putea înțelege numai după ce mă vei fi citit.

Am arătat cum pașnica mea tinerețe s-a scurs într-o viață cumpătată, destul de plăcută, fără mari nenorociri și fără mari fericiri. Această cale de mijloc a fost în bună parte opera firii mele aprinse, dar slabă, prea puțin potrivită pentru înfăptuiri și prea ușor de descurajat, părăsind tihna prin zguduiri, dar reîntorcîndu-se la ea din oboseală și alean; și care, readucîndu-mă totdeauna, departe de marile virtuți și încă mai departe de marile vicii, la o viață trîndavă și potolită pentru care mă simțeam născut, nu mi-a îngăduit niciodată să fac ceva măreț, fie în bine, fie în rău.

Ce tablou deosebit voi avea de înfățișat în curînd ! Soarta, care timp de treizeci de ani îmi fu prielnică imboldurilor, se împotrivi lor în cursul celorlalți treizeci, și din această opunere continuă dintre situația mea și înclinările mele se vor vedea născîndu-se greșeli foarte mari, nenorociri de necrezut și toate însușirile, în afară de forță, ce pot face fala potrivnicilor.

Prima parte a fost scrisă în întregime din memorie și trebuie să fi săvârșit acolo multe greșeli. Silit să o scriu și pe a doua tot din memorie s-ar putea să săvârșesc și mai multe încă. Dulcile amintiri ale anilor frumoși petrecuți în liniște și nevinovăție mi-au lăsat mii de impresii fermecătoare pe care îmi place să le evoc neîncetat. Se va vedea în curînd cît de deosebite sînt cele din restul vieții mele. Evocîndu-le, înseamnă să reînnoiesc amărăciunea lor. Departe de a-mi învenina starea actuală prin aceste triste întoarceri în trecut, le îndepărtez pe cît îmi stă în putință, și lucrul acesta mi-a reușit adesea pînă a nu le mai putea regăsi atunci cînd am nevoie de ele. Această ușurință de a uita nenorocirile e o consolare pe care cerul mi-a îngăduit-o în mijlocul acelor pe care soarta avea să le îngrămădească într-o zi asupra mea. Memoria, care nu-mi aduce în față decît împlîrile plăcute, e un fericit contra-balans al imaginației mele speriate, ce mă face să prevăd totdeauna doar un viitor nemilos.

Toate hîrțiile pe care le strînsesem spre a umple golurile memoriei și a mă călăuzi în această lucrare, căzînd în alte mîini, nu se vor mai reîntoarce într-ale mele. Nu am decît un ghid credincios pe care să mă pot bizui, acesta este lanțul simțămintelor ce-au marcat desfășurarea ființei mele, și prin ele pe cel al împlîrîrilor ce i-au fost cauza și efectul. Îmi uit ușor nenorocirile, dar nu pot să-mi uit greșelile, și-mi uit și mai puțin simțămintele frumoase. Amintirea lor mi-e prea scumpă spre a se șterge vreodată din inima mea. Pot face scăpări în privința faptelor, pot răsturna ordinea lor, pot încurca datele ; dar nu mă pot înșela asupra a ceea ce am simțit, nici asupra a ceea ce simțămintele mele m-au îndemnat să săvârșesc ; și ăsta este lucrul principal. Obiectul acestor confesiuni este de a-mi înfățișa cu exactitate văzduhul lăuntric în

toate împrejurările vieții mele. Am făgăduit să întocmesc istoria sufletului meu, și, pentru a o scrie cât mai fidel, n-am nevoie de alte materiale ajutătoare ; îmi e de ajuns, cum am făcut și pînă aici, să mă cufund în mine însumi.

Există totuși, din fericire, o perioadă de șase sau șapte ani despre care am informații sigure într-o culegere de scrisori transcrise, ale căror originale se află în mîinile domnului du Peyrou. Această culegere, ce duce pînă în 1760, cuprinde tot timpul șederii mele la Hermitage și al certurilor cu așa-zisii mei prieteni : epocă memorabilă în viața mea și care a fost sorgintea tuturor celorlalte nenorociri. Cît privește scrisorile originale mai recente pe care le-aș putea avea la îndemînă, și, care sînt într-un foarte mic număr, în loc să le transcriu la sfîrșitul culegerii, prea voluminoasă spre a putea spera să le scap de urmărirea Argușilor ¹ mei, le voi transcrie chiar în lucrarea de față, dacă mi se va părea că ele aduc oarecare lumină, fie în folosul meu, fie în dauna mea : deoarece nu mă tem că cititorul va uita vreodată că nu-mi scriu confesiunile spre a-mi face apologia ; dar nu trebuie nici să se aștepte să treco sub tăcere adevărul atunci cînd el vorbește în favoarea mea.

De altfel, această a doua parte nu are comun cu prima decît adevărul, iar, mai presus de el, însemnătatea faptelor. În afară de asta, ea nu poate decît să-i fie inferioară în totul. Am scris prima parte cu plăcere, cu voioșie, fără constrîngere, la Wootan ², sau în

¹ Argus, personaj legendar, înzestrat cu o sută de ochi, dintre care cincizeci rămîneau mereu deschiși. Simbol al vigilenței căreia nu-i scapă nimic (n.t.).

² Localitate în Anglia, unde Rousseau și-a petrecut un scurt exil în 1766 (n.t.).

castelul din Trye¹ ; toate amintirile pe care le evocam erau pentru mine tot atâtea noi desfătări. Mă întorceam mereu asupra lor cu o nouă bucurie și puteam să-mi aștern pe hîrtie descrierile nestingherit, pînă cînd eram mulțumit de ele. Astăzi, memoria și mintea slăbite mă fac aproape neînstare să mai pot lucra ; întocmesc scrierea de față în silă și cu inima strînsă de durere. Ea nu-mi răscolește decît nenorociri, trădări, perfidii, numai amintiri jalnice și sfîșietoare. Aș fi vroit mai bine să pot îngropa în noaptea timpurilor ceea ce am de spus, dar, silit să vorbesc fără voia mea, mă văd obligat să mă ascund², să înșel, să încerc a păcăli, să mă înjosesc la lucruri pentru care sînt cel mai puțin făcut ; tavanul sub care mă aflu are ochi, pereții ce mă înconjoară au urechi ; împresurat de spioni și paznici răuvoitori și vajnici, neliniștit și posomorît, arunc în grabă pe hîrtie cîteva fraze desprececheate, pe care abia am timp să le recitesc, necum să le corectez. Știu că, în ciuda zăgazurilor nenumărate ce se ridică neîncetat în jurul meu, unii se tem ca adevărul să nu scape totuși prin vreo crăpătură. Cum să fac spre a-l scoate la lumină ? Încerc însă cu puțină speranță de izbîndă. Spuneți dacă în astfel de condiții se pot zugrăvi tablouri plăcute și dacă li se poate da un colorit atrăgător ! Îi previn, deci, pe cei ce ar vroi să înceapă această lectură, că nimic în cursul ei nu-i va feri de plictiseală, decît doar dorința de a sfîrși să cunoască un om și dragostea sinceră de adevăr și dreptate.

Încheiam prima parte cu momentul cînd plecam mîhnit la Paris, lăsîndu-mi inima la Charmettes, înălțînd acolo ultimul meu castel din Spania, visînd să

¹ Castel al prințului de Conti (1716—1776), protector al lui Rousseau (n.t.).

² Rousseau scria aceste rînduri la ferma din Monquin, în Dauphiné (n.t.).

depun într-o zi la picioarele lui Maman, redată ei înseși, comorile pe care le voi câștiga, bizuindu-mă pe sistemul meu de muzică, ce credeam a-mi aduce o avere sigură.

M-am oprit câțva timp la Lyon spre a-mi vedea cunoștințele de acolo, spre a lua unele recomandări pentru Paris și spre a vinde cărțile de geometrie pe care le adusesem cu mine. Toată lumea mă primi cu căldură. Domnul și doamna de Mably se arătară bucu-roși să mă revadă și mă opriră de mai multe ori la masă. La ei am făcut cunoștință cu abatele de Mably¹, după ce-l cunoscusem mai întâi pe abatele de Condillac, amândoi veniți să-și vadă fratele. Abatele de Mably îmi dădu scrisori pentru Paris, între altele una pentru domnul de Fontenelle² și una pentru contele de Caylus³. Și unul și altul îmi fură cunoștințe foarte plăcute, mai ales primul, care mi-a arătat pînă la moartea lui multă prietenie și mi-a dat, în convorbirile noastre, sfaturi de care ar fi trebuit să mă folosesc mai bine.

L-am revăzut pe domnul Bordes⁴, a cărui cunoștință o făcusem mai de mult și care mă ajutase adesea din toată inima și cu cea mai sinceră plăcere. Acum l-am regăsit același. El mi-a vîndut cărțile și

¹ Abatele Gabriel Bonnot de Mably (1709—1785), autorul lucrărilor *Dreptul public în Europa și Observații asupra istoriei Franței*, era frate cu filozoful Etienne de Condillac (1715—1780), șeful Școlii senzualiste, autorul *Tratatului asupra senzațiilor*. Ei erau frați cu Mably din Lyon, la care Rousseau a îndeplinit funcția de preceptor al copiilor (n.t.).

² Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657—1757), secretar perpetuu al Academiei de științe. A scris, între altele, *Convorbiri despre pluralitatea lumilor* (n.t.).

³ Contele de Caylus (1692—1765), arheolog, membru al Academiei de inscripții (n.t.).

⁴ Charles Bordes (1711—1781), poet, membru al Academiei din Lyon (n.t.).

mi-a dat, fie din partea lui, fie din a altora, bune recomandări pentru Paris.

L-am revăzut pe domnul Intendent, prin care l-am cunoscut pe domnul Bordes și care m-a prezentat domnului duce de Richelieu¹, ce trecea atunci prin Lyon. Domnul Pallu m-a dus la el. Domnul de Richelieu mă primi bine și-mi spuse să mă duc să-l văd la Paris; ceea ce am făcut de mai multe ori, fără, totuși, ca această înaltă cunoștință, despre care voi avea adesea prilejul să vorbesc în cele ce urmează, să-mi fi fost de vreun ajutor.

L-am revăzut pe muzicianul David, care mă sprijinise la strîntoare într-una din călătoriile mele precedente. Atunci îmi împrumutase sau îmi dăruise o pălărie și ciorapi, pe care nu i le-am mai înapoiat niciodată, iar el nu mi le-a cerut, cu toate că ne-am mai întâlnit adesea după aceea. I-am făcut însă mai târziu un cadou aproape de aceeași valoare. Aș spune mai mult decît atît dacă ar fi vorba aici de ceea ce datoram; dar e vorba de ceea ce am făcut, și din păcate nu e același lucru.

L-am revăzut pe nobilul și generosul Perrichon, și m-am bucurat încă o dată de dărnicia lui obișnuită; căci mi-a făcut același dar pe care i-l făcuse mai înainte lui Gentil Bernard, plătindu-mi biletul pentru diligență. L-am revăzut pe chirurgul Parisot, cel mai bun și mai priceput lecuitor al oamenilor; am revăzut-o pe scumpa lui Godefroi, pe care o îngrijea de zece ani, și a cărei fire blîndă și inimă largă constituiau aproape întregul ei merit, dar pe care n-o puteai vedea fără folos, nici părăsi fără îndurerare; căci se afla pe ultima treaptă a unei boli ce-o usca neînce-

¹ Ducele Armand de Richelieu (1696—1788), nepotul cardinalului de Richelieu, personaj de vază la curtea lui Ludovic al XV-lea (n.t.).

tat și din pricina căreia muri peste puțin. Nimic nu arată mai bine adevăratele însușiri ale unui om decât genul afecțiunilor lui¹. Era destul s-o vezi pe blînda Godefroi, ca să-l cunoști pe bunul Parisot.

Eram îndatorat față de toți acești oameni cumsecade. Mai târziu i-am uitat pe toți, nu, firește, din nerecunoștință, ci dintr-o lene de neînvins ce mi-a dat adesea aparența că aș fi nerecunoscător. Niciînd simțămîntul de mulțumire pentru serviciile lor nu mi-a părăsit inima ; dar mi-ar fi fost mai ușor să le dovedesc recunoștința mea, decât să le-o mărturisesc direct. Grija de a le scrie la timp mi-a depășit totdeauna puterile ; de cum începeam să mă descarc, rușinea și stînghereala de a-mi repara greșcala făceau să mi-o îngreuiez și mai mult, și nu mai scriam nimic. Am păstrat, deci tăcerea și am părut a-i uita. Parisot și Perrichon n-au luat în seamă asta, și i-am regăsit totdeauna acciași ; dar se va vedea după douăzeci de ani, la domnul Bordes, pînă unde poate duce răzbu-narea amorului propriu atunci cînd se crede tratat cu nepăsare.

Înainte de a părăsi Lyon-ul, nu trebuie să uit o fată drăgălașă pe care am revăzut-o cu mai multă plăcere ca oricînd și care lăsa în inima mea amintiri pline de duioșie. Este domnișoara Serre, despre care

¹ „Afară doar dacă nu se va fi înșelat în alegerea lui sau dacă aceea de care și-a legat viața nu-și va fi schimbat mai pe urmă caracterul printr-un concurs de împrejurări deosebite ; ceea ce nu este cu totul imposibil. Dacă admitem fără abatere această consecință, ar trebui să-l judecăm pe Socrate după soția lui Xantipa, și pe Dion după prietenul său Calippus : ceea ce ar fi judecata cea mai falsă și mai nedreaptă ce s-ar putea face. De altfel, aș vrea să fie înlăturată aici orice referire jignitoare la adresa soției mele. Ea este, ce-i drept, mai mărginită și mai ușor de înșelat decât crezusem ; dar cît privește caracterul ei, curat, minunat, lipsit de răutate, el e demn de toată stima mea, și o va avea atît cît voi trăi.” (Nota lui J.—J. Rousseau.)

am vorbit în prima parte și a cărei cunoștință am reînnoit-o pe vremea cînd am stat la domnul de Mably. În călătoria de acum, avînd mai mult timp liber, am văzut-o mai des ; inima mi se aprinse, și destul de tare. Am oarecare motive să cred că nici a ei nu rămăsese rece, dar îmi arată o încredere ce-mi tăia pofta de a duce lucrurile prea departe. Ea era săracă, eu de asemenea ; situațiile noastre erau prea asemănătoare ca să ne putem uni, și apoi, cu planurile ce-mi vînturau mintea, eram departe de a mă gîndi la înșurătoare. Ea îmi spuse că un tînăr negustor numit domnul Genève părea a vroi să-i ceară mîna. L-am văzut la ea o dată sau de două ori ; mi se păru un om cumsecade, și era socotit ca atare. Convins că va fi fericită cu el, le-am dorit să se căsătorească, ceea ce s-a și întîmplat mai pe urmă, și, spre a nu le tulbura nevinovata dragoste, m-am grăbit să plec, făcîndu-i acestei fermecătoare persoane urări de fericire ce n-au fost ascultate, vai ! aici pe pămînt decît prea scurtă vreme, căci am aflat mai tîrziu că ea a murit după doi sau trei ani de la căsătorie. Stăpînit de dulcile mele regrete în tot cursul drumului, am simțit, și am resimțit adesea după aceea, gîndindu-mă la el, că dacă sacrificiile făcute în numele datoriei și al virtuții costă scump, ele sînt răsplătite de amintirile plăcute pe care le lasă în adîncul inimii.

Pe cît de nepriincios găsisem Parisul în prima mea călătorie, pe atît de strălucitor îl găseam în cea de acum ; și nu atît în privința locuinței mele ; căci, cu o adresă ce mi-o dăduse domnul Bordes, m-am instalat la hotelul Saint-Quintin, în strada Lănțarilor, lîngă Sorbona, o stradă urîță, un hotel urît, o cameră urîță, dar unde locuiseră oameni de vază ca Gresset ¹, Bordes, cei doi abaiți de Mably și de Condillac, și

¹ Louis Gresset (1709—1777), poet și autor dramatic (n.t.).

mulți alții, dintre care, din păcate, n-am mai găsit nici unul acolo. Am găsit în schimb pe un domn de Bonnefond, un moșier șchiop, cicălit, făcând pe puristul, datorită căruia l-am cunoscut pe domnul Roguin, as-tăzi decanul prietenilor mei, iar prin el pe filozoful Diderot, despre care voi avea mult de vorbit în cele ce urmează.

Am ajuns la Paris în toamna lui 1741, cu cincisprezece ludovici de argint în buzunar, cu piesa mea de teatru *Narcis* și cu proiectul de muzică drept orice avuție, avînd deci puțină vreme de pierdut ca să încerc să mă descurc. M-am grăbit să fac uz de recomandările ce le aveam. Un tînăr ce pune piciorul în Paris cu o înfățișare convenabilă și care se anunță prin talente e totdeauna sigur că i se vor deschide toate ușile. Mi s-au și deschis; asta îmi făcu plăcere, dar fără să mă ducă la mare lucru. Dintre toate persoanele cărora le-am fost recomandat, numai trei îmi fură de folos: domnul Damésin, gentilom savoiard, pe atunci maestrul de călărie și, cred, favoritul doamnei prințese de Carignan; domnul de Boze, secretarul Academiei de inscripții și păstrătorul medaliilor cabinetului regal; și părintele Castel, iezuit, autorul *Clavecinului ocular*. Toate aceste recomandări, în afară de aceea pentru domnul Damésin, le aveam de la abatele de Mably.

Domnul Damésin se îngriji de ceea ce era mai urgent, prin două cunoștințe ce-mi făcu: una în domnul de Gasc, președinte în parlamentul din Bordeaux; care cînta foarte bine la vioară; alta, în domnul abate de Léon, care locuia atunci la Sorbona, tînăr senior foarte binevoitor, ce muri în floarea vîrstei după ce strălucise cîtva timp în lumea înaltă sub numele de cavalerul de Rohan. Și unul și celălalt avură fantezia să învețe compoziția. Le-am dat vreme de cîteva luni lecții ce-mi susținură într-o măsură punga ce mi

se golea. Abatele de Léon îmi arătă prietenie și vroia să mă aibă ca secretar al său ; dar nu era bogat și nu putu să-mi ofere în totul decît opt sute de franci, pe care-i refuzai cu părere de rău, deoarece nu-mi puteau ajunge pentru locuință, hrană și îmbrăcăminte.

Domnul de Boze mă primi foarte bine. Era îndrăgostit de știință și se pricepea în aceasta. Dar era puțin pedant. Doamna de Boze putea să-i fie fiică ; era strălucitoare și bună gazdă. Am luat de cîteva ori masa la ei. Nu se poate închipui purtare mai stîngace și mai neroadă ca aceea pe care o aveam față de ea. Felul ei liber de a fi mă fîstîcea și mă făcea și mai caraghios. Cînd îmi întindea o farfurie, eu ridicam furculița și luam cu modestie o bucățică din ceea ce-mi oferea, în așa fel că ea îi dădea apoi lacheului farfuria ce mi-o destinase, întorcîndu-se într-o parte ca să n-o văd cum rîde. Se îndoia că în capul țărănoiului acesta ar putea să existe vreo fărîmă de spirit. Domnul de Boze mă prezentă domnului de Réaumur¹, prietenul lui, care venea să ia masa la el în fiecare vineri, zi de ședință la Academia de științe. Îi vorbi despre proiectul meu și de dorința pe care o aveam de a-l supune cercetării Academiei. Domnul de Réaumur se însărcină să facă propunerea, care fu primită ; în ziua hotărîtă, fui introdus și prezentat de domnul de Réaumur și, în aceeași zi, 22 august 1742, avui cîntea de a citi la Academie Memoriul pe care-l pregătisem în acest scop. Cu toate că această ilustră adunare era, se înțelege, foarte impunătoare, în fața ei mă fîstîcii mai puțin decît în prezența doamnei de Boze, și mă descurcai binișor cu lectura și răspunsurile date. Memoriul izbîndi și-mi atrase laude ce mă surprinseră pe cît mă măguliră, ne-

¹ René-Antoine de Réaumur (1683—1757), fizician francez, inventatorul termometrului care-i poartă numele (n.t.).

venindu-mi să cred că, în fața unei Academii, unul ce nu făcea parte din ea putea să aibă atîta trecere. Examinatorii ce mi se dădură fură domnii de Mairan, Mellot și de Fouchy, toți trei oameni de merit, fără îndoială, dar nici unul din ei nu se pricepea la muzică, nici măcar atîta ca să fie în stare de a judeca proiectul meu.

În timpul consfătuirilor mele cu acești domni, m-am convîns, pe cît de deplin pe atît de surprins, că dacă uncori savanții au mai puține prejudecăți decît ceilalți oameni, ei țin, în schimb, cu o tărie și mai mare, la acelea pe care le au. Oricît de slabe, oricît de false erau cele mai multe din obiecțiile lor, și oricît de sfioase erau răspunsurile mele, și în termeni nepotrivîți, o mărturisesc, din motive lesne de ghicit, n-am ajuns nici o singură clipă să mă fac înțeleș și să-i mulțumesc. Eram uluit de ușurința prin care, cu ajutorul unor fraze sonore, ei mă combăteau meru fără a mă fi priceput. Descoperiră, nu știu unde, că un călugăr numit părintele Souhaitti se gîndise cîndva să noteze gama prin cifre, fu destul pentru a pretinde că sistemul meu nu era nou, și cu asta basta, căci deși eu nu auzisem niciodată vorbindu-se de părintele Souhaitti, și deși felul lui de a scrie cele șapte note ale cîntărilor bisericești, fără a ținea seama de octave, nu merita în nici un chip să fie pus în paralelă cu simpla și comoda mea invenție de o nota mai ușor prin cifre orice mișcare muzicală, cheie, pauze, octave, măsuri, timpi și lungimea notelor, lucruri ce lui Souhaitti nici nu-i trecuseră prin cap, se putea totuși spune cu foarte multă îndreptățire că, în privința expresiei elementare a celor șapte note, el era primul inventator. Dar, pe lîngă faptul că dădură acestei invenții, ce se bucura de înțîietate, mai multă însemnătate decît avea, ei nu se mulțumiră cu asta, și cînd trecură să discute fondul sistemului, nu făcură decît să bată

cîmpii. Al meu avea marce avantaj că desființa transpozițiile și cheile, în așa fel că aceeași bucată era notată și transpusă după voie în orice ton, prin mijlocirea schimbării indicată de o singură inițială pusă în fruntea melodiei. Acești domni îi auziseră pe scripcarii din Paris spunînd că metoda execuției prin transpoziție n-avea nici o valoare. Porniră de aici spre a întoarce ca o obiecție de neînvins împotriva sistemului meu tocmai avantajul său cel mai însemnat, și declarară că metoda mea era bună pentru partea vocală, dar rea pentru cea instrumentală, în loc să decidă, așa cum ar fi trebuit, că era bună pentru partea vocală și desăvîrșită pentru cea instrumentală. În baza raportului lor, Academia îmi acordă un certificat plin de foarte frumoase laude, printre care strecura, în privința fondului, că ea nu considera sistemul meu nici nou, nici folositor. N-am socotit de cuviință să anexez această piesă la lucrarea intitulată *Disertație despre muzica modernă*, prin care am cerut părerea publicului.

Am putut să observ cu acest prilej cum, chiar cu un spirit mărginit, cunoașterea unilaterală, dar profundă, a problemei este preferabilă, pentru a se întocmi o judecată valabilă, tuturor luminilor pe care le dă cultura științelor, atunci cînd nu se recurge la studiul particular al celei despre care este vorba. Singura obiecție temeinică ce s-ar fi putut aduce sistemului meu a fost făcută de Rameau. De cum i l-am explicat, el i-a și văzut partea slabă. „Semnele dumitale, mi-a spus el, sînt foarte bune în aceea că indică în mod simplu și clar valorile, în aceea că ele înfățișează limpede intervalele și arată o mișcare simplă în prelungire, lucruri pe care nu le face notarea obișnuită; dar sînt rele în aceea că cer o operație a spiritului ce nu poate urmări totdeauna rapiditatea execuției. Poziția notelor noastre, continuă el, se prezintă ochiului fără

contribuția acestei operații. Dacă două note, una foarte sus, cealaltă foarte jos, sînt unite printr-o intonare de note intermediare, eu văd de la prima aruncătură de ochi trecerea de la una la alta prin trepte îmbinate; pe cînd la dumneata, spre a mă asigura de această intonare, trebuie să citesc toate cifrele una după alta, și atunci o privire nu mai servește la nimic." Obiecția mi se păru fără replică și o acceptai îndată: oricît de simplă și izbitoare ar fi ea, numai o îndelungată practică a artei ar fi putut-o sugera, și nu e de mirare că nu i-a venit în minte nici unui academician; dar adevărul este că toți acești mari savanți, care știu atîtea lucruri, se pricep la atît de puține, că fiecare n-ar trebui să se pronunțe decît în materia lui.

Desele vizite la examinatorii mei și la alți academicieni îmi dădură posibilitatea să fac cunoștință cu tot ceea ce Parisul avea mai distins în literatură, astfel că aceste cunoștințe erau depline oînd mă văzui, mai tîrziu, numărîndu-mă printre ei. Deocamdată, concentrat asupra sistemului meu de muzică, mă încăpățînai să fac prin el o revoluție în această artă, și astfel să ajung la o celebritate care, în artele frumoase, este însoțită totdeauna, la Paris, de bogăție. M-am închis în camera mea și am muncit două sau trei luni cu o rîvnă de nedescris, să refac, într-o lucrare destinată publicului, Memoriul pe care-l citisem la Academie. Greutatea fu de a găsi un librar dispus să primească manuscrisul meu, dat fiind că trebuiau făcute unele cheltuieli pentru noile caractere de tipar, că librarii nu-și aruncă banii pe debutanți, și că, la urma urmei, mi se părea drept ca lucrarea mea să-mi restituie pîinea pe care o mîncasem scriind-o.

Bonnefond mă puse în legătură cu Quillau tatăl, care încheie cu mine un contract împărțind cîștigul pe din două, fără a ține seama de drepturile cuvenite au-

torului. Numitul Quillau făcu în așa fel, că nici vorbă nu mai fu de drepturi, și nu mă mai alesi cu nici o para din această tipărire, care, ce-i drept, nu se bucură de prea multă căutare, cu toate că abatele Desfontaines¹ îmi făgăduise să o facă să meargă, iar ceilalți jurnaliști vorbiră destul de bine despre ea.

Cea mai mare piedică în încercarea sistemului meu era teama că, de nu va fi admis, se va pierde timpul degeaba ca să fie învățat. Eu răspundeam la aceasta că practicarea metodei mele făcea ideile atât de limpezi, încît, pentru a învăța muzica prin scrierea obișnuită, oricine va cîștiga timp începînd cu a mea. Spre a-mi dovedi spusele prin experiență, am dat fără plată lecții de muzică unei tinere americane numită domnișoara Desroulins, pe care mi-o prezentase domnul Roguin; în trei luni ea fu în stare să descifreze prin metoda mea orice muzică și chiar să cînte după partitură mai bine decît mine, atunci cînd nu se lovea de greutăți prea mari. Acest succes fu grăitor, dar neluat în seamă. Un altul ar fi umplut gazetele cu el; dar, cu oarecare talent de a găsi lucruri folositoare, eu nu aveam nici unul spre a le pune în valoare.

Iată cum vasul meu țîșnitor se sparse pentru a doua oară; de astă dată însă aveam treizeci de ani și mă aflam la Paris, unde nimeni nu trăiește degeaba. Învățătura pe care o trăsei din această încercare nu-i va mira decît pe cei ce nu vor fi citit cu luare-aminte prima parte a lucrării mele. Mă aruncasem în strădanii pe cît de mari pe aînt de zadarnice; aveam nevoie să răsufliu. În loc să mă las cuprins de deznădejde, mă lăsaî ou nepăsare pradă leneviei mele și în grija Providenței, iar pentru a-i da timp să-și împli-

¹ Abatele Pierre-François Desfontaines (1685—1745), om de litere, cunoscut prin cearta lui cu Voltaire (n.t.).

nească opera, începui să-mănînc, fără a mă grăbi, cei cîțiva ludovici ce-mi mai rămăseseră, orînduind cheltuiala tembelelor nicle plăceri fără să o suprim, nemanducîndu-mă la cafenea decît la două zile o dată, iar la spectacole doar de două ori pe săptămîină. În privința „fetelor“ n-am avut de făcut nici o reformă, deoarece n-am risipit în viața mea nici un sol în acest scop, în afară de o singură dată, despre care voi vorbi, în curînd.

Liniștea, voluptatea, încrederea cu care îmi duceam acest trai trîndav și solitar, cînd n-am avut nimic de făcut timp de trei luni, este una din curiozitățile vieții mele și una din ciudățeniile firii mele. Marea nevoie ce o simțeam de a nu fi dat uitării era tocmai ceea ce îmi tăia curajul de a ieși în lume, iar trebuința de a face vizite mă silea să le privesc ca de nesupbrtat, în așa măsură că încetai de a-i mai vedea pe academicieni și pe ceilalți oameni de litere cu care începusem deja să întretin relații. Marivaux¹, abatele de Mably, Fontenelle fură aproape singurii la care mă mai duceam uneori. Primului i-am arătat chiar piesa mea de teatru *Narcis*. Îi plăcu, și avu bunăvoința de a o îndrepta. Diderot, mai tînăr decît ei, era cam de aceeași vîrstă cu mine. Lui îi plăcea muzica, a cărei teorie o cunoștea și despre care vorbeam mult împreună; el îmi vorbea, de asemenea, despre proiectele sale de lucrări. Asta stabili curînd între noi legături mai strînse, care au durat cincisprezece ani și care ar mai dura, probabil, dacă, din păcate, și numai din vina lui, n-aș fi fost aruncat și eu în chiar domeniul său.

Nu v-ați putea închipui în ce fel mi-am întrebuințat acest scurt și prețios timp ce-mi mai rămînea îna-

¹ Pierre de Marivaux (1688—1763), dramaturg, autorul comedیilor *Jocul dragostei* și *al întîmplării*, *Surprizele iubirii* etc. și al romanelor *Viața Marianeii* și *Țăranul parvenit* (n.t.).

inte de a fi silit să-mi cerșesc pâinea : învățînd pe dinafară pasaje din poeți, pe care le citisem de o sută de ori și tot de atîtea ori le uitasem. În fiecare dimineață, pe la ceasurile zece, mă duceam să mă plimb la Luxembourg, cu un Vergiliu sau cu un Rousseau¹ în buzunar, și acolo rememoram, pînă la ora mesei, fie o odă sacră, fie una bucolică, fără a mă descuraja de faptul că, învățînd-o pe aceea din ziua respectivă, o uitam cu totul pe aceea din ajun. Îmi amintii că după înfrîngerea lui Nicias la Syracuse, atenienii captivi își cîștigau pâinea recitînd poemele lui Homer. Cîștigul pe care-l avui din această rămășiță de erudiție, pentru a mă înarma împotriva sărăciei, fu să deprind faimoasa mea memorie să învețe toți poeții pe dinafară.

Aveam un alt mijloc, nu mai puțin solid, în șah, căruia îi consacram, cu regularitate, la „Maugis“², după-amiezile din zilele cînd nu mă duceam la spectacol. Acolo făcui cunoștință cu domnul de Légal, cu un domn Husson, cu Philidor, cu toți marii jucători de șah din acea vreme, dar n-am devenit mai bun șahist. Nu mă îndoiam însă că pînă la urmă am să devin mai tare ca ei toți, și asta era destul, după mine, ca să-mi cîștig existența. De orice nebunie mă agățam, judecam întotdeauna în același fel. Îmi spuneam : „Cine are întîietate în ceva poate fi sigur că este căutat. Să fiu deci primul, nu importă în ce, voi fi căutat, prilejurile se vor ivi și meritul meu va face restul.“ Această copilărie nu era un sofism al minții mele, era acela al trîndăviei mele. Speriat de marile și rapidele eforturi pe care ar fi trebuit să le fac în strădania mea, încercam să-mi măgulesc lenea și-i învăluiam umilînța în argumente demne de ea.

¹ Jean-Baptiste Rousseau (n.t.).

² Cafenea din Paris (n.t.).

Așteptam astfel în liniște terminarea banilor, și cred că aș fi ajuns la ultimul gologan fără să mă sinchiesc cîtuși de puțin de asta, dacă părintele Castel¹, pe care mă duceam să-l văd uneori la cafenea, nu m-ar fi smuls din letargia mea. Părintele Castel era un zurliu, dar, altfel, om cumsecăde; nu-i plăcea să mă vadă risipindu-mă așa, fără să fac nimic. „Dacă muzicienii, îmi spuse el, dacă savanții nu cîntă la unison cu dumneata, schimbă coarda și vezi de femei. Poate că pe această cale vei izbuti mai bine. I-am vorbit despre dumneata doamnei de Bezenval; du-te la ea din partea mea. E o femeie bună, care va privi cu plăcere pe cineva din țara fiului și a soțului ei. O vei întîlni la dînsa pe doamna de Broglie, fiică-sa, care e o femeie deșteaptă. Doamna Dupin este alta căreia i-am vorbit, de asemenea, despre dumneata; du-i lucrarea dumitale; vrea să te vadă și te va primi bine. Nu faci nimic la Paris fără femei: ele sînt ca niște curbe ale căror asimptote sînt înțelepții; se apropie neîncetat unele de alții, dar nu se ating niciodată.“

După ce-am amînat de la o zi la alta aceste corvezi, sfîrșii prin a-mi lua inima în dinți, și m-am dus s-o văd pe doamna de Bezenval. Ea mă primi cu bunătate. Cînd doamna de Broglie intră în camera ei, îi spuse: „Fiica mea, iată-l pe domnul Rousseau, de care ne-a vorbit părintele Castel“. Doamna de Broglie îmi aduse laude pentru lucrarea mea și, ducîndu-mă la clavecinul ei, îmi arătă că se ocupase de ea. Văzînd că pendula era aproape să bată ceasurile unu, am vroit să mă retrag. Doamna de Bezenval îmi spuse: „Ești departe de locuința dumitale, rămîi, vei lua masa aici“. Nu mă lăsaî rugat. Peste un sfert de ceas, am înțeles din cîteva vorbe că masa la care

¹ Iezuit, redactor la *Journal des Trévoux* (m.t.).

dînsa mă poftea era aceea a servitorilor ei. Doamna de Bezenval era o foarte bună femeie, dar mărginită și prea plină de ilustra sa noblețe poloneză ; nu prea știa să dea talentelor respectul ce li se cuvenea. Mă judeca chiar în această împrejurare mai mult după îmbrăcămintă, care, deși foarte simplă, era deosebit de curată și nu arăta de loc un om menit să ia masa la bucătărie. Uitasem de prea multă vreme acest drum pentru a fi dispus să-l reiau acum. Fără a lăsa să se vadă nemulțumirea mea, îi spusei doamnei de Bezenval că o treabă de care tocmai îmi adusei aminte mă chema în cartierul meu, și am vroit să plec. Doamna de Broglie se apropie de mama ei și îi șopti la ureche cîteva cuvinte ce făcură efect. Doamna de Bezenval se ridică să mă rețină și-mi spuse : „Mă gîndesc că ne-ai face onoare să mănînci împreună cu noi“. Socotii că a mă arăta mîndru ar fi o prostie, și am rămas. De eltminteri, bunătatea doamnei de Broglie mă mișcase și mă făcu să o privesc cu interes. Fui foarte bucuros să iau masa cu ea și speram că, de mă va cunoaște mai bine, nu va regreta că mi-a înlesnit această cinste. Domnul prezident de Lamignon, bun prieten al casei, era, de asemenea, poftit la masă. El vorbea, ca și doamna de Broglie, acel ușor jargon al Parisului, în fraze scurte, în aluzii fine. Nu era domeniul în care să poată străluci bietul Jean-Jacques. Avui bunul-simț de a nu încerca să fac pe caraghiosul, și am tăcut. O, de-aș fi fost totdeauna atît de înțelept ! Nu m-aș găsi în abisul în care mă aflu astăzi.

Eram dezolat de stîngăcia mea și de faptul că nu puteam să justific în ochii doamnei de Broglie ceea ce făcuse în favoarea mea. După terminarea mesei, mă gîndii la posibilitățile mele obișnuite. Aveam în buzunar o epistolă în versuri scrisă lui Parisot în timpul cît stătusem la Lyon. Această bucată nu era lipsită

de căldură ; pusei și mai multă în felul de a o recita, și-i făcui pe toți trei să plîngă. Fie din vanitate, fie că nu mă înșelasem în impresiile mele, crezui că văd privirile doamnei de Broglie spunîndu-i mamei sale : „Ei bine, mamă, aveam dreptate să-ți spun că omul acesta e făcut să ia masa cu dumneata, iar nu cu slujnicile dumitale ?“ Pînă în momentul acela, aveam inima îndoită ; dar după ce mă răzbunai astfel, fui mulțumit. Doamna de Broglie, ducînd puțin prea departe părerea avantajoasă ce și-o făcuse despre mine, crezu că voi produce senzație în Paris și am să devin un om cu mare trecere. Spre a-mi îndruma lipsa de experiență, îmi dădu *Confesiunile contelui de **** ¹. „Această carte, îmi spuse ea, e un mentor de care vei avea nevoie în lume : nu strică să o consulți din cînd în cînd.“ Am păstrat mai bine de douăzeci de ani acest exemplar cu recunoștință pentru mîna ce mi-l oferise, dar rîzînd adesea de părerea ce avea această doamnă despre însușirile mele galante. Din clipa cînd am citit lucrarea, dorii să mă împrietenesc cu autorul ei. Năzuința aceasta mă inspiră foarte bine : a fost singurul prieten adevărat pe care l-am avut printre oamenii de litere. ²

De atunci am îndrăznit să cred că doamna baroană de Bezenval și doamna marchiză de Broglie, arătîndu-și interesul față de mine, nu mă vor lăsa multă vreme fără nici un rost, și nu m-am înșelat. Să vor-

¹ E vorba de o lucrare a lui Charles Pinot Duclos (1704—1772), moralist și om de lume francez (n.t.).

² „Am crezut asta atît de multă vreme și atît de deplin, că lui i-am încredințat, după întoarcerea la Paris, manuscrisul confesiunilor mele. Bănuiitorul Jean-Jacques n-a putut niciodată crede în perfidie și falsitate, decît după ce-a căzut victima lor.“ (Nota lui J.—J. Rousseau.)

besc acum despre intrarea mea la doamna Dupin, care a avut urmări mai mari.

Doamna Dupin este, după cum se știe, fiica lui Samuel Bernard și a doamnei Fontaine. Erau trei surori care puteau fi numite cele trei Grații. Doamna de la Touche, care făcu o escapadă în Anglia cu ducele de Kingston ; doamna d'Arty, iubita și, mai mult decât atât, prietena, singura și sincera prietenă a domnului prinț de Conti, femeie adorabilă prin blândețea, prin bunătatea minunatului ei caracter, cât și pentru spiritul ei plăcut, prin nesecata voioșie a inimii sale ; în sfârșit, doamna Dupin, cea mai frumoasă dintre toate trei și singura ce nu putea fi învinuită de nici o abatere în conduita sa. Ea fu răsplata pentru ospitalitatea domnului Dupin, căruia mama sa i-o dădu dimpreună cu un post de controlor al impozitelor și o mare avere, drept recunoștință pentru buna primire pe care el i-o făcu în provincia sa. Era încă, atunci când am văzut-o întâia oară, una dintre cele mai frumoase femei din Paris. Mă primi în timp ce-și făcea toaleta. Avea brațele goale, părul despletit, capotul nepetrecut bine. Această întâmpinare era pentru mine ceva foarte nou ; bietul meu cap își pierdu cumpătul ; mă tulburai, uitai de mine, pe scurt mă îndrăgostii de doamna Dupin.

Tulburarea mea nu păru a-mi dăuna în fața ei ; nici n-o luă în seamă. Primi cartea și pe autor, îmi vorbi de proiectul meu ca o persoană instruită, cîntă, se acompany la clavecin, mă opri la masă, unde mă așeză alături de dînsa ; nu era nevoie de atîtea spre a mă face să înnebunesc ; am și înnebunit. Ea îmi îngădui să vin s-o văd ; mă folosii, abuzai chiar de această învoire. Mă duceam la ea aproape în fiecare zi, luam masa acolo de două sau de trei ori pe săptămîină. Muream de nerăbdare de a-i vorbi : dar nu îndrăzneam s-o fac. Mai multe motive îmi sporeau sfiiciunea

firească. Pășirea într-o casă bogată era o poartă deschisă spre avuție; nu vroiam, în situația mea, să risc de a-mi fi închisă. Doamna Dupin, oricât de binevoitoare putea fi, era serioasă și rece; nu vedeam nimic în purtările ei care să mă încurajeze. În casa ei, mai strălucitoare pe atunci ca oricare alta din Paris, se aduna o lume căreia nu-i lipsea decît să fie mai puțin numeroasă pentru a fi de elită în toate privințele. Ei îi plăcea să vadă pe toți oamenii ce răspîndeau strălucire, pe cei mari, pe oamenii de litere, femeile frumoase. Nu întîlneai la ea decît duci, ambasadori, purtători de titluri înalte. Doamna prințesă de Rohan, doamna contesă de Forcalquier, doamna de Mirepoix, doamna de Brignole, *milady* Hervey treceau drept prietenele sale. Domnul de Fontenelle, abatele de Saint-Pierre¹, abatele Sallier, domnul de Fourmont², domnul de Bernis³, domnul de Buffon⁴, domnul de Voltaire, făceau parte din cercul și din oaspeții ei la mese. Dacă purtarea ei rezervată nu atrăgea mulți tineri, societatea sa, cu atît mai aleasă, nu era decît mai impunătoare, și bietul Jean-Jacques nu prea avea cu ce să scînteieze în mijlocul tuturor acestora. Nu cutezam deci să vorbesc; dar, nemaiputînd să tac, mi-am luat cutezanța de a-i scrie. Ea păstră două zile scrisoarea mea fără a-mi spune nimic. A treia zi, mi-o înapoie, adresîndu-mi cîteva cuvinte de îndemn pe un ton rece care mă îngheță. Am început să vorbesc, frazele mi se topiră pe buze;

¹ Abatele Charles-Irénée de Saint-Pierre (1658—1743), autorul unei scrieri intitulată *Proiect de pace perpetuă*, despre care va fi vorba mai tîrziu în *Confesiuni* (n.t.).

² Etienne Fourmont (1683—1745), sinolog francez (n.t.).

³ François-Joachim de Bernis (1715—1794), poet și prelat, a deținut funcții politice sub Ludovic al XV-lea. Este autorul unor interesante *Memorii* (n.t.).

⁴ George-Louis Leclerc de Buffon (1707—1788), celebru savant, autorul *Istoriei naturale* (n.t.).

subita mea pasiune se stinse o dată cu orice speranță, și, după o declarație în formele îngăduite, am continuat să trăiesc față de ea ca și mai înainte, fără a-i mai vorbi cu nimic, nici măcar cu ochii.

Credeam că nechibzuința mea fusese uitată; mă înșelam. Domnul de Francueil¹, fiul domnului Dupin și fiul vitreg al doamnei, era cam de aceeași vîrstă cu ea și cu mine. Avea spirit, era frumos; putea să aibă pretenții; se spunea că și avea față de ea, poate numai fiindcă-i dăduse o soție destul de urîță, destul de moale, și fiindcă ea trăia în bună înțelegere cu amîndoi. Domnul de Francueil iubea și cultiva oamenii de talent. Muzica, pe care o cunoștea foarte bine, fu un mijloc de legătură între noi. Îl vedeam des, m-am împrietenit cu el. La un moment dat, mă făcu să înțeleg că doamna Dupin găsea vizitele mele prea asidui și mă ruga să le răresc. Acest compliment ar fi putut să-și aibă locul atunci cînd ea îmi înapoiase scrisoarea; dar după opt sau zece zile, și fără nici o altă cauză, era, mi se pare, lipsit de rost. Asta crea o poziție cu atît mai ciudată, că nu eram mai puțin binevenit decît înainte la domnul și doamna de Francueil. Mă duceam totuși la ei, însă mai rar, și aș fi încetat cu totul de a mă mai duce dacă, printr-o altă ciudățenie neprevăzută, doamna Dupin nu m-ar fi rugat să veghez timp de opt sau zece zile lîngă fiul ei, care, schimbîndu-și educatorul, rămînea singur în acest interval. Mi-am petrecut opt zile într-un supliciu pe care numai plăcerea de a mă supune doamnei Dupin putea să mă facă să-l sufăr; căci sărmanul Chenonceaux avea de pe atunci acea încăpățîinare ce era să-i dezonoareze familia și care-i aduse moartea în insula Bourbon. În timpul cît am stat lîngă el, l-am

¹ Claude-Louis Dupin de Francueil (1708—1774), încasator de finanțe, este bunicul scriitoarei George Sand (născută Dupin) (n.t.).

împiedicat să-și facă rău lui însuși și altora, și asta-i totul : dar n-a fost o treabă ușoară ; nu m-aș mai fi însărcinat cu așa ceva pentru alte opt zile, chiar dacă doamna Dupin mi s-ar fi dat, ca recompensă.

Domnul de Francueil îmi arată prietenie, lucrăm împreună cu el : am început amândoi un curs de chimie la Rouelle. Spre a fi mai aproape de el, am părăsit hotelul Saint-Quentin și m-am mutat în strada Verdelet, care dă în strada Plâtrière, unde locuia domnul Dupin. Acolo, în urma unei răceli neglijate, m-am ales cu o aprindere la plămâni, ce era să-mi aducă moartea. În tinerețe am avut adesea asemenea boli inflamatorii, pleurezii și mai ales anghine, ce puneau ușor stăpânire pe mine, al căror număr nu-l mai însemn aici, dar care toate m-au făcut să văd moartea destul de aproape spre a mă obișnui cu imaginea ei. În timpul convalescenței, avui răgaz să reflectez asupra stării mele, deplîngîndu-mi timiditatea, slăbiciunea și nepăsarea, care, în ciuda focului ce-l simțeam în mine, mă lăsa să lîncezesc în trîndăvia minții, mereu la cheremul mizeriei. În ajunul zilei cînd am căzut bolnav, mă dusesem la o operă de Royer, ce se dădea atunci și al cărei titlu l-am uitat. Cu toată bunăvoința mea față de talentele altora, ce m-a făcut totdeauna să mă îndoiesc de ale mele, nu m-am putut împiedica de a găsi această muzică slabă, fără căldură, fără invenție. Îndrăzneam uneori să-mi spun : „Mi se pare că eu aș face una mai bună decît asta“. Dar cumplita idee ce-o aveam despre compoziția unei opere și importanța pe care auzeam că o dădeau oamenii de artă unei asemenea înfăptuiri mă descuraja numaidecît și mă făcea să roșesc de a fi îndrăznit să mă gîndesc la așa ceva. Și apoi, unde să găsesc eu pe cineva care să-mi scrie cuvintele și să-și ia truda de a le întocmi după placul meu ? Aceste gîn-

duri despre muzică și operă îmi reveniră în timpul bolii, și în toiul febrei am compus câteva cîntece, duete și coruri. Sînt încredințat că am compus două sau trei bucăți *di prima intenzione*, demne, poate, de admirația măestrilor, dacă ei ar fi putut să le audă executîndu-se. O, dacă s-ar putea așterne pe hîrtie visurile unui bolnav cu febră, ce mari și sublime lucruri ar ieși uneori din delirurile lui !

Aceste gânduri legate de muzică și operă mă urmăriră și în timpul convalescenței, dar într-un chip mai potolit. Pe măsură ce se frămîntau în mintea mea, și chiar fără să vreau, doream să rămîn cu inima împăcată și să încerc să compun singur o operă, cuvintele și muzica. Aceasta nu era însă întru totul o încercare. Mai scrisesem la Chambéry o operă-tragedie, intitulată *Iphix și Anexerete*, pe care avusesem bunul-simț de a o arunca pe foc. La Lyon scrisesem alta, intitulată *Descoperirea lumii noi*, căreia, după ce am citit-o domnului Bordez, abatelui de Mably, abatelui Trublet și altora, am sfîrșit prin a-i da aceeași întrebuintare, deși compusesem muzica prologului și a primului act, despre care David mi-a spus, văzînd-o, că în ea se găseau bucăți demne de *Buononcini*.

De astă dată, înainte de a începe lucrul, mi-am luat timp spre a medita asupra planului. Am introdus într-un balet eroic trei subiecte diferite în trei acte de sine stătătoare, fiecare într-un caracter muzical dessebit ; și, luînd pentru fiecare subiect iubirea unui poet, am intitulat această operă *Muzele galante*. Primul act, în genul muzicii puternice, era închinat lui Tasso ; al doilea, în genul muzicii duioase, lui Ovidiu ; iar al treilea, intitulat Anacreon, trebuia să exprime voioșia ditirambului. M-am încercat mai întîi în primul act și m-am consacrat lui cu o ardoare ce m-a făcut să gust, pentru întîia oară, desfătările imaginației în compoziție. Într-o seară, dînd să intru la Operă, simțindu-mă

stăpînit, copleşit de ideile mele, mi-am vîrît banii la loc în buzunar, m-am întors repede acasă, m-am trînit în pat, după ce am închis bine toate obloanele ca să nu pătrundă lumina de afară, şi așa, lăsîndu-mă pradă strechei poetice şi muzicale, am compus, la repezeală, în şapte sau opt ceasuri, partea cea mai bună a actului. Pot să spun că dragostea mea pentru prinţesa de Ferrara (căci eram atunci Tasso), cu nobilele şi mîndrele mele simţăminte faţă de nedreptul ei frate, mi-au procurat o noapte de o sută de ori mai plăcută decît dacă m-aş fi aflat în braţele prinţesei însăşi. Dimineaţa, în capul meu nu mai era decît o mică parte din ceea ce făcusem ; dar acest puţin, aproape şters de oboseală şi de somn, nu înceta să marcheze vigoarea bucăţilor din care înfăţişa doar sfărîmăturile.

De data asta n-am dus prea departe lucrul, fiind furat de alte treburi. În timp ce mă ataşasem de casa Dupin, doamna de Bezenval şi doamna de Broglie, pe care continuam să le văd din cînd în cînd, nu mă uitaseră. Domnul conte de Montaigu, căpitan de gărzi, fusese numit ambasador la Veneţia. Era un ambasador de genul lui Barjac¹, căruia îi făcea o curte asiduă. Fratele său, cavalerul de Montaigu, gentilom de spadă al domnului Dauphin², era o cunoştinţă a acestor două doamne şi a domnului abate Alary, de la Academia Franceză, pe care îl vedeam, de asemenea, din cînd în cînd. Doamna de Broglie, ştiind că ambasadorul căuta un secretar, mă propuse. Intrarăm în tratative. Eu am cerut o leafă de cincizeci de ludovici, ceea ce era puţin pentru un post unde trebuia să ai o ţinută costisitoare. El nu vroia să-mi dea decît o sută de

¹ Valetul de cameră al cardinalului de Fleury (1653—1743), ministru sub Ludovic al XV-lea (n.t.).

² Fiul cel mai mare al regelui (n.t.).

pistoli ¹, și să fac călătoria pe cheltuiala mea. Propunerea era ridicolă. Nu ne-am putut înțelege. Domnul de Francueil, care făcea eforturi să mă oprească, îl învinse. Am rămas, și domnul de Montaigu a plecat, luând un alt secretar, numit domnul Follau, care i se dăduse pentru biroul afacerilor străine. Dar abia ajunseră la Veneția, că se certară. Follau, văzînd că are de-a face cu un nebun, îl lăsă baltă; iar domnul de Montaigu, neavînd decît un tînăr abate, pe nume de Binis, care lucra cu secretarul și nu era în stare să-i țină locul, mă chemă pe mine. Fratele său, cavalerul, om istet, mă ameți așa de bine, dîndu-mi a înțelege că postul de secretar se bucură și de alte drepturi, încît mă făcu să primesc cei o mie de franci. Am căpătat douăzeci de ludovici pentru călătorie, și am plecat.

La Lyon aș fi vroit să apuc drumul către Mont Cenis, spre a o vedea în trecere pe sărmana Maman. Dar am coborît Ronul și m-am îmbarcat la Toulon, atît din pricina războiului și din motive de economie, cît și pentru a lua un pașaport de la domnul de Mirepoix, care comanda atunci în Provența și căruia îi fusesem recomandat. Domnul de Montaigu, neputîndu-se lipsi de mine, îmi trimitea depeșă după depeșă, spre a-mi grăbi călătoria. O întîmplare neplăcută o întîrzie însă.

Era în timpul ciumei de la Messina. Flota engleză ancorase acolo, și corabia pe care mă aflam eu fu oprită și cercetată. Asta ne supuse, ajungînd la Genova după o lungă și foarte amară plutire pe mare, la o carantină de douăzeci și una de zile. Li se dădu călătorilor dreptul de a alege dacă vor să o facă pe vas sau în lazaret, unde furăm preveniți că nu vom

¹ Ludovicul de aur valora 24 de franci, pistolul 10 franci. Rousseau cerea deci o leafă de 1200 franci, în timp ce contele de Montaigu îi oferea doar 1000 (n.t.).

găsi decît patru ziduri goale, deoarece nu avuseseră timp să-l amenajeze. Toți aleseră corabia. Căldura de nesuportat, puntea îngustă, unde nu te puteai mișca, păduchii, mă determinară să prefer lazaretul, cu orice risc. Am fost dus într-o clădire mare cu două caturi, absolut goală, unde n-am găsit nici fereastră, nici pat, nici masă, nici scaun, nici măcar un scăunel pe care să mă așez, nici măcar niște paie pe care să mă întind. Mi se aduse mantaua, sacul de noapte, cele două cutere; în urma mea fură închise porțile mari cu zăvoare groase, și rămăsei acolo, liber să mă plimb în voie din cameră în cameră și de la un cat la altul, întâlnind peste tot numai singurătate și aceeași goliciune.

Dar toate acestea nu mă făcură să regret că alesesem lazaretul în locul corăbiei, și, aidoma unui nou Robinson, începui să mă pregătesc pentru cele douăzeci și una de zile ca pentru o viață întreagă. Mă delectai mai întâi cu vînătoarea păduchilor pe care-i adusesem de pe corabie. Cînd, după ce-mi schimbai cămășile și hainele, mă văzui, în sfîrșit, curat, procedai la orînduirea camerei pe care mi-o alesesem. Îmi făcui un culcuș din hainele și țoalele mele, cearceafuri din mai multe șervete pe care le cusui cap la cap, o învelitoare din halat și pernă din mantaua răsucită sul. Dintr-un cufăr așezat jos mi-am făcut scaun, iar din celălalt, pus în picioare, masă. Am scos hîrtie, călimara, am înșirat în jur, în chip de bibliotecă, cele vreo douăsprezece cărți aduse cu mine. Pe scurt, m-am instalat așa de bine, că, în afară de perdele și ferestre, mă simțeam în acest lazaret absolut pustiu aproape tot atît de bine ca și în odăița mea din strada Verdelet. Mesele mi se serveau cu multă pompă, însoțite de doi grenadiri cu baioneta la pușcă: scara era sala mea de mîncare, palierul îmi ținea loc de masă, prima treaptă îmi ținea loc de scaun, și cînd totul era gata, soldații, retrăgîndu-se, sunau un clopoțel spre a mă

vesti că pot să vin să mănînc. Între mese, cînd nu citeam, nu scriam sau nu mă ocupam cu dereticarea sălaşului meu, mă duceam să mă plimb prin cimitirul protestant, ce ţinea loc de curte, unde urcam într-un turn care dădea spre port şi de unde puteam să văd corăbiile ce veneau sau plecau. Petrecui astfel paisprezece zile, şi le-aş fi petrecut pe toate cele douăzeci fără să mă plictisesc nici o clipă, dacă domnul de Jonville, însărcinatul Franţei, căruia îi trimiseseam o scrisoare mirosind a oţet, a parfum, şi pe jumătate arsă, nu mi-ar fi scurtat şederea acolo cu opt zile : pe acestea le-am petrecut la el, şi m-am simţit mai bine, o mărturisesc, în casa lui decît în lazaretul acela. El mă primi cu multă bunăvoinţă. Dupont, secretarul său, era un băiat cumsecade, şi mă introduse, atît la Genova, cît şi în împrejurimi, în mai multe familii unde se ducea o viaţă destul de distractivă, şi am legat cu el o cunoştinţă şi o corespondenţă pe care am întreţinut-o vreme îndelungată. Mi-am urmat apoi drumul de-a lungul Lombardiei. Am văzut Milano, Verona, Brescia, Padova, şi am ajuns, în sfîrşit, la Veneţia, aşteptat cu nerăbdare de domnul ambasador.

Am găsit un teanc de depeşe, atît de la Curte cît şi de la ceilalţi ambasadori, dintre care el nu le putuse citi pe cele cifrate, cu toate că avea cifrurile la îndemînă. Intrucît nu mai lucrasem niciodată într-un astfel de birou şi nu văzusem pînă atunci un cifru de ministru, mă temui la început că am să mă încurc ; dar constatai că nimic nu era mai simplu, şi în mai puţin de opt zile descifrai totul, deşi, de bună seamă, nu merita truda ; căci, pe lîngă faptul că ambasada de la Veneţia era destul de inactivă, ambasadorul nu era omul căruia să i se încredinţeze cea mai mică negociere. El se afla în mare încurcătură pînă la sosirea mea, neştiind nici să dicteze, nici să scrie citeţ. Îi eram deci foarte necesar ; simţi asta, şi mă trată bine.

Un alt motiv îl îndemna, de asemenea, s-o facă. De cînd domnul de Froulay, predecesorul lui, își zdruncinase mintea, consulul Franței, domnul Le Blond, rămăsese însărcinatul cu afaceri al ambasadei, și continua să fie și după venirea domnului de Montaigu, pînă cînd îl va fi pus la curent cu toate treburile. Domnul de Montaigu, gelos că altul îi făcea meseria, cu toate că el însuși era incapabil să și-o facă, îl privea cu ochi răi pe consul, și de îndată ce-am sosit eu, îi luă funcțiunile de secretar de ambasadă pentru a mi le da mie. Acestea atrăgeau după sine titlul ; el îmi spusese să mi-l însușesc. Tot timpul cît am rămas pe lîngă el, nu mă trimetea decît pe mine, cu acest titlu, la Senat și la reprezentantul său ; și, de fapt, era foarte firesc ca el să prefere să aibă drept secretar de ambasadă un om al lui, decît un consul ori un funcționar numit de Curte.

Toate astea îmi crează o situație destul de plăcută, împiedicîndu-i pe gentilomii săi, care erau italieni, ca și pe pași și cea mai mare parte dintre oamenii săi să-mi dispute înțîietatea în casa lui. M-am slujit cu succes de autoritatea legată de titlul meu spre a-i păstra dreptul de listă, adică scutirea de taxe în fieful său, împotriva încercărilor făcute în mai multe rînduri de a i-l încălca, încercări la care funcționarii lui venețieni nu aveau de gînd să reziste. Dar în același timp nu puteam închide ochii asupra matrapazlîcurilor, deși m-aș fi putut alege cu cîștigurile de la care Excelența sa nu s-ar fi dat în lături să-și aibă partea sa.

El îndrăzni chiar să și-o ceară din drepturile secretariatului, care se numea cancelarie. Ne aflam în război ; cu toate astea, se eliberau multe pașapoarte. Pentru fiecare din aceste pașapoarte se plătea un țechin secretarului care-l elibera și-l contrasemna. Toți predecesorii mei încasau acest țechin atît de la francezi, cît și de la străini, fără deosebire. Eu găsii că

acest sistem era nedrept, și, fără să fiu francez, l-am anulat pentru francezi, în schimb îmi ceream cu atâta tărie dreptul meu de la ceilalți, că marchizul Scotti, fratele favoritului reginei Spaniei, rugându-mă să-i dau un pașaport fără să-mi trimită țechinul cuvenit, i l-am cerut, și această îndrăzneală n-a fost uitată de răzbu-nătorul italian. De cum se află despre reforma introdusă de mine în taxa pașapoartelor, nu se mai prezentă să le ceară decît o gloată de preinși francezi, care, într-o limbă pășărească, se dădeau unul drept provensal, altul drept picard, altul drept burgund. Cum am o ureche destul de isteată, nu m-am lăsat păcălit, și mă îndoiesc ca vreun italian să-mi fi șterpe-lit țechinul cuvenit sau ca un francez să-l fi plătit. Am avut nerozia de a-i vorbi domnului de Montaigu, care nu știa nimic despre ceea ce făcusem. La cuvîntul de țechin el își ascuți urechea și, fără a-și da părerea asupra suprimării celor datorăți de francezi, pretinse să-i împart cu el pe ceilalți, făgăduindu-mi o răsplată echivalentă. Mai mult indignat decît atîns în interesul meu propriu de această propunere josnică, o respinsei cu semeție ; el stărui, eu mă aprinsei : „Nu, domnule, i-am spus eu cu tărie ; Excelența-voastră să păstreze ce e al ei, și să-mi lase ce-i al meu ; nu voi ceda nici un singur sol“. Văzînd că nu cîștiga nimic pe această cale, apucă alta, și nu se rușină să-mi spună că, de vreme ce mă alegeam cu venituri de pe urma cancelariei sale, era drept să-i suport cheltuielile. Nu vroiam să mă cert cu el asupra acestui articol și, de atunci, am cumpărat cu banii mei cerneală, hîrtie, ceară, lumînări, parafe, pînă și sigiliul, care am pus să fie refăcut, fără ca el să-mi restituie o para chioară. Asta nu mă împiedica să-i fac din produsul pașapoartelor o mică parte abatelui de Binis, băiat cumsecade și departe de a avea vreo pretenție de acest fel. Dacă el era drăguț

cu mine, eu nu eram mai puțin cinstit față de el, și am dus-o totdeauna bine împreună.

În privința sarcinii mele, o găsi mai puțin grea decît mă temusem, ca om fără experiență, pe lîngă un ambasador, care n-avea nici atîta, și care, pe deasupra, cu nepriceperea și îndărătnicia lui, părea a se împotrivi anume la tot ceea ce intențiile mele și oarecare lumini mă inspirau să fac bine pentru serviciul său și acela al regelui. Lucrul cel mai înțelept pe care-l făcu fu de a se împrieteni cu marchizul Mari, ambasadorul Spaniei, un om dibaci și istet, care l-ar fi dus de nas dacă ar fi vrut, dar care, dată fiind uniunea de interese a celor două coroane, îl sfătuia destul de bine de obicei, dacă cestălbalt n-ar fi stricat sfaturile sale punînd totdeauna ceva de la sine în executarea lor. Singurul lucru pe care îl aveau de făcut de comun acord era de a-i angaja pe venețieni să păstreze neutralitatea. Aceștia nu se sfiau să dea asigurări în privința fidelității lor în această chestiune, în timp ce furnizau pe față muniții trupelor austriece și chiar recruți, sub pretextul dezertărilor. Domnul de Montaigu, din dorința, cred, de a fi pe placul Republicii¹, nu se sfia nici el să mă facă să dau asigurări în toate rapoartele sale, în pofida explicațiilor mele, că ea nu-și va călca niciodată neutralitatea. Încăpățînarea și împotrivirea acestui om mă obligau să scriu și să comit în orice moment nechibzuințe al căror agent eram silit să fiu, fiindcă așa vroia el, dar care îmi îngreunau uneori misiunea și o făceau aproape cu neputință de îndeplinit. El ținea, de pildă, cu tot dinadinsul ca partea cea mai mare a raportului său către rege și a aceluia către ministru să fie cifrată, cu toate că nici unul, nici altul nu cuprindeau absolut nimic care să impună această precauție. Îi spuneam că de vineri, cînd sosseau

¹ Republica Venețici (n.t.).

depeșele de la Curte, și pînă sîmbătă, cînd plecau ale noastre, nu aveam destul timp spre a face atîtea cifrări și a întocmi toată corespondența pe care trebuia să o pregătesc pentru același curier. La asta, el găsi o soluție admirabilă, anume, de a scrie începînd de joi răspunsurile la depeșele ce urmau să sosească a doua zi. Asemenea idee i se păru destul de fericită, încît, indiferent de ce am putut să-i spun eu despre imposibilitatea, despre absurditatea executării ei, a trebuit să o punem în practică ; și tot timpul cît am rămas la el, după ce luam notă de cîteva fraze, pe care el mi le spunea în treacăt în cursul săptămîinii, și de cîteva noutăți cunoscute de toată lumea, pe care le culegeam de ici, de colo, înarmat cu aceste unice materiale, nu uitam niciodată de a-i prezenta joia dimineata ciorna depeșelor ce trebuiau să plece sîmbătă, în afară de unele adăugiri sau corectări, pe care le făceam în grabă pe marginea celor ce ne soseau vinerea și la care ale noastre țineau loc de răspunsuri. El mai avea un alt obicei, foarte caraghios, ce făcea corespondența sa de un ridicol greu de imaginat. Acesta consta în a trimite fiecare știre înapoi la sursa ei, în loc de a-i da cursul cuvenit. Îi transmitea astfel domnului Amelot știrile de la Curte, domnului de Maurepas pe cele din Paris, domnului d'Havrincourt pe cele din Suedia, domnului de La Chêtarde pe cele de la Petersburg și uneori fiecăruia pe cele venite de la ei înșiși, după ce eu le îmbrăcam în termeni oarecum schimbați. Cum din tot ce-i duceam să semneze el nu-și arunca ochii decît peste rapoartele pentru Curte și le semna pe cele către ceilalți ambasadori fără să le citească, eram mai mult sau mai puțin stăpîn să le întocmesc pe acestea din urmă după moda zilei, și făceam astfel ca știrile să se încrucișeze unele cu altele. Îmi fu însă cu neputință să dau o formă potrivită depeșelor importante : și eram încă fericit atunci cînd lui nu-i dădea prin cap să le

împăneze tam-nisam cu cîteva rînduri puse de la el, sî-lindu-mă să mă întorc și să transcriu la repezeală întreaga scriere împodobită de această nouă neobrăzare, căreia trebuia să-i fac onoarea cifrului, fără de care n-ar fi semnat-o. Am fost îndemnat de zeci de ori, spre gloria lui, să cifrez altceva decît ceea ce-mi spusese el ; dar dîndu-mi seama că nimic nu putea autoriza o asemenea infidelitate, l-am lăsat să aiureze pe socoteala lui, mulțumindu-mă să-i vorbesc cu sinceritate și să-mi îndeplinesc cum credeam de cuvîntă datoria față de el.

Ceea ce am și făcut întotdeauna cu o cinste, un zel și o îndrăzneală ce meritau din partea lui altă răsplată decît aceea pe care am primit-o pînă la urmă. Era timpul să fiu, în sfîrșit, ceea ce cerul, care mă înzestrase cu o fire fericită, ceea ce educația pe care o primisem de la cea mai minunată femeie și aceea pe care mi-o făcusem eu însumi, mă hărăzise să fiu ; și am fost. Ascultînd numai de mine însumi, fără prieten, fără sfaturi, fără experiență, într-o țară străină, slujind o națiune străină, în mijlocul unei mulțimi de pungași care, pentru interesul lor, și spre a înlătura scandalul bunului exemplu, mă stîrneau să fac ca ei, departe de a-i urma, am servit Franța, căreia nu-i datoram nimic, și mai ales pe ambasador, așa cum se și cuvenea, în tot ceea ce atîrna de mine. Ireproșabil într-un post destul de însemnat, meritam și m-am bucurat de stima Republicii, de aceea a tuturor ambasadorilor cu care noi eram în legătură, precum și de dragostea tuturor francezilor ce trăiau la Veneția, chiar a consulului însuși, pe care l-am înlocuit, cu părere de rău, în funcțiile ce știam că-i erau atribuite lui și care mie mi-au adus mai mult necazuri decît bucurii.

Domnul de Montaigu, urmîndu-l fără rezerve pe marchizul Mari, nu intra în amănuntele datoriilor lui și le neglija în așa măsură, că, fără mine, francezii

din Veneția n-ar fi observat că au acolo un ambasador al națiunii lor. Totdeauna îndepărtați, fără ca el să se ostenească să-i asculte, când aveau nevoie de protecția lui, ei se descurajau și nu apărea nici unul nici în suita sa, nici la masa lui, unde nu-i poftea niciodată. Am făcut adesea din îndemnul meu ceea ce ar fi trebuit să facă el : le-am înlesnit francezilor ce se adresau lui, sau mie, toate serviciile ce stăteau în puterile mele. În orice altă țară aș fi făcut mai mult ; dar, neputînd vedea pe nimeni cu rang important, din pricina țării mele¹, eram nevoit să recurg adesea la consul, și consulul, stabilit aici, împreună cu familia lui, trebuia să respecte unele obligații ce-l împiedicau să facă tot ceea ce ar fi vroit el să facă. Totuși, văzîndu-l uneori prea moale și lipsit de curaj, m-am aventurat în demersuri cutezătoare, dintre care multe mi-au reușit. Îmi amintesc unul ce mă face să rîd și astăzi cînd mă gîndesc la el. Nimeni nu bănuia că datorită mie amatorii de teatru din Paris au putut s-o vadă pe Caroline², dimpreună cu sora ei Camille : totuși, nimic nu e mai adevărat. Veronese, tatăl lor, se angajase cu toți copiii lui pentru trupa italiană ; dar, după ce primise două mii de franci pentru călătorie, în loc să plece, rămase liniștit la Veneția, la teatrul Saint-Luc, unde Caroline, deși încă o copilă, atrăgea multă lume. Domnul duce de Gesvres, ca prim gentilom al camerei regelui, îi scrisese ambasadorului, cerînd pe tată și pe fiică. Domnul de Montaigu îmi dădu scrisoarea, spunîndu-mi drept orice instrucțiuni : „*Vezi de asta*“. M-am dus la domnul Le Blond să-l rog să stea de vorbă cu persoana căreia îi aparținea teatrul Saint-Luc, și care

¹ Rousseau era cetățean elvețian și lucra, aici, în slujba statului francez (n.t.).

² Actriță italiană, fiica lui Charles-Antoine Veronese, zis Pantalon (n.t.).

era, cred, un Zustiniani, spre a-i da drumul lui Veronese, care era angajat în serviciul regelui. Le Blond, care nu prea lua treaba în serios, o făcu rău. Zustiniani îi spuse ce-i spuse, și Veronese nu fu concediat. Fui înțepat. Era în timpul carnavalului. Punându-mi costumul de gală și masca, am cerut să fiu dus la palatul Zustiniani. Toți cei care văzură apărînd gondola mea cu stema ambasadorului fură surprinși; Veneția nu mai văzuse niciodată așa ceva. Intru, mă anunț sub numele de *una signora maschera*¹. De cum fui introdus, îmi scot masca și-mi spun numele. Senatorul păli și rămase încremenit. „Domnule, m-am adresat către el în venețiană, îmi pare rău că stîngheresc pe Excelența-voastră cu vizita mea, dar dumneavoastră aveți la teatrul Saint-Luc un om numit Veronese care este angajat în serviciul regelui și care v-a mai fost cerut: vin să-l cer încă o dată în numele Maiestății-sale“. Scurta mea cuvîntare avu efect. Îndată după ce plecai, omul meu alergă să-și înfățișeze tărășenia la inchiizitorii Statului, care-i traseră un refec zdravăn. Veronese fu concediat chiar în ziua aceea. I-am dat de veste că dacă nu pleacă în opt zile, voi pune să fie arestat; el a plecat.

Intr-altă împrejurare, am scăpat de pedeapsă, singur și aproape fără ajutorul nimănui, pe căpitanul unui vas de mărfuri. Se numea căpitanul Olivet, din Marsilia; numele vasului l-am uitat. Echipajul său se certase cu niște esclavoni din serviciul Republicii: se luaseră la bătaie, și vasul a fost pus sub arest cu atîta severitate, că nimeni, în afară de căpitan, nu putea să urce pe punte sau să plece fără permis. El se adresă ambasadorului, care-l trimise la plimbare; se duse la consul, care-i spuse că nu era o afacere de comerț și că el nu se putea amesteca; neștiind ce să mai facă,

¹ O persoană mascată (it.).

veni la mine. I-am explicat domnului de Montaigu că ar trebui să-mi îngăduie să fac despre această afacere un memoriu la Senat ; nu-mi amintesc dacă el a consimțit la asta și dacă am prezentat memoriul ; dar îmi aduc bine aminte că, demersurile mele neajungînd la nimic și sechestrul continuînd, am luat o hotărîre care mi-a reușit. Am înserat relatarea despre această afacere într-un raport către domnul de Maurepas¹, și am avut destulă bătaie de cap să-l fac pe domnul Montaigu să admită această chestiune. Știam că scrisorile noastre, fără a merita osteneala de a fi deschise, erau totuși deschise la Veneția. Am avut dovada în articolele pe care le găseam, cuvînt cu cuvînt, în gazetă : metodă de care am încercat în zadar să-l fac pe ambasador să se plîngă. Scopul meu, vorbind de această jignire în scrisoare, era de a trage folos din curiozitatea lor spre a-i speria și a-i sili să dea drumul vasului : căci, dacă ar fi trebuit să se aștepte pentru asta răspunsul de la Curte, căpitanul ar fi fost ruinat pînă la primirea lui. Am făcut mai mult, m-am dus la vas pentru a sta de vorbă cu echipajul. L-am luat cu mine pe abatele Patizel, secretar al consulatului, care mă însoți fără tragere de inimă, într-atît toți acești domni se temeau să displică Senatului. Neputîndu-mă urca pe punte din pricina interdicției, am rămas în gondola mea, și acolo am întocmit procesul-verbal, interogînd cu voce tare și rînd pe rînd pe toți oamenii din echipaj, punînd întrebările în așa fel, încît să dea răspunsurile ce puteau fi în folosul lor. Am vrut să-l împing pe Patizel să pună și el întrebări și să încheie un proces-verbal, lucru ce era, de fapt, mai mult de datoria lui, decît de a mea. Dar nu vroi să facă nimic, nu scoase o vorbă și abia se îndură să semneze procesul-verbal

¹ Jean-Frédéric de Maurepas (1701—1781), ministru sub Ludovic al XV-lea (n.t.).

după mine. Acest demers, puțin cam cutezător, avu însă un rezultat fericit, și vasul fu pus în libertate cu mult înainte de răspunsul ministrului. Căpitanul a vrut să-mi facă un dar. Fără să mă supăr, i-am spus, bătându-l pe umăr : „Căpitan Olivet, crezi cumva că acela care nu primește de la francezi o taxă de pașaport, ce i se cuvine, ar fi omul care să le vîndă tocmai lor protecția regelui ?“ El vroi atunci ca măcar să-mi dea o masă pe vas, și asta am primit, luîndu-l cu mine și pe secretarul ambasadei Spaniei, numit Carrio, om de spirit și foarte cumsecade, care a ajuns mai tîrziu secretar de ambasadă la Paris și însărcinat cu afaceri, și cu care mă împrietenisem mult, după exemplul ambasadorilor noștri.

Noroc că, făcînd cu cel mai deplin dezinteres tot binele pe care-l puteam face, am știut să pun destulă regulă și atenție în toate aceste mici treburi, fără a mă lăsa păcălit și fără a-i servi pe alții în dauna mea. Dar în posturi ca acela pe care-l dețineam, unde cele mai neînsemnate greșeli nu sînt fără urmări, îmi puneam toată atenția spre a nu păcătui împotriva serviciului meu ; am fost pînă la sfîrșit foarte ordonat și foarte exact în tot ceea ce privea datoria mea principală. În afară de cîteva erori în cifrare făcute din graba ce mi se cerea, și de care funcționarii domnului Amelôt s-au plîns o dată, nici ambasadorul, nici altcineva nu au avut să-mi impute o singură neglijență în funcțiile mele, ceea ce este de notat pentru un om atît de neatent și atît de zăpăcit ca mine ; dar uneori nu puneam destulă grijă sau uitam treburile particulare cu care mă însărcinam, și spiritul de dreptate m-a făcut să suport totdeauna paguba rezultată din vina mea înainte de a-i da cuiva prin gînd să se plîngă. Nu voi cita în acest sens decît o singură întîmplare ce se referă la plecarea mea din

Veneția și ale cărei consecințe le-am simțit mai puțin la Paris.

Bucătarul nostru, pe nume Rousselot, adusese din Franța o chitanță de două sute de franci pe care un prieten al lui, peruchier, o avea de la un nobil venețian cu numele Zanetto Nani pentru procurarea unor peruci. Rousselot îmi dădu această chitanță, rugându-mă să încerc să capăt ceva prin bună înțelegere. Știam, și știa și el, că obiceiul dintotdeauna al nobililor venețieni era de a nu mai plăti, odată întorși în patria lor, datoriile făcute într-o țară străină; când cineva vrea să-i constrângă la plată, îl chinuiesc pe bietul creditor cu atâtea târăgăneli și târguieri, că acesta se descurajează și sfârșește prin a se lăsa păgubaș ori se mulțumește cu o nimica toată. L-am rugat pe domnul Le Blond să stea de vorbă cu Zanetto; acesta a recunoscut chitanța, nu însă și plata. După multe stăruințe, făgădui, în cele din urmă, trei țechini. Când Le Blond îi prezentă chitanța, cei trei țechini nu erau pregătiți; trebuia să mai așteptăm. În timpul acestei așteptări, surveni cearta mea cu ambasadorul și plecarea de la el. Am lăsat hîrțile ambasadei în cea mai mare ordine, dar chitanța lui Rousselot nu se găsea nicăieri. Domnul Le Blond mă asigură că mi-o dăduse înapoi; îl cunoșteam ca un om prea cinstit spre a mă îndoi de asta; dar îmi fu cu neputință să-mi amintesc ce se întîmplase cu chitanța. Cum Zanetto recunoscuse datoria, l-am rugat pe domnul Le Blond să încerce a căpăta cei trei țechini cu o adeverință de primire, ori să-l înduplece a se mulțumi cu o chitanță duplicată. Zanetto, știind chitanța pierdută, nu vroi să facă nici una, nici alta. I-am oferit lui Rousselot cei trei țechini din punga mea, în schimbul chitanței. El îi refuză și-mi spuse să mă descurc la Paris cu creditorul, a cărui adresă mi-o dădu. Peruchierul, aflînd ce se pe-

trecuse, îmi ceru sau chitanța, sau banii toți. Ce n-aș fi dat, în indignarea mea, să pot regăsi acea blestemată chitanță ! Am plătit cei două sute de franci, și asta din toată sărăcia mea. Iată cum pierderea chitanței îi aduse creditorului plata întregii sume, pe când, dacă, spre nenorocul lui, chitanța s-ar fi regăsit, ar fi căpătat, cu chiu cu vai, cei zece scuzi făgăduiți de Excelența-sa Zanetto Nani.

Înclinarea ce credeam a o simți pentru slujba mea mă făcu să mi-o îndeplinesc cu plăcere, și, în afară de întâlnirile cu prietenul meu Carrio și acelea cu virtuosul Altuna, despre care voi vorbi în curînd, în afară de plimbările nevinovate prin piața San Marco, de teatru și de cîteva vizite pe care le făceam mai totdeauna împreună, singurele mele bucurii erau îndatoririle mele. Cu toate că munca nu era prea grea, mai ales avînd ajutorul abatelui de Binis, întrucît corespondența era foarte întinsă și, cum ne aflam în timp de război, eram mereu ocupat în modul cel mai chibzuit. Lucram în fiecare zi o bună parte a dimineții, iar în zilele de curier stăteam uneori pînă la miezul nopții. Îmi consacram restul timpului învățînd meseria ce-o începusem și în care speram, după succesele obținute, să fiu folosit cu mai mult spor mai târziu. Într-adevăr, toată lumea mă privea cu ochi buni, începînd cu ambasadorul, care se lăuda cu serviciul meu, care nu s-a plîns niciodată de mine și a cărui singură nemulțumire se datoră faptului că, plîngîndu-mă eu însumi fără temeii, am dorit, în cele din urmă, să fiu concediat. Ambasadorii și miniștrii regelui, cu care noi eram în corespondență, îi făceau, în legătură cu meritul secretarului său, complimente de care ar fi trebuit să fie măgulit, dar care produsese în capul lui smintit un efect cu totul contrariu. Primi, îndeosebi, o astfel de felicitare într-o împrejurare

esențială, pentru care nu m-a iertat niciodată. Întîmplarea merită osteneala de a fi explicată.

Era atît de puțin în stare să lucreze, că, chiar sîmbăta, zi cînd plecau mai toți curierii, n-avea răbdare să aștepte încheierea lucrărilor înainte de a ieși ; și zorindu-mă într-una să expediez scrisorile către rege și miniștri, le semna la repezeală, apoi se ducea nu știu unde, lăsînd cea mai mare parte a celorlalte scrisori nescemnate : asta mă silea, cînd nu era vorba decît de știri, să le trec în buletine ; dar cînd era vorba de afaceri ce priveau serviciul regelui, trebuia ca cineva să semneze, și atunci semnam eu. Procedai astfel și cu o înștiințare importantă pe care noi o promisem de la domnul Vincent, însărcinatul cu afaceri al regelui la Viena. Era în vremea cînd prințul de Lobkowitz se îndrepta spre Neapole și cînd contele de Gages făcu acea memorabilă retragere, cea mai frumoasă manevră de război a veacului, despre care însă Europa a vorbit prea puțin. Înștiințarea spunea că un om, ale cărui semnalmente domnul Vincent ni le trimitea, plecase din Viena și urma să treacă prin Veneția, ducîndu-se pe ascuns în Abruzzia, cu misiunea de a ridica poporul de acolo la apropierea austrieșilor. În absența domnului conte de Montaigu, care nu se interesa de nimic, i-am trimis domnului marchiz de l'Hopital această înștiințare atît de la timp, încît poate că datorită bietului Jean-Jacques, atît de hulit, își păstrează casa de Bourbon regatul din Neapole.

Marchizul de l'Hopital, mulțumindu-i colegului său, precum se și cuvenea, îi vorbi de secretarul lui și de serviciul pe care el îl adusese cauzei comune. Contele de Montaigu, care avea să-și facă muștrări pentru neglijența lui în această afacere, crezu a vedea în acel compliment o muștrare, și-mi vorbi cu înciudare. Avusesem prilejul de a proceda în același fel cu contele de Castellane, ambasador la Constantinopol, cum pro-

cedasem și cu marchizul de l'Hopital, deși într-un lucru de mai mică importanță. Cum nu exista altă poștă pentru Constantinopol decât curierii pe care Senatul îi trimitea din timp în timp la rezidentul său de acolo, ambasadorul Franței era înștiințat despre plecarea acestor curieri, astfel ca el să-i poată scrie pe această cale colegului său, dacă socotea necesar. Această înștiințare venea de obicei cu o zi sau două mai devreme; dar i se dădea atât de puțină considerație domnului de Montaignu, încât se mulțumeau să-l înștiințeze de formă cu un ceas sau două înainte de plecarea curierului; ceea ce mă puse de mai multe ori în situația de a scrie depeșa în absența lui. Domnul de Castellane, răspunzându-i, făcea mențiunea despre mine în termeni laudativi; la fel făcea de la Genova domnul de Jonville; și toate astea îmi atrăgeau noi înțepături.

Mărturisesc că nu ocoleam prilejurile de a mă face cunoscut, însă nu le căutam fără noimă; și mi se părea foarte drept ca, servind bine, să năzuiesc la prețul firesc al bunelor servicii, care este stima celor ce sînt în măsură să le judece și să le răsplătească. Nu voi spune dacă exactitatea mea în a-mi îndeplini funcția era pentru ambasador un motiv întemeiat de a se plînge, dar voi spune că era singurul pe care l-a accentuat pînă în ziua despărțirii noastre.

Casa lui, pe care nu și-o ținea niciodată pe un picior prea bun, era plină de ticăloși; francezii erau tratați rău, italienii aveau înțîietate; și chiar printre aceștia, slujitorii cinstiți angajați mai de mult la ambasadă au fost alungați în mod rușinos, între alții primul său gentilom, pe care-l avea de la contele de Froulay și care se numea, cred, contele Peati, sau cu un nume foarte apropiat. Al doilea gentilom ales de domnul de Montaignu era un tîlhar din Mantua, numit Dominique Vitali, căruia ambasadorul îi încredințase grija casei și care,

prin lingușiri și economii josnice, îi câștigă încrederea și deveni favoritul lui, în dauna puținilor oameni cumsecade ce se mai aflau încă acolo și a secretarului care se afla în fruntea lor. Ochiul integru al unui om cinstit îi stingherește totdeauna pe hoțomani. Nu era nevoie de mai mult pentru ca Vitali să prindă ură pe mine ; dar această ură avea și o altă cauză, ce-o făcea și mai înverșunată. Trebuie să arăt această cauză, spre a fi condamnat dacă m-am înșelat cumva.

Ambasadorul avea, după protocol, o lojă la fiecare din cele cinci teatre. În fiecare zi, la masă, el numea teatrul unde vroia să se ducă în ziua aceea ; după el, alegeam eu, apoi gentilomii dispuneau de celelalte loji. Luam, la plecare, cheia lojei pe care o alesesem. Într-o zi, Vitali nefiind acolo, îl însărcinai pe valetul ce mă însoțea să-mi aducă cheia într-o casă pe care i-o indicai. Vitali, în loc să-mi trimită cheia mea spuse că o ia el. Fui cu atât mai jignit, cu cât valetul îmi aduse la cunoștință aceasta de față cu toată lumea. Seara, Vitali vroi să-mi spună câteva cuvinte de scuză, pe care le respinsei : „Mîine, domnule, i-am răspuns, vei veni să-mi ceri iertare la cutare oră, în casa unde am primit afrontul și de față cu oamenii care au fost martori ; altfel îți declar că poimîine, orice s-ar întîmpla, dumneata sau eu, unul din doi, va pleca de aici“. Acest ton hotărît îl puse la locul lui. Veni în casa și la ora fixată spre a-mi cere scuze în public cu o josnicie vrednică de el ; în schimb, își luă la rîndul lui măsurile sale și, continuînd să-mi facă mari plecăciuni, mă lucră atât de bine pe italienește, că, neputîndu-l convinge pe ambasador să mă concedieze, mă puse în situația de a pleca eu însumi.

Un asemenea ticălos nu era făcut, de bună seamă, să mă cunoască ; dar cunoștea din mine ceea ce servea scopurilor lui. Mă cunoștea bun și blînd pînă la exces pentru a trece cu vederea greșelile făcute fără

voie, mîndru și necruțător cu jignirile premeditate, iubind cuviința și demnitatea în lucrurile îngăduite și pe atît de pretențios în a mi se da respectul ce mi se cuvenea, pe cît de atent eram să-l dau și eu celor ce-l meritau. Folosindu-se de aceste însușiri ale mele, făcu totul spre a mă descuraja. Întoarse casa cu susul în jos ; zădărnici încercările mele de a păstra aici regulă, supunere, curățenie și ordine. O casă fără femei¹ are nevoie de o disciplină mai severă spre a păstra în ea cumpătarea de neînlăturat a demnității. El făcu în curînd din a noastră un loc de orgii și destrăbălare, o vizuină de pușlamale și desfrînați. Îi dădu ca al doilea gentilom al Excelenței-sale, în locul celui pe care-l izgonise, un alt pezevenghi ca și el, care ținea un bordel în Crucea de Malta ; și acești doi pun-gași, ce se înțelegeau bine între ei, erau de o nerușinare egală cu neobrăzarea lor. În afară de camera ambasadorului, care nu era nici ea tocmai în regulă, nu se afla în toată casa un singur colț convenabil pentru un om cumsecade.

Cum Excelența-sa nu cina niciodată, noi aveam seara, gentilomii și eu, o masă particulară, unde mîncău, de asemenea, abatele de Binis și pajii. În cea mai păcătoasă cîrciumă se servea însă mai curat, mai bine, cu șervete mai puțin murdare și se găsea o mîncare mai gustoasă. Nouă ni se dădea un singur sfeșnic mic, negru, farfurii de alamă, furculițe de fier. Nu mai vorbesc de ce se făcea pe ascuns ; dar mi se luă gondola ; dintre toți secretarii de amabasadă eu eram singurul ce trebuia să închiriez una, sau să umblu pe jos, iar stema Excelenței-sale n-o mai aveam decît atunci cînd mă duceam la Senat. De altminteri, nimic din ce se petrecea înăuntru nu era necunoscut în oraș. Toți slujitorii ambasadorului țipau în gura mare. Do-

¹ Contesa de Montaignu rămăsese la Paris (n.ed.fr.).

minique, capul răutăților, striga cel mai tare, știind că nerușinarea cu care eram tratați pe mine mă su-păra mai mult decît pe ceilalți. Eu eram singurul de-al casei care nu spuneam nimic în afară, dar mă plîngeam cu năduf ambasadorului de toate și de el în-suși, căci, stîrnit în ascuns de sufletul lui blestemat, îmi făcea în fiecare zi un nou afront. Silit să cheltui-iesc mult spre a fi în rînd cu confrății mei și a-mi ține rangul în postul ce-l aveam, nu puteam pune deoparte un sol din leafa mea, și cînd îi ceream bani, îmi vorbea de stima și încrederea lui, ca și cum acestea mi-ar fi umplut punga și ar fi înlocuit restul.

Acești doi pungași sfîrșiră prin a suci cu totul capul stăpînului lor, care nu-l avea nici așa prea drept, și îl tîrau spre ruină prin tot felul de tîrguri înșelătoare, despre care-l convingeau că erau tîrguri de om șmecher. Îl făcură să închirieze pe Brenta un *palazzo* cu dublul valorii lui, și împărțiră surplusul cu proprietarul. Apartamentele erau încrustate cu mozaic și împodobite cu pilaștri și coloane foarte frumoase, de marmură, după moda locului. Domnul de Montaignu puse, din fâlnicie, să se acopere toate acestea cu o lemnărie de brad, pentru singurul motiv că la Paris apartamentele sînt îmbrăcate în lemn. Tot dintr-un motiv asemănător, fu singurul dintre ambasadorii de la Veneția care interzise pajilor săi să poarte spadă și valeților să aibă baston. Iată cine era omul care, din aceeași pricină, poate, prinse pică pe mine, numai fiindcă-l slu-jeam cu credință.

Îndurai cu răbdare disprețul, grosolăniile, răul lui tratament, atîta timp cît, văzînd în ele o toană, nu credeam a vedea o ură ; dar de îndată ce constatai că scopul lui era de a mă lipsi de onoarea ce-o meritam prin bunele mele servicii, m-am hotărît să renunț la totul. Prima dovadă ce-o avui despre reaua lui voință fu cu prilejul unui ospăț ce trebuia să-l dea în cinstea

domnului duce de Modena și a familiei lui, ce se aflau la Veneția, și cînd el îmi făcu cunoscut că nu voi ocupa locul meu la masă, i-am răspuns înțepat, dar fără să mă supăr, că, avînd cîntea de a mîncea în fiecare zi acolo, dacă domnul duce de Modena ar cere să nu iau parte cînd va veni el, era de demnitatea Excelenței-sale și de datoria mea să nu consimțim la una ca asta. „Cum, zise el înfuriat, secretarul meu, care nici nu e gentilom, pretinde să ia masa cu un suveran, cînd înșiși gentilomii mei nu o iau ?“ „Da, domnule, am replicat eu, postul cu care m-a onorat Excelența-voastră mă înobilează destul, atîta vreme cît îl ocup, spre a fi mai presus de gentilomii voștri, sau preținși ca atare, și spre a fi admis acolo unde ei nu pot să fie. Știți prea bine că în ziua cînd vă veți face prezentarea oficială, eu sînt chemat de etichetă și de un obicei străvechi să vă urmez în costum de ceremonie și să stau alături de dumneavoastră la masa de la Palatul din San Marco ; și nu văd pentru ce un om care poate și trebuie să mănînce în public cu dogele și Senatul Veneției n-ar putea să mănînce în particular cu domnul duce de Modena.“ Cu toate că argumentul era fără replică, ambasadorul nu ținu seama de el ; dar n-am mai avut prilejul să reînnoim disputa, deoarece domnul duce de Modena n-a mai venit să ia masa la dînsul.

De atunci n-a încetat de a-mi face neplăceri, de a mă nedreptăți într-una, străduindu-se să-mi ia micile prerogative legate de postul meu spre a le transmite scumpului său Vitali, și sînt încredințat că, dacă ar fi îndrăznit să-l trimită la Senat în locul meu, ar fi făcut-o. Îl chema, de regulă, pe abatele de Bini spre a-i scrie în cabinetul său scrisorile particulare ; se servi de el pentru a-i face domnului de Maurepas o relatare despre cazul căpitanului Olivet, în care, departe de a menționa numele meu, deși numai eu mă amestecasem, îmi răpea chiar meritul procesului-verbal, din care-i

trimita o copie, spre a-l atribui lui Patizel, care nu scosese o vorbă. Vroia să mă umilească și să fie pe placul favoritului său, dar nu să se despartă de mine. Știa că nu-i va fi tot așa de ușor să-mi găsească un succesor, precum îi găsisese domnului Follau, care-l și prevenise în acest sens. Avea absolută nevoie de un secretar care să cunoască italiana pentru răspunsurile către Senat ; care să-i întocmească toate scrisorile, să-i facă toate treburile fără ca el să aibă vreo bătaie de cap, care să adauge la meritul de a-l servi bine, ticăloșia de a fi binevoitor cu secăturile lui de gentilomi. Vroia, deci, să mă păstreze și să mă chinuiască, ținându-mă departe de țara mea și de a lui, fără bani pentru a mă reîntoarce acolo ; și ar fi izbutit, poate, dacă ar fi procedat mai chibzuit ; dar Vitali, care avea alte vederi și care vroia să mă scoată din răbdări, își atinse scopul. De cum văzui că mă osteneam degeaba, că ambasadorul îmi făcea crime din serviciile mele, în loc să-mi mulțumească pentru ele, că nu mă mai puteam aștepta de la el decât la neplăceri, înlăuntru, la nedreptăți, în afară, și că, în discreditul general spre care se îndrepta, relele lui oficii puteau să-mi dăuneze, fără ca cele bune să-mi folosească, luai hotărârea supremă și-i cerui să-mi dea drumul, lăsându-i timp să-și caute un secretar. Fără a-mi spune nici da, nici nu, continua să se scalde în apele lui. Văzînd că lucrurile nu se îndreaptă și că dînsul nu se îngrijea să găsească pe cineva, i-am scris fratelui său și, arătîndu-i în amănunt motivele mele, l-am rugat să obțină concedierea mea de la Excelența-sa, adăugînd că, într-un fel sau în altul, îmi era cu neputință să mai rămîn. Am așteptat mult timp și n-am avut nici un răspuns. Începeam să fiu foarte îngrijorat, cînd ambasadorul primi, în sfîrșit, o scrisoare de la fratele său. Trebuie că era deosebit de aspră, căci, deși îl văzusem adesea înfuriat, de data asta întrecu orice măsură. După torente de

injurii mîrșave, nemaîștiind ce să spună, mă acuză de a-i fi vîndut cifrul. Începui să rîd și-l întrebai pe un ton ironic dacă credea că se găsește în toată Veneția un om atît de prost în stare să dea un ban pe așa ceva. Acest răspuns îl făcu să spumege de mînie. Se prefăcu a-și chema oamenii spre a mă arunca, spunea el, pe fereastră. Pînă atunci fusesem foarte liniștit ; dar la această amenințare fui cuprins, la rîndul meu, de furie și indignare. Mă repezii la ușă, și după ce răsucii un zăvor ce-o închidea pe dinăuntru : „Nu, domnule conte, i-am spus întorcîndu-mă spre el cu un pas apăsător, oamenii dumneavoastră nu se vor amesteca în această afacere ; faceți bine s-o lămurim între noi.“ Gestul meu, înfățișarea mea îl potoliră pe loc ; surprinderea și teama i se zugrăviră pe față. După ce-și reveni din furia sa, i-am spus adio în puține cuvinte ; apoi, fără a mai aștepta răspunsul lui, am descuiat ușa, am ieșit și am trecut agale în anticameră, în mijlocul oamenilor săi, care se ridicară în picioare, ca de obicei, și care mi-ar fi dat, cred, mai curînd ajutor mie împotriva lui, decît lui împotriva mea. Fără a mai urca în camera mea, am coborît scara numaidecît și am părăsit în aceeași clipă palatul, pentru a nu mă mai întoarce niciodată acolo.

M-am dus drept la domnul Le Blond, spre a-i povesti întîmplarea. El nu fu prea surprins ; cunoștea omul. Mă opri la masă. Acest prînz, deși nepregătit, fu strălucit. Toți francezii de vază din Veneția se aflau acolo. Nimeni nu luă partea ambadorului. Consulul povesti cazul meu celor de față. La auzul celor petrecute, nu fu decît un strigăt, care nu era în favoarea Excelenței-sale. Ea nu-mi plătise drepturile, nu-mi dăduse nici măcar un sol, și, redus doar la cei cîțiva ludovici pe care-i aveam la mine, eram în încurcătură în ce privește întoarcerea mea în țară. Toate pungile mi se deschiseră. Am luat douăzeci de țechini

din punga domnului Le Blond, tot atîta din aceea a domnului de Sant-Cyr, cu care, după cel dintîi, eram într-o legătură mai strînsă ; le mulțumii tuturor celorlalți, și, așteptîndu-mi plecarea, m-am instalat la secretarul consulatului, care a dovedit publicului că națiunea nu era complice cu nedreptățile ambasadorului. Acesta, furios de a mă vedea ajutat în nenorocirea mea, iar dînsul părăsit, oricît era el de ambasador, își pierdu cu totul capul și se purtă ca un smintit. Merse pînă acolo, că prezentă un memoriu Senatului cerînd să fiu arestat. La sfatul abatelui de Binis, m-am hotărît să rămîn încă cincisprezece zile în loc să plec a treia zi, așa cum avusesem de gînd. Toată lumea a văzut și mi-a aprobat conduita ; eram pretutindeni stimat. Senatul nu catadixi să răspundă năstrușnicului memoriu al ambasadorului, și-mi trimise vorbă prin consul că puteam să rămîn la Veneția cît timp doream, fără să mă neliniștesc de demersurile unui scrînit. Continuai să-mi văd prietenii : m-am dus să-mi iau rămas bun de la domnul ambasador al Spaniei, care mă primi foarte bine, și de la contele de Finochietti, ministrul Neapolelui, pe care nu l-am găsit, dar căruia i-am scris, iar el mi-a răspuns prin cea mai îndatoritoare scrisoare din lume. În sfîrșit, am plecat, nelăsînd, cu toată strîmtorarea mea, alte datorii decît împrumuturile de care am vorbit și cincizeci de scuzi primiți de la un negustor numit Morandi, pe care Carrio se însărcină să-l plătească, și căruia nu i-am mai înapoiat niciodată banii, cu toate că ne-am revăzut adesea după aceea ; cît despre celelalte două împrumuturi despre care am vorbit, pe acestea le-am achitat în întregime, de îndată ce mi-a fost în putință.

Să nu părăsim Veneția fără a spune un cuvînt despre faimoasele distracții din acest oraș, sau măcar despre foarte mica parte de care m-am bucurat cît timp am stat acolo. S-a văzut în cursul tinereții mele

cît de puțin am alergat după plăcerile acestei vîrste, sau barem după acelea ce poartă acest nume. Nu mi-am schimbat firea la Veneția ; dar ocupațiile mele, care, de altminteri, nu-mi prea dădeau răgaz, îmi făceau mai plăcute petrecerile nevinovate pe care mi le îngăduiam. Prima și cea mai dulce era societatea oamenilor de merit, domnii Le Blond, de Saint-Cyr, Carrio, Altuna și un gentilom forlan¹, al cărui nume îmi pare foarte rău că l-am uitat și a cărui amintire n-o evoc niciodată fără emoție : era, dintre toți oamenii pe care i-am cunoscut în viața mea, cel al cărui suflet semăna cel mai mult cu al meu. Eram, de asemenea, prieteni cu doi sau trei englezi plini de spirit și de cunoștințe, pasionați, ca și noi, de muzică. Toți acești domni aveau soțiile lor, sau prietenele lor, sau amantele lor ; acestea din urmă mai toate femei cu talente, la care se făcea muzică sau se dădeau baluri. La ele se juca, de asemenea, cărți ; dar foarte puțin ; gusturile vii, talentele, spectacolele făceau să ni se pară searbădă această distracție. Jocul de cărți nu e o desfătare decît pentru oamenii plictisiți. Venisem de la Paris cu prejudecata înrădăcinată acolo împotriva muzicii italiene ; dar promisem, totodată, de la natură acea ascuțime a înțelegerii în fața căreia prejudecățile nu rezistă. Am căpătat în curînd pentru această muzică dragostea pe care ea o trezește în cei ce sînt făcuți să o aprecieze. Ascultînd barcarolele, mi se părea că nu mai auzisem cîntîndu-se pînă atunci, și în curînd mă pasionai atît de mult de operă, că, plictisit să flecăresc, să mănînc sau să joc cărți în loji, cînd aș fi vrut doar să ascult, mă desprindeam adesea de societatea mea pentru a mă duce în altă parte. Acolo, singur, închis în lojă, mă cufundam, cu toată lungimea spectacolului, în plăcerea de a mă bucura de el în voie și pînă la

¹ Adică din Forlì (n.t.).

sfîrșit. Odată, la teatrul Sfîntul Ioan Gură-de-Aur, am adormit, și încă mai adînc decît aș fi făcut-o în patul meu. Melodiile puternice și strălucitoare nu izbutiră să-mi strice somnul. Dar cine ar putea exprima senzația îmbățătoare pe care mi-o produsese dulcea armonie și cîntecele angelice în care mă trezii? Ce deșteptare, ce vrajă, ce extaz cînd deschisei în aceeași clipă urechile și ochii ! Prima impresie fu că mă aflu în paradis. Acea bucată încîntătoare, pe care mi-o amintesc și astăzi și n-o voi uita niciodată, începuse astfel :

*Conservami la bella
Che si m'accende il cor*¹

Am dorit să am această bucată ; am căpătat-o și am păstrat-o multă vreme ; dar pe hîrtie ea nu sună ca în memoria mea. Sînt aceleași note, dar nu e același lucru. Acest cîntec divin nu poate fi intonat decît în capul meu, așa cum a și fost, de fapt, atunci cînd m-a trezit din somn.

O muzică, după părerea mea superioară celei de opere și care nu are asemănare în Italia, nici în restul lumii, este aceea ce se cîntă în *scuole*. Aceste *scuole* sînt case de binefacere înființate pentru a da educație tinerelor fete sărace și pe care republica le înzestrează apoi, fie pentru căsătorie, fie pentru călugărie. Printre talentele ce se cultivă la aceste tinere fete, muzica deține primul loc. În fiecare duminică, la capelele tuturor celor patru *scuole*, se cîntă în timpul vecerniei motete formate din cor și orchestră, compuse și dirijate de cei mai mari maeștri din Italia și executate în amvoane înconjurate cu zăbrele de fier, numai de fete tinere, dintre care cea mai în

¹ Păstrează-mă, frumoaso, / Că inima într-atît mi se aprinde (it.).

vîrstă nu are nici douăzeci de ani. Nu cunosc ceva mai voluptuos, mai mișcător decît această muzică : bogăția artei, gustul ales al cîntecelor, frumusețea vocilor, execuția desăvîrșită, totul în aceste încîntătoare concerte contribuie să producă o impresie care nu e, de bună seamă, de mare gală, dar mă îndoiesc că vreo inimă omenească poate să-i reziste. Carrio și cu mine nu lipseam niciodată de la vecerniile de la *Mendicanti*¹, și noi nu eram singurii de acolo. Biserica era totdeauna plină de amatori ; chiar artiștii de la Operă veneau să-și însușească adevărata frumusețe a cîntecului de la aceste excelente modele. Ceea ce mă supăra erau acele blestемate zăbrele ce nu lăsau să treacă printre ele decît sunetele, ascunzînd angelicele chipuri ce le dădeau glas. Nici nu mai vorbeam despre altceva. Într-o zi, vorbindu-i despre asta domnului Le Blond : „Dacă ești atît de curios să vezi acele fete, îmi spuse el, e ușor să-ți împlinesc dorința. Eu sînt unul din administratorii casei. Am să te chem să iei masa cu ele.“ Nu i-am dat pace pînă ce nu și-a îndeplinit făgăduiala. Pășind în sala ce închidea acele frumuseți atît de rîvnite, am simțit o tresărire de dragoste pe care n-o mai încercasem niciodată. Domnul Le Blond îmi prezintă una după alta aceste cîntărețe faimoase, pe care nu le cunoșteam decît după glas și după nume. *Vino, Sophie...* Era îngrozitoare. *Vino, Cattina...* Era chioară. *Vino, Bettina...* Era ciupită de vărsat. Aproape nici una nu era lipsită de un cusur ce-ți sărea în ochi. Călăul rîdea de cruda mea surprindere. Două sau trei mi se părură totuși mai acătării : dar ele nu cîntau decît în cor. Eram dezamăgit. În timpul mesei fură stîrnite la vorbă ; se înveseliră toate. Urîtenia nu înlătură grația ; le-o găseam din

¹ Cerșetori, milogi (it.).

plin. Îmi spuneam : „Nu se poate cînta astfel, fără suflet ; și ele au“. Pînă la urmă, felul meu de a le vedea se schimbă atît de mult, că ieșii de acolo aproape îndrăgostit de toate aceste urîțenii. Abia îndrăzneam să mă mai duc la vecerniile lor. Dar avui de ce să mă bucur. Continuam să găsesc cîntecele lor atît de fermecătoare, iar vocile lor le împodobeau atît de bine fețele, că, în timp ce cîntau, mă îndîrjeam să le văd, în pofida ochilor mei, frumoase.

Muzica în Italia costă atît de puțin, că nu merită să te lipsești de ea cînd i-ai prins gustul. Am închiriat un clavecin și, pentru un scud, aveam la mine acasă patru sau cinci simfoniști cu care mă exersam o dată pe săptămînă să execut bucățile ce-mi plăcuseră cel mai mult la Operă. Am pus totodată să se încerce cîteva compoziții din ale mele *Muze galante*. Fie că ele au plăcut, sau că ceilalți au vrut să mă măgulească, dar maestrul de balet de la Sfîntul Ioan Gură-de-Aur mi-a cerut două dintre ele, pe care am avut plăcerea de a le asculta executate de această admirabilă orchestră și care au fost dansate de o drăgălașă Bettina, fată frumoasă și mai ales binevoitoare, întreținută de unul din prietenii noștri, un spaniol numit Fagoaga, și în casa căreia ne duceam adeseori să ne petrecem serile.

Dar, venind vorba despre fete, Veneția nu este orașul unde să te lipsești de ele. Aș putea fi întrebat : n-ai nimic de mărturisit asupra acestui subiect ? Da, am, într-adevăr, ceva de spus, și voi face această confesiune cu aceeași sinceritate pe care am pus-o în toate celelalte.

Am avut totdeauna dezgust pentru fetele publice, iar la Veneția nu aveam altceva la îndemînă, intrarea în cele mai multe case din această țară fiindu-mi oprită din pricina postului meu. Fiicele domnului Le Blond erau foarte binevoitoare, însă greu

de ajuns la ele, și apoi aveam prea multă considerație pentru tatăl și mama lor spre a mă gândi măcar să le râvnesc. Mi-ar fi plăcut mai mult o tânără fată numită domnișoara de Cataneo, fiica agentului regelui Prusiei; dar Carrio era îndrăgostit de ea, și s-a pus chiar problema căsătoriei. El dispunea de bani, eu nu aveam nimic; el avea o leafă de o sută de ludovici, eu n-aveam decât o sută de pistoli; și, pe lângă faptul că nu vroiam să devin rivalul unui prieten, știam că oriunde, dar mai ales la Veneția, nu se cuvine s-o faci pe galantul cu o pungă atât de sărăcăcioasă ca a mea. Nu-mi pierdusem funesta apucătură de a-mi amăgi nevoile; prea ocupat spre a le simți cu putere pe cele stîrnite de climat, am trăit aproape un an în acest oraș la fel de cuminte ca și la Paris, și am plecat de aici după optsprezece luni, fără să mă fi apropiat de sexul frumos decât de două ori, în împrejurările neobișnuite de care am să vorbesc.

Prima mi-a fost prilejuită de onorabilul gentilom Vitali, la cîtva timp după scuzele pe care l-am obligat să mi le ceară în toate formele. Se vorbea la masă despre distracțiile din Veneția. Acești domni îmi reproșau nepăsarea pentru cea mai atrăgătoare dintre toate, lăudînd drăgălășenia curtezanelor venețiene și spunînd că nu se află altele pe lume care să le întrecă. Dominique spuse că ar trebui s-o cunosc pe cea mai amabilă dintre ele, că se oferă să mă ducă la ea și că voi fi mulțumit. Am început să rîd de această propunere îndatoritoare; dar contele Peati, bărbat acum bătrîn și respectabil, spuse, cu mai multă sinceritate decât m-aș fi așteptat de la un italian, că mă socotea prea cuminte spre a mă lăsa dus la fete tocmai de dușmanul meu. Nu aveam, într-adevăr, nici intenția, nici tentația de a o face, și totuși, printr-una din acele inconsecvențe pe care

abia de pot să le înțeleg eu însumi, sfîrșii prin a mă lăsa tîrît, împotriva gustului, a inimii, a rațiunii, a voinței mele, numai din slăbiciune, din rușinea de a nu da loc la bănuieli și, cum se spune în această țară, *per non parer troppo coglione*¹. Padoana² la care ne-am dus avea o înfățișare drăguță, era chiar frumoasă, însă nu de o frumusețe care să-mi placă. Dominique mă lăsă la ea. Am pus să se aducă dulceturi, am pus-o să cînte și după o jumătate de ceas am vrut să plec, lăsîndu-i pe masă un ducat ; dar ea avu ciudatul scrupul de a nu vroi să-l primească înainte de a-l fi meritat, iar eu ciudata prostie de a-i ridica acest scrupul. M-am întors acasă atît de convins că fusesem îmbolnăvit, încît primul lucru pe care-l făcui fu să trimit după chirurg spre a-mi da leacuri. Nimic nu poate egala starea de spirit de care suferii timp de trei săptămîni, fără ca vreo durere reală sau vreun semn aparent să o îndreptățească. Nu-mi puteam închipui că aș fi scăpat teafăr din brațele Padoanei. Chirurgul însuși a trebuit să depună mari străduințe spre a mă liniști. El nu izbuti într-aceasta decît încredințîndu-mă că aveam o constituție deosebită, ce nu putea fi infectată ușor, și, cu toate că mă expusesem poate mai puțin ca oricare alt om la această încercare, sănătatea nefiîndu-mi atinsă cu nimic în această privință, căpătai dovada că chirurgul avea dreptate. Această opinie nu mă făcu totuși mai îndrăzneț, și, dacă mă bucur în adevăr de-o asemenea favoare a naturii, pot spune că n-am abuzat niciodată de ea.

Cealaltă aventură a mea, deși tot cu o fată din acestea, a fost de un gen oarecum diferit, atît în ce privește originea, cît și prin efectele ei. Am spus că acel căpitan Olivet îmi dăduse o masă pe vasul lui,

¹ Ca să nu par prea bleg (it.).

² Patroana (it.).

unde îl luasem și pe secretarul ambasadei spaniole. Mă așteptam la o primire solemnă, cu salve de tun. Echipajul ne întâmpină înșirat pe două rînduri, dar nu fu nici o împușcătură, ceea ce mă umili adînc din pricina lui Carrio, pe care-l vedeam puțin jignit ; și e adevărat că pe vasele de mărfuri se trăceau salve de tun pentru te miri ce oameni care o merita, desigur, mai puțin decît noi ; pe deasupra, credeam a avea dreptul la o anumită distincție din partea căpitanului. Nu-mi putui ascunde nemulțumirea, deoarece așa ceva nu stă în firea mea ; și cu toate că masa a fost foarte bună, iar căpitanul Olivet i-a făcut toate onorurile, eu am început-o cu proastă dispoziție, mîncînd puțin și vorbind și mai puțin. Mai așteptam ca măcar la prima închinare de pahar să se tragă o salvă : nimic. Carrio, care-mi citea în suflet, rîdea văzîndu-mă îmbufnat ca un copil. La al treilea fel de mîncare, văzui apropiindu-se o gondolă. „Vai de mine, domnule, îmi spuse căpitanul, țineți-vă bine, iată inamicul !“ L-am întrebat ce vroia să spună : îmi răspunse printr-o glumă. Gondola abordă, și văzui ridicîndu-se din ea o tî-nără fată strălucitoare, foarte dichisită și foarte sprintenă, care din trei sărituri fu în cabină ; și mă pomenii cu ea lîngă mine, înainte de a observa că se mai pusese un tacîm. Era pe atît de fermecătoare pe cît de vioaic, o brunetă de cel mult douăzeci de ani. Nu vorbea decît italienește : singur accentul ei fu de ajuns ca să-mi sucească mințile. În timp ce mîncea și vorbea într-una, se uită la mine, mă fixă o clipă, apoi, strigînd : „Sfîntă Fecioară ! Ah, scumpul meu Brémond, de cînd nu te-am mai văzut !“ se aruncă în brațele mele, își lipi gura de a mea, și mă strînse, să mă înăbușe. Ochiul ei mari, negri ca de orientală îmi înfingeau în inimă săgeți de foc ; și, cu toate că surprinderea mă fîstîci la început, fără să mai țin

seama de cei de față, mă aprinsei atât de repede și în așa măsură, încât a trebuit ca frumoasa mea să mă stăpînească ea însăși; eram, pasămi-te, beat sau mai degrabă furios. Cînd ea mă aduse la punctul unde mă vroia, își mai potoli mîngîierile, dar nu și aștările, iar cînd socoti cu cale să ne explice cauza, adevărată sau falsă, a acestei vioiciuni, ne spuse că eu semănam leit cu domnul de Brémond, directorul vămilor din Toscana; că se îndrăgostise de acest domn de Brémond, că-l mai iubea încă, dar îl părăsise fiindcă era o proastă, și că în locul lui mă lua pe mine; că vroia să mă iubească, fiindcă așa-i plăcea ei, și că, din acest motiv, trebuia s-o iubesc și eu atîta timp cît asta îi va face plăcere; apoi, după ce mă va fi ingenuncheat cu totul, urma să am răbdare, așa cum făcuse scumpul ei Brémond. Cele spuse s-au îndeplinit întocmai. Puse stăpînire pe mine ca pe bărbatul ei, îmi dădea să-i țin mînușile, evantaiul, cînda, pălăria; îmi poruncea să mă duc încoace și încolo, să fac cutare sau cutare lucru, și eu mă supuneam. Îmi spuse să mă duc să dau drumul gondolei sale, fiindcă vroia să se servească de a mea, și m-am dus; îmi spuse să mă scol de la locul meu și să-l rog pe Carrio să se așeze lingă ea fiindcă avea să-i vorbească ceva, și o făcui. Vorbiră mult timp împreună și în șoaptă; i-am lăsat în pace. Mă chemă, venii numaidecît. „Ascultă, Zanetto, îmi spuse, eu nu vreau să fiu iubită după moda franțuzească, și nici n-ar fi bine. La primul semn de plictiseală, pleacă; dar nu rămîne la jumătate, te previn.” După masă ne-am dus să vedem sticlăria din Murano. Își cumpără o mulțime de brelocuri, pe care ne lăsă să i le plătim fără fașoane; în schimb, dădea în stînga și în dreapta bacșișuri mult mai mari decît tot ce cheltuisem noi. Nepăsarea cu care își arunca banii și ne făcea să-i aruncăm pe ai noștri dovedea că aceș-

tia n-aveau nici o valoare pentru ea. Iar dacă ne lăsa să plătim noi în locul ei, cred că o făcea mai mult din vanitate, decît din zgîrcenie. Era încîntată de prețul ce se dădea favorurilor ei.

Seara am condus-o acasă. Vorbind de una, de alta, văzui pe masa de la oglinda ei două pistoale. „Ah, ah, spusei luînd unul în mîină, iată o scăpărătoare de fabricație nouă ! S-ar putea ști la ce servește ? Îți cunosc alte arme ce dau foc mai bine decît acestea.“ După cîteva glume pe același ton, ea ne spuse, cu o naivă mîndrie, ce-o făcea și mai fermecătoare : „Cînd sînt drăguță cu oamenii pe care nu-i iubesc, îi fac să plătească plictiseala ce mi-o produce ; nimic nu-i mai drept ; dar, îndurîndu-le mîngîierile, nu vreau să le îndur jignirile, și voi trage în primul care mă va călca pe coadă.“

La plecare ne-am dat întîlnire pentru a doua zi. N-am făcut-o să aștepte. Am găsit-o în *vestito di confidenza*¹, într-un capot mai mult decît așîptător, așa cum nu vezi decît în țările meridionale, și pe care nu mă voi complăce să-l descriu, cu toate că mi-l amintesc foarte bine. Voi spune doar că la mîncei și în jurul gulerului era tivit cu un fir de mătase prevăzut cu ciucurași de culoarea trandafirului. Asta îi făcea și mai ispititoare pielea frumoasă. Am văzut mai apoi că așa era moda la Veneția ; iar efectul e atît de fermecător, încît mă miră că această modă n-a trecut și în Franța. Nici nu bănuiam voluptățile ce mă așteptau ! Am vorbit despre doamna de Larnage cu însuflețirea ce mi-o stîrnește încă uneori și astăzi amintirea ei ; dar cît de bătrînă și de urîță și de rece era ea pe lîngă Zulietta mea ! Nu încercați să vă închipuiți vraja și grația acestei fete încîntătoare, veți fi departe de adevăr. Fecioarele

¹ În ținută familiară (it.).

din schituri sînt mai puţin proaspete, frumuseţile seraiului mai puţin atrăgătoare, zînele din paradis mai puţin seducătoare. Nicicînd o desfătare atît de dulce nu se oferi inimii şi simţurilor unui muritor ! Ah, de-aş fi ştiut să o sorb pe deplin şi întregă măcar o singură clipă !... Am sorbit-o, însă fără farmec. Încam în ea toate deliciile, le ucideam parcă din plăcere. Nu, natura nu m-a făcut să mă bucur adînc. Ea a pus în netotul meu cap otrava acestei fericiri de nedescris, a cărei poftă a sădit-o în inima mea.

Dacă e în viaţa mea o împrejurare care-mi zugrăveşte bine firea, ea este aceea pe care am s-o povestesc. Puterea cu care îmi amintesc în acest moment scopul cărţii mele mă face să calc în picioare, aci, falsa bunăcuviinţă ce m-ar împiedica să-l ating. Oricine aţi fi, dacă vreţi să cunoaşteţi un om, citiţi cele două sau trei pagini care urmează ; îl veţi cunoaşte cu adevărat pe Jean-Jacques Rousseau.

Am păşit în camera unei curtezane ca într-un sanctuar al iubirii şi frumuseţii ; mi se părea că văd în persoana ei divinitatea. N-aş fi crezut niciodată că, fără respect şi fără stimă, s-ar putea simţi ceva asemănător cu ceea ce m-a făcut să trăiesc ea. Abia cunoscui, la primele întimităţi, vraja farmecelor şi a mîngîierilor sale, că, de teamă să nu le pierd din mîină, vrui să mă grăbesc a le culege cu nesăţ. Deodată, în locul pîrjolului ce mă mistuia am simţit un fior de gheaţă alergîndu-mi prin vine, picioarele îmi tremurau şi, gata să leşin, căzui pe un scaun şi începui să plîng ca un copil.

Cine ar putea ghici pricina lacrimilor mele şi ceea ce se petrecea în mintea mea în acel moment ? Îmi spuneam : „Accastă fiinţă de care dispun este o capodoperă a naturii şi a iubirii ; spiritul, trupul, totul este desăvîrşit în ea ; e pe atît de bună şi de darnică,

pe cât e de îngăduitoare și de frumoasă. Granzii, prinții ar trebui să fie sclavii ei ; sceptrele ar trebui să stea la picioarele sale. Și totuși e o sărmană tîrfă, o femeie decăzută ; căpitanul unui vas de mărfuri dispune de ea ; iar eu i-am căzut cu tronc, eu, despre care știa că n-am nici o lețcaie, eu, al cărui merit, pe care ea nu-l putea cunoaște, trebuie că era nul în ochii ei." Este la mijloc ceva de neînțeles. Sau inima mă înșală, orbindu-mi simțurile și făcîndu-mă jucăria unei ticăloase, ori poate vreo meteahnă ascunsă pe care eu n-o cunosc distruge efectul vrajei sale și o face respingătoare celor ce-ar trebui să și-o dispute. Începui să caut această meteahnă cu o încordare neobișnuită a minții, dar nici nu-mi trecu prin cap că s-ar putea să fie vorba de sifilis. Prospețimea trupului ei, strălucirea feței, albeața dinților, răsuflarea-i înmirezmată, aspectul de curățenie răspîndit pe întreaga ei făptură îndepărtară atît de mult de mine acest gînd, că, îndoindu-mă încă de starea mea de cînd eu Padoana, îmi făceam un scrupul din a nu fi destul de sănătos pentru ea, și sînt întru totul convins că în această privință încrederea ce i-o acordam nu mă înșela.

Astfel de gînduri, atît de la locul lor, mă tulburară pînă la lacrimi. Zuletta, pentru care această scenă constituia, desigur, un spectacol nou într-o asemenea împrejurare, rămase o clipă buimăcită. Dar, făcînd înconjurul odăii și trecînd prin fața oglinzii, înțelese, și privirile mele îi confirmară că dezgustul nu-și avea nici o parte în năzăririle mele. Nu-i fu greu să mi le alunge și să spulbere această mică umilire. Dar, în clipa cînd eram gata să mă arunc asupra pieptului ce părea a fi atins pentru prima dată de gura și de mîna unui bărbat, observai că avea un sîn strîmb. Mă sperii, mă uit bine, cred a vedea că acest sîn nu era alcătuit ca celălalt.

lata-mă căutînd să-mi explic cum se poate ca ea să aibă un sîn strîmb ; și, convins că așa ceva se datora vreunui însemnat viciu de conformație, pe măsură ce suceam și răsuceam această idee, văzui limpede ca lumina zilei că în loc de cea mai fermecătoare persoană ce mi-o puteam închipui, țineam în brațele mele un fel de monstru, refuzul naturii, al oamenilor și al dragostei. Împînsei nehibzuița pînă la a-i vorbi de acest sîn strîmb. Ea luă mai întîi întrebarea mea în glumă, apoi, cu o pornire nebunatică, murmură și făcu lucruri în stare să mă ucidă în înlănțuire. Dar, păstrînd o urmă de neliuște ce nu i-o puteam ascunde, o văzui în cele din urmă roșindu-se, acoperindu-se, ridicîndu-se și, fără a scoate o vorbă, se duse și se așeză la fereastră. Am vrut să mă așez lîngă ea ; se retrase, se întinse pe o canapea, se sculă după o clipă și, plimbîndu-se prin cameră în timp ce-și făcea vînt cu evantaiul, îmi spuse pe un tîm rece și disprețuitor : „Zanetto, lascia le donne, e studia la matematica“¹.

Înainte de a o părăsi, i-am cerut o nouă întîlnire pentru a doua zi, pe care ea o amîna pentru a treia zi, adăugînd, cu un surîs ironic, că aş avea nevoie de întremare. Îmi petrecui acest timp ca pe ghimpi, cu inima plină de farmecul și vraja ei, chinuit de nescotînta mea, învinuindu-mă, regretînd momentele folosite atît de rău, și care nu atîrna decît de mine ca să le fac cele mai plăcute din viața mea, așteptînd cu cea mai vie înfrigurare clipa cînd voi repara greșala, și nerăbdător, cu toate că o mai făcusem, de a împăca perfecțiunea acestei adorabile femei cu nevrednicia stării ei. Am alergat, am zburat spre ea la ceasul hotărît. Nu știu dacă temperamentul ei fosc ar fi fost mai mulțumit de această vizită. Mîn-

¹ Lasă femeile și ocupă-te de matematică (it.).

dria ei ar fi fost, în orice caz, și-mi cream dinainte satisfacția adîncă de a-i arăta în toate chipurile cum știam să-mi îndrept greșelile. Dar ea mă scuti de această osteneală. Gondolierul pe care, trăgînd la peron, l-am trimis s-o anunțe, mi-a adus vestea că ea plecase în ajun la Florența. Dacă nu simțisem întreaga dragoste posedînd-o, o simțeam acum cu cruzime, pierzînd-o. Regretul meu nerod mă stăpînea încă. Oricît de drăgăstoasă, oricît de fermecătoare era în ochii mei, puteam să mă consolez de a o fi pierdut; dar de ceea ce nu m-am putut consola de loc este, o mărturisesc, faptul că ea n-a păstrat despre mine decît o amintire învăluită în dispreț.

Iată cele două aventuri ale mele. În decurs de optsprezece luni cît am stat la Veneția¹ n-am mai avut alta, decît cel mult una sub formă de proiect. Carrio era un afemeiat. Sătul să se tot ducă la fete angajate de alții, îi dădu în cap să aibă și el una a lui; și cum eram nedespărțiți, îmi propuse învoiala, destul de frecventă la Veneția, de a avea una amîndoi. Eu am consimțit. Rămînea doar s-o găsim. El căută, pînă cînd descoperi o fetiță între unsprezece și doisprezece ani, pe care nevrednica ei mamă vroia să o vîndă. Ne-am dus s-o vedem împreună. Sufletul mi se tulbură văzînd această copilă. Era bălaie și blîndă ca o mielușea: nici n-ai fi crezut că e italiancă. La Veneția se trăiește cu puțin. I-am dat cîtiva bani mamei și ne îngrijirăm de întreținerea fetei. Ea avea voce: pentru a-i dezvolta talentul, i-am făcut rost de o spinetă și de un profesor de canto. Totul nu ne costa decît doi țechini pe lună de fiecare, în schimb ne scutea de alte cheltuieli; cum însă trebuia să așteptăm ca ea să mai crească,

¹ Rousseau a stat de fapt la Veneția mai puțin de un an: de la 4 septembrie 1743, pînă la 22 august 1744 (n.t.).

Însemna să semănăm mult înainte de a culege. Totuși, mulțumiți că aveam unde să ne petrecem scriile, vorbind și cîntînd în chip foarte nevinovat cu această copilă, ne distram mai bine poate decît dacă am fi posedat-o : cît este de adevărat că ceea ce ne leagă mai mult de femei nu e atît desfrîul, cît o anumită plăcere de a trăi în preajma lor ! Pe nesimțite, inima mi se aprinse pentru mica Anzoletta, însă cu o dragoste părintească, în care simțurile aveau o parte atît de neînsemnată, că, pe măsură ce atașamentul meu pentru fetiță creștea, o rîvneam tot mai puțin ; ba simțeam chiar că mi s-ar părea dezgustător să mă ating de ea cînd va fi nubilă, ca și cum aș făptui un incest îngrozitor. Vedeam că simțămintele bunului Carrio căpătau, la rîndul lor, aceeași întorsătură. Ne mulțumeam, fără să ne dăm seama, cu plăceri nu mai puțin dulci, dar diferite de acelea la care ne gîndisem la început ; și sînt încredințat că, oricît de frumoasă ar fi putut deveni această biată copilă, departe de a fi corupătorii nevinovăției sale, am fi fost apărătorii ei. Sfîrșitul carierei mele intervenind la puțin timp după aceea, nu mi-a mai lăsat răgazul de a continua această faptă bună ; și nu am a mă lăuda în această treabă decît cu bunătatea inimii. Să ne întoarcem la călătoria mea.

Primul meu plan, plecînd de la domnul de Montaignu, era de a mă retrage la Geneva, așteptînd ca o soartă mai bună, înlăturînd picdicile, să mă poată readuce lîngă sărmana Maman ; dar vîlva pe care o făcu cearta noastră și nesocotinta ambasadorului de a scrie la Curte mă determinară să iau hotărîrea de a mă duce eu însumi acolo spre a da socoteală de purtarea mea și a mă plînge de aceea a unui smințit. I-am scris în acest sens de la Veneția domnului du Theil, locțiitor al ministrului afacerilor străine după moartea domnului Amelot. Am plecat îndată

după scrisoarea mea : am apucat drumul pe la Bergamo, Como și Domodossola ; am străbătut Simplonul. La Sion, domnul de Chagnon, însărcinat cu afaceri al Franței, mă primi foarte prietenos ; la Geneva, domnul de la Closure, de asemenea. Aici am reînnoit cunoștința cu domnul de Gauffecourt, de la care aveam de primit niște bani. Am trecut prin Nyon, fără a-l vedea pe tata, nu fiindcă n-aș fi vrut, dar nu m-am putut hotărî să dau ochii cu mama vitregă după dezastrul meu, convins că ea mă va judeca fără a vroi să mă asculte. Librarul Duvillard, prieten vechi cu tata, mă muștră aspru pentru această greșală. I-am arătat pricina ; și, spre a-mi repara greșala fără a mă expune s-o văd pe mama vitregă, am luat o trăsură și ne-am dus la Nyon, unde am tras la o locantă. Duvillard se duse să-l caute pe tata, care, alergă numaidecît să mă îmbrățișeze. Am luat masa împreună și, după ce-am petrecut o seară ce mi-a bucurat inima, m-am întors a doua zi dimineața la Geneva cu Duvillard, căruia i-am păstrat totdeauna recunoștință pentru binele ce mi l-a făcut în această împrejurare.

Drumul cel mai scurt nu era prin Lyon, dar am ținut să trec pe acolo spre a verifica o tilhărie josită a domnului de Montaigu. Adusesem de la Paris o lădiță în care se afla o haină cu fireturi de aur, câteva perechi de manșete și șase perechi de ciorapi albi de mătase ; nimic mai mult. La propria-i propunere, am adăugat această lădiță, sau mai curînd această cutie, la bagajul său. În memoriul de spîter pe care l-a întocmit pentru plata salariului meu și pe care îl scrisese cu mîna lui, trecuse că această cutie, numită de el balot, cîntărea unsprezece chintale, și îmi puse pentru transport un preț enorm. Prin grija domnului Boy de la Tour, căruia îi fusesem recomandat de domnul Roguin, unchiul său, s-a dovedit,

după registrele vămilor din Lyon și Marsilia, că așazisul balot nu cîntărea decît patruzeci și cinci de livre și că nu se plătise transportul decît pentru această greutate. Am anexat acest extras autentic la memoriul domnului de Montaigu; și, înarmat cu aceste piese și cu mai multe altele de aceeași tărie, m-am îndreptat spre Paris, foarte nerăbdător să mă folosesc de ele. În cursul acestui lung drum, am avut cîteva mici întîmplări la Como, în Valais și în alte părți. Am văzut multe lucruri, între altele insulele Borromées, care ar merita să fie descrise. Dar timpul nu-mi îngăduie și spionii nu-mi dau pace; sînt silit să aștern pe hîrtie la repezeală și ca vai de lume o lucrare care ar cere răgazul și liniștea ce-mi lipsesc. Dacă vreodată Providența, întorcîndu-și ochii spre mine, îmi va hărăzi și zile mai potolite, le voi folosi să refac, dacă voi putea, această scriere, sau măcar să-i adaug un supliment, de care simt că are mare nevoie.¹

Vestea despre pățania mea mi-o luase înainte, și, ajungînd la Paris, am văzut că în birouri și în public toată lumea era indignată de răutățile ambasadurului. Cu toate acestea, în ciuda vîlvei ce se făcuse la Veneția, în ciuda dovezilor fără replică pe care le arătai, n-am putut obține nici o dreptate. De parte de a mi se da satisfacție sau de a fi despăgubit, am fost lăsat la voia ambasadurului în privința salariului meu, și asta pentru singurul motiv că, nefiind francez, n-aveam dreptul la ocrotirea națională și că totul era o chestiune particulară între el și mine. Toată lumea era de partea mea, spunînd că sînt jignit, lezat, năpăstuit; că ambasadurul era un nebun rău, nedrept, și că această întîmplare îl dezono-

¹ „Am renunțat la acest proiect.” (Nota lui J.—J. Rousseau.)

pentru totdeauna. Dar, ce vrei, el era ambasador, eu eram doar secretar ! Buna ordine, sau ceca ce se numește astfel, vroia ca eu să nu capăt nici o dreptate, și n-am căpătat nici una. Am crezut că strigînd și tratîndu-l pe acest nebun așa cum merita, mi se va spune pînă la urmă să tac ; și era tocmai ceca ce așteptam, hotărît să nu mă astîmpăr decît după ce se va fi luat o măsură. Dar în momentul acela nu exista ministru de externe. Mă lăsară să trîncănesc, mă încurajară chiar, toți făceau cor cu mine ; dar treaba stătea pe loc, pînă cînd, sătul să tot am dreptate și să nu mi se facă, îmi pierdui curajul și renunțai la tot.

Singura persoană care mă primi rău și de la care așteptam cel mai puțin o asemenea nedreptate fu doamna de Bezenval. Împopotonată cu prerogativele rangului și nobleței sale, ei nu-i putea intra în cap că un ambasador ar putea să greșescă față de secretarul lui. Primirea ce mi-o făcu fu conformă cu această prejudecată. Am fost foarte mîhnit că, ieșind de la dînsa, i-am trimis una din scrisorile cele mai tari și mușcătoare pe care le-am scris, poate, vreodată, și n-am mai călcat pe acolo. Părintele Castel mă primi mai bine ; dar, printre linguşirile lui iezuite, l-am văzut urmînd cu destulă supunere una din marile maxime ale societății, care este de a-l jertfi totdeauna pe cel mai slab, celui mai puternic. Simțămîntul adînc al dreptății cauzei mele și mîndria mea firească nu mă lăsară să îndur în liniște această părtinire. Am încetat de a-l mai vedea pe părintele Castel și de a mă mai duce la iezuiți, unde nu-l cunoșteam decît pe el. De altfel, spiritul tiranic și intrigant al confrăților lui, atît de deosebit de firea bună a părintelui Hemet, mă făcură să mă depărtez atît de mult de ei, că n-am mai dat ochii cu niciunul de atunci, în afară de părintele Berthier, pe care l-am văzut de două sau de

trei ori la domnul Dupin, unde lucra din toate puterile la combaterea lui Montesquieu.¹

Să termin, pentru a nu mă mai întoarce la el, ceea ce-mi rămîne de spus despre domnul de Montaigu. Îi declarasem, în certurile noastre, că lui nu i-ar trebui un secretar, ci un grefier de procuror. El urmă acest sfat și luă ca succesor al meu chiar un procuror, care, în mai puțin de un an, îl jefui de douăzeci sau treizeci de mii de livre. Îl alungă, puse să fie băgat la închisoare, își izgoni gentilomii cu țipete și tă-răboi; se certă cu toată lumea, primi afronturi pe care un valet nu le-ar fi putut îndura și sfîrși, din pricina nesăbuiințelor, prin a fi rechemat și trimis să vadă de verzele lui la țară. În așa fel că, printre muștrările pe care le primi la Curte, conflictul lui cu mine nu fu uitat. Oricum, la puțin timp după întoarcerea sa, îmi trimise cămărașul spre a încheia socoteala cu mine și a-mi da niște bani. Tocmai duceam lipsă de așa ceva în acel moment; datoriile mele de la Veneția, datorii de onoare, mă apăsau pe suflet. Am folosit mijlocul ce se ivea spre a mi le achita, dimpreună cu chitanța lui Zanetto Nani. Am primit ceea ce a găsit de cuviință să-mi dea; mi-am plătit toate datoriile, și am rămas fără un sol, ca și mai înainte, însă ușurat de o povară ce mă chinuia. De atunci, n-am mai auzit vorbindu-se de domnul de Montaigu decît la moartea lui, despre care am aflat din gazete. Dumnezeu să-l aibă în paza sa pe acest biet om! El era tot atît de potrivit pentru meseria de ambasador, pe cît fusesem eu în copilărie pentru aceea de contopist. Totuși, n-a atîrnat decît de el să se susțină în mod onorabil prin serviciile mele, și

¹ Montesquieu făcea în *Spiritul legilor* și *Scrisori persane* critica papalității, a regalității și a diferitelor forme de guvernămînt, lucru pentru care era combătut de cercurile oficiale din timpul lui Ludovic al XV-lea (n.t.).

să mă facă să ajung repede în starea pentru care contele de Gouvon mă hărăzise în tinerețe și pe care eu singur mi-am creat-o, cu mâna mea, la o vîrstă mai înaintată.

Dreptatea și zădărnicia plîngerilor mele îmi lăsară în suflet un germen de indignare contra proastelor noastre alcătuiți civile, unde adevăratul bine public și adevărata dreptate sînt totdeauna sacrificate nu știu cărei ordine aparente, în fond distrugătoare a oricărei ordine, și care nu face decît să adauge sancțiunea autorității publice la asuprirea celui slab și la nedreptatea celui tare. Două lucruri au împiedicat acest germen să se dezvolte atunci așa cum s-a întimplat mai târziu : unul, că era vorba despre mine în această afacere și că interesul particular, care n-a produs niciodată ceva mare și nobil, nu putea smulge din inima mea divinele elanuri, cărora numai cea mai curată dragoste de dreptate și frumos le dădea viață. Celălalt era farmecul prieteniei, ce-mi înfrîna și potolea mînia prin predominarea unui simțămînt mai blind. Cunoscusem la Veneția un biscaiez¹, prieten cu amicul meu Carrio, și vrednic de a fi îndrăgit de orice om de bine. Acest cumsecade tînăr, născut pentru toate talentele și pentru toate virtuțile, făcuse înconjurul Italiei spre a-și însuși gustul artelor ; și, socotind că nu mai are nimic de învățat, vroia să se întoarcă de-a dreptul în țara lui. Eu i-am spus că artele nu erau decît o recreare pentru un spirit ca al său, făcut să slujească științele, și i-am propus, spre a prinde gustul lor, o călătorie și o sedere de șase luni la Paris. El mă ascultă și se duse la Paris. Cînd am sosit eu, era acolo și mă aștepta. Cum locuința lui era prea mare pentru el, îmi oferî jumătate din ea ; eu am primit. L-am găsit în fierberea

¹ Locuitor din regiunea spaniolă Biscaia (n.t.).

marilor cunoștințe. Nimic nu era mai presus de puterile lui ; înghițea și mistuia totul cu o repeziciune uimitoare. Cît de mult îmi mulțumi fiindcă-i prilejuisem această hrană pentru un spirit ca al său ! Cît de mult îl îmbăta setea de a ști ! Ce comori de lumini și de virtuți găsii în acest suflet vînjos ! Simțeam că era prietenul ce-mi trebuia : am devenit intimi. Gusturile noastre nu erau aceleași ; ne ciorovăiam mereu. Amîndoi încăpățînați, nu eram niciodată de acord asupra nici unui lucru. Cu toate astea, nu ne puteam despărți ; și, disputîndu-ne fără încetare, nici unul din noi n-ar fi vroit ca celălalt să fie altfel.

Ignatio Emanuel de Altuna era unul din acci oameni rari pe care numai Spania îi dă la iveală, și din care dă prea puțini la iveală pentru gloria sa. Nu avea acele aprige porniri naționale, obișnuite în țara lui. Gîndul răzbunării nu-i bîntuia spiritul, după cum dorința nu-i aprindea inima. Era prea mîndru spre a fi dușmănos, și l-am auzit adesea spunînd cu multă convingere că un muritor de rînd nu i-ar putea jigni niciodată sufletul. Era curtenitor, fără să fie sentimental. Se purta cu femeile ca și cu niște copii drăgălași. Îi plăcea să stea de vorbă cu iubitele prietenilor săi, dar pe el nu l-am văzut niciodată să aibă vreuna sau să dorească să aibă. Flăcările virtuții ce ardeau în inima lui nu le lăsau pe cele ale simțurilor să se aprindă. După ce-a pus capăt călătoriilor, s-a însurat ; a murit tînăr ; au rămas de la el copii, și sînt încredințat, ca de propria mea viață, că soția lui a fost prima și singura care l-a făcut să cunoască desfătările dragostei. La suprafață era credincios ca un spaniol, dar înlăuntrul său era de-o pioșenie îngerească. În afară de mine, nu l-am văzut, de cînd mă știu, decît pe el tolerant. Nu s-a interesat niciodată să afle ce gîndește un om în materie de religie. N-avea importanță dacă prietenul lui era evreu, protes-

tant, ture, bigot, sau ateu, totul era să fie om cinstit. Dîrz, aprig în susținerea diferitelor păreri, de îndată ce venea vorba de religie sau chiar de morală, se înmuia, tăcea ori spunea simplu: „Nu mă ocup decît de mine“. E greu de crezut că s-ar putea îmbina un suflet atît de înalt cu un spirit ce ducea cele mai mici amănunte pînă la exagerare. Își împărțea și-și orînduia timpul zilei în ore, sferturi de oră și minute, și urma acest program cu atîta regularitate, că, dacă ar fi bătut ora în timp ce citea o frază, ar fi închis cartea fără să o termine. Din toate aceste măsuri de timp fixate astfel, își consacra unele pentru cutare studiu, altele pentru altul, unele pentru reflecție, altele pentru conversație, pentru masă, pentru Locke¹, pentru rugăciune, pentru vizite, pentru muzică, pentru pictură; nu exista plăcere, ispită, distracție care să poată răsturna această ordine. Numai o datorie de îndeplinit ar fi putut-o răsturna. Cînd îmi arată lista împărțirii timpului său, ca să mi-l potriveșc pe al meu după al lui, am început prin a rîde și am slîrșit prin a plînge de admirație. Niciodată nu stingherea pe nimeni, nici nu suferea să fie stingherit; îi repezea pe cei ce, din politețe, vroiau să-l stingherească. Se înfuria, fără să fie supărăcios. L-am văzut adesea mîniat, dar nu l-am văzut niciodată îmbufnat. Nimic nu avea atîta voioșie ca firea lui deschisă, înțelegea de glumă și-i plăcea să glumească. Chiar strălucea în asta și avea talentul epigramei. Cînd se însufletea, era zgomotos și gălăgios în vorbire, glasul lui se auzea de departe. Dar în timp ce țipa, îl vedeai zîmbind, și în furiile lui găsea cîte o vorbă de haz ce stîrnea rîsul tuturor. Nu atît înfățișarea o avea de spaniol, cît calmul. Pielea îi era albă, obrajii colo-

¹ Filozoful englez John Locke, autorul *Esenului despre înțelegerea omenească* (n.t.).

rați, părul castaniu, aproape blond. Era înalt și bine legat. Trupul îi era croit pe măsura sufletului.

Acest înțelept cu inima și capul se pricepea la oameni și a fost prietenul meu. Asta ține loc de răspuns pentru cei ce nu-mi sînt. Ne legasem atît de mult unul de altul, că ne-am propus să ne petrecem viața nedespărțiți. Urma ca peste cîtiva ani să mă duc la Ascoytia, pentru a trăi alături de el în țara lui. Toate amănuntele acestui plan le-am întocmit împreună în ajunul plecării lui. Nu lipsea în aceste proiecte atît de bine clădite decît ceea ce nu atîrnă de oameni. Întîmplările de mai tîrziu, înfrîngerile mele, căsătoria și apoi moartea lui ne-au despartit pentru totdeauna.

S-ar spune că numai negrele uneltiri ale celor răi au sorti de izbîndă ; proiectele nevinovate ale celor buni nu ajung aproape niciodată la îndeplinire.

Dîndu-mi seama de neajunsul de a atîrna de alții, mi-am făgăduit solemn să nu mai cad în acest păcat. Văzînd răsturnîndu-se, chiar de la înfiriparea lor, proiectele pline de ambiție pe care întîmplarea mă îndemnase să mi le făuresc, nemaiavînd chef să mă întorc la cariera pe care o începusem atît de bine, și din care fusesem totuși izgonit, am luat hotărîrea de a nu mă mai alipi de nimeni, ci de a-mi păstra independența, trăgînd foloase numai din talentele mele, a căror valoare începeam, în sfîrșit, să o simt și la care mă gîndisem cu prea multă modestie pînă atunci. Am reluat lucrul la opera mea, pe care o întrerupsesem pentru a mă duce la Veneția ; și, spre a mă consacra ei în mai multă liniște, m-am întors, după plecarea lui Altuna, la vechiul meu hotel Saint-Quintin, care, într-un cartier singuratic și nu departe de grădina Luxembourg, îmi era mai prielnic pentru lucru decît zgomotoasa stradă Saint-Honoré. Aici mă aștepta singura mîngîiere adevărată pe care cerul m-a

făcut s-o cunosc în mizeria mea și pe care am putut-o suporta numai datorită ei. Aceasta n-a fost o cunoștință trecătoare ; de aceea se cuvine să vorbesc mai pe larg despre felul cum s-a înnodat.

Hotelul avea o nouă stăpînă, care era din Orléans. Ea luă, spre a îngriji de curățenie, o fată din provincia sa, între douăzeci și doi și douăzeci și trei de ani, care stătea la masă cu noi, împreună cu proprietăreasa. Această fată, al cărui nume era Thérèse Le Vasseur¹, se trăgea dintr-o familie bună ; tatăl ei fusese slujbaş la monetăria din Orléans ; mama sa era negustoreasă. Aceștia avuseseră mulți copii. Monetăria din Orléans nemaimergînd, tatăl se pomeni fără lucru ; mama, avînd de suferit de pe urma falimentului, n-o mai scotea la capăt, părăsi negoțul și veni la Paris cu soțul și cu fiica ei, unde trăiau toți trei din munca acesteia.

Prima dată cînd am văzut-o pe fată apărînd la masă, am fost izbit de înfățișarea ei modestă, dar mai ales de privirea ei vioaie și blîndă, care pentru mine n-a avut niciodată asemănare. La masă luau parte, în afară de domnul de Bonnefonds, mai mulți abați irlandezi, gasconi, și alți oameni de aceeași categorie. Proprietăreasa însăși nu fusese ușă de biserică : dintre toți numai eu vorbeam și mă purtam cuviincios. Se glumea pe seama fetei ; eu i-am luat apărarea. Numai decît înțepăturile se întoarseră asupra mea. Chiar de n-aș fi simțit nici o atracție pentru această biată fată, din milă, din împotrivire față de ceilalți, trebuia să simt una. Mi-a plăcut totdeauna bună-cuviința în purtări și în vorbe, mai ales față de o femeie. Devenii apărătorul ei fătîș. O văzui mișcată de atențiile mele, și privirile sale, încărcate de recunoștința

¹ Marie-Thérèse Le Vasseur, născută la Orléans, la 22 septembrie 1722 și moartă la Plessis-Belleville, la 12 iulie 1801 (n.t.).

pe care nu îndrăzneă s-o exprime prin vorbe, deveneau și mai pătrunzătoare.

Ea era foarte sfioasă ; eu, de asemenea. Legătura, pe care această însușire comună părea s-o îndepărteze, se împleti totuși foarte repede. Proprietăreasa, care observă totul, deveni furioasă, iar brutalitățile ei mă împinseră și mai mult către fată, care, neavînd alt sprijin acolo în afară de mine, se întrista cînd mă vedea plecînd și ofta ușor cînd protectorul ei se întorcea. Apropierea inimilor noastre, potrivirea stărilor noastre sufletești avură în curînd efectul obișnuit. Ea crezu a vedea în mine un om cumsecade ; și nu se înșela. Eu crezui a vedea în ea o fată simțitoare, simplă și fără ifose ; nu mă înșelam nici eu. I-am mărturisit de la început că n-o voi părăsi niciodată, dar nici n-o voi lua de soție. Dragostea, respectul, sinceritatea naivă fură aliații izbînzii mele ; și asta fiindcă sufletul ei era cald și cîstit, încît am fost fericit fără să fiu întreprinzător.

Teama ei că o să mă supăr dacă n-am să găsesc la ea ceea ce credea că eu căutam îmi descumpăni fericirea mai mult ca orice. O văzui reținută și încurcată înainte de a se dărui, vrînd să se facă înțeleasă, dar neîndrăznind să se explice. Departe de a bănui adevărata cauză a șovăielii ei, mi-am închipuit una cu totul falsă și cu totul jignitoare pentru cumințenia sa, și, crezînd că mă prevenea asupra primejdiilor ce-mi pîndeau sănătatea, am intrat la griji ce nu m-au oprit din drum, dar care, timp de cîteva zile, îmi otrăviră bucuria. Cum nu știam ce gîndeam unul și altul, toate discuțiile noastre asupra acestui subiect erau tot atîtea enigme și neînțelegeri, mai mult decît demne de rîs. Ea fu gata să mă socoată nebun ; eu, gata să nu mai știu ce să cred despre dînsa. În cele din urmă, am ajuns să ne lămurim : plîngînd, ea îmi făcu mărturisirea unei singure greșeli din adolescență, rochilă ne-

priceperii sale și al îndrăzneții unui bărbat ce-o ademenise. De cum am înțeles, am scos un strigăt de bucurie : „Feciorie, am exclamat eu, tocmai la Paris, tocmai la douăzeci de ani te-am găsit ! Ah, Thérèse, sînt prea fericit de a te avea cumințe și curată și de a nu da peste ceea ce nu căutam !“

La început nu vroisem decît să-mi găsesc o desfătare. Am văzut că făcusem mai mult și-mi găsisem o tovarășă. Un pic de obișnuință cu această minunată fată, un pic de reflectare asupra situației mele mă făcură să înțeleg că, gîndindu-mă numai la plăcerile proprii, făcusem mult pentru fericirea mea. În locul ambiției înfrînte, îmi trebuia o dragoste vie, care să-mi umple inima. Îmi trebuia, spre a spune adevărul întreg, o ființă care să-i urmeze lui Maman : de vreme ce nu se putea să mai trăiesc cu ea, aveam nevoie de cineva care să împartă viața cu elevul ei și în care eu să găsesc simplitatea, blîndețea sufletească pe care ea o găsisese în mine. Trebuia ca tihna vieții particulare și casnice să mă despăgubească de cariera strălucită la care renunțasem. Cînd eram cu totul singur, inima îmi era goală ; dar era destul o altă, ca să mi-o umple. Soarta mi-o smulsese, mi-o înstrăinase, cel puțin în parte, pe aceea pentru care mă zămislise natura. De atunci eram singur ; căci pentru mine nu există treaptă de mijloc între tot și nimic. Am găsit în Thérèse înlocuirea de care aveam nevoie ; prin ea am trăit fericit atît cît puteam să fiu în înlănțuirea întâmplărilor.

Am vrut la început să-i formez spiritul. Trudă zadarnică. Spiritul ei era așa cum l-a făcut natura ; cultura și șlefuirile nu se lipeau de el. Nu mi-e rușine să spun că ea n-a știut niciodată să citească bine, cu toate că scria frumuseț. Cînd m-am mutat în strada Neuvedes-Petits-Champs, aveam în fața ferestrelor mele, la palatul Pontchartrain, un cadran, și m-am străduit

mai bine de o lună s-o fac să cunoască orele. Abia dacă le cunoaște și astăzi. N-a putut niciodată să enumere ordinea celor douăsprezece luni ale anului și nu cunoaște nici măcar o cifră, în pofida încercărilor mele de a o face să le învețe. Nu știa să socotească banii, nici să aprecieze valoarea vreunui lucru. Cuvântul pe care-l rostește vorbind este adesea opus celui pe care vrea să-l spună. Cândva, întocmisem un dicționar al frazelor ei spre a o distra pe doamna de Luxembourg, și încâlciturile sale au ajuns de pomină în cercurile prin care am trăit. Dar această ființă atât de mărginită și, dacă vrei, atât de proastă, era o sfătuitoare desăvârșită în împrejurările grele. Adesea, în Elveția, în Anglia, în Franța, în menorocirile ce mă urmăreau, ea a văzut ceea ce eu însumi nu vedeam; mi-a dat sfaturile cele mai bune, m-a ferit de primejdii spre care mă îndreptam orbește; și în fața doamnelor de cel mai înalt rang, în fața celor mari și a prinților, simțămintele sale, bunul ei simț, răspunsurile și purtarea sa i-au atras stima tuturor, iar mie, datorită meritului ei, laude de a căror sinceritate eram pătruns.

Lângă persoanele pe care le iubești, dragostea hrănește spiritul întocmai ca și inima, și ai puțină nevoie să cauți ideile în altă parte. Trăiam cu Thérèse a mea într-un chip tot atât de plăcut ca și cu cel mai minunat geniu de pe pământ. Mama ei, mândră de a fi fost crescută altădată pe lângă marchiza de Monpipeau, se credea deșteaptă, vroia să-i deschidă și ei mintea, și strica, prin amestecul ei, simplitatea legăturii noastre. Plictiseala acestei stinghereli mă făcu să înving prosteasca rușine de a nu îndrăzni să mă arăt cu Thérèse în lume, și făceam mici plimbări împreună sau luam cu multă încântare mici gustări în doi. Vedeam că ea mă iubea cu adevărat, și asta îmi sporea dragostea. Această dulce intimitate îmi ținea loc de orice;

viitorul nu mă mai interesa, sau mă gîndeam la el ca la un prezent prelungit : nu doream decît să-l fac să dăinuie.

Asemenea bună înțelegere făcea să mi se pară orice altă distracție searbădă și de prisos. Nu ieșeam decît ca să mă duc la Thérèse ; locuința ei deveni aproape și a mea. Această viață retrasă fu atît de prielnică lucrului meu, încît în mai puțin de trei luni terminai întreaga operă, cuvinte și muzică. Nu-mi rămînea de adăugat decît unele acompaniamente și de umplut unele goluri. Această muncă de cîrpaci mă plictisea la culme. I-am propus lui Philidor¹ să se ocupe de ea, dîndu-i parte la beneficiu. A venit de două ori și a făcut cîteva umpluturi în actul lui Ovidiu, dar nu s-a putut înhăma la o muncă migăloasă pentru un cîștig îndepărtat și chiar nesigur. N-a mai venit, și mi-am terminat treaba singur.

Opera astfel încheiată, rămînea să trag folos de pe urma ei ; asta era o altă operă, mult mai greu de înfăptuit. Nu ajungi la nimic la Paris dacă trăiești retras. M-am gîndit să ies la lumină prin domnul de la Popelinière, la care mă introdusese Gauffecourt, întors de la Geneva. Domnul de la Popelinière era Mecena² lui Rameau, a cărui umilă elevă era doamna de la Popelinière. Rameau aducea, cum se zice, ploaia și timpul frumos în casa lor. Socotind că el va lua cu plăcere sub aripa-i ocrotitoare lucrarea unuia din discipolii săi, am vrut să i-o arăt pe a mea. Refuză să o vadă, spunînd că nu putea citi partituri și că asta îl obosea prea tare. Doamna de la Popelinière îi răspunse că l-ar putea ajuta să le asculte și-mi propuse

¹ Philidor, celebrul jucător de șah, despre care a mai fost vorba, era și compozitor (n.t.).

² Pe vremea împăratului roman Augustus, Mecena era un om bogat care-i sprijinea pe poeți și artiști. Numele lui a devenit sinonim cu protector al literelor și artelor (n.t.).

să strâng instrumentiști spre a executa câteva bucăți; nici nu ceream mai mult. Rameau consimți bombănind și repeta într-una că trebuia să fie un lucru frumos compoziția unui om ce nu se trăgea dintr-o familie de muzicanți și care a învățat această artă singur. M-am grăbit să transcriu părțile pentru cinci sau șase bucăți alese. Mi se dădură zece simfoniști, iar drept cîntăreți, Albert, Bérard și domnișoara Bourbonnois. Rameau începu a lăsa să se înțeleagă, încă de la uvertură, prin laudele lui exagerate, că ea nu putea fi de mine. Nu lăsa să treacă nici o bucată fără a da semne de nerăbdare; pînă cînd, la o melodie de contralto, al cărei timbru era bărbătesc și sonor, iar acompaniamentul foarte sclipitor, nu se mai putu stăpîni: se răsti la mine cu o violență ce indignă toată lumea, susținînd că o parte din ceea ce auzise era de un om priceput în artă, iar restul de un neștiutor ce nu cunoștea nici măcar muzica; și e adevărat că lucrarea mea, inegală și fără regulă, era cînd sublimă, cînd foarte searbădă, așa cum trebuie să fie a oricărui ins ce nu se ridică decît prin unele avînturi de geniu, dar pe care știința nu-l ajută de loc. Rameau pretindea că nu vede în mine decît un plagiator fără talent și fără gust. Cei de față, și mai ales stăpînul casei, nu erau de aceeași părere. Domnul de Richelieu care, în acea vreme îl vedea des pe domnul și, după cum se știe, pe doamna de la Popelinière, auzi vorbindu-se despre lucrarea mea și vroi s-o asculte în întregime, cu gîndul să o reprezinte la Curte dacă va fi mulțumit de ea. Opera fu executată cu cor și orchestră mare, pe cheltuiala regelui, la domnul de Bonneval, intendentul Ceremoniilor. Francoeur dirijă execuția. Efectul a fost surprinzător. Domnul duce nu mai termina cu strigătele și aplauzele, iar la sfîrșitul unui cor, în actul lui Tasso, se ridică, veni la mine și, strîngîndu-mi mîna: „Domnule Rousseau,

îmi spuse el, iată o armonie care farmecă. N-am auzit niciodată ceva mai frumos ; vreau să reprezint această operă la Versailles“. Doamna de la Popelinière, care era acolo, nu scoase o vorbă. Rameau, deşi invitat, nu vrise să vină. A doua zi, doamna de la Popelinière îmi făcu, la oglinda sa, o primire foarte rece, căută să-mi arate că nu e încântată de piesa mea şi-mi spuse că, în ciuda unei oarecare străluciri ce-l cucerise la început pe domnul de Richelieu, el şi-a revenit, astfel că dînsa mă sfătuia să nu mă bizui pe opera mea. Domnul duce sosi puţin după aceea şi-mi vorbi cu totul altfel, rostind lucruri măgulitoare despre talentul meu, şi mi se păru că e încă hotărît să reprezinte opera în faţa regelui. „Numai actul lui Tasso, îmi spuse el, nu poate fi jucat la Curte : trebuie făcut altul“. Cu această singură observaţie m-am închis în casă şi, în trei săptămîni, am făcut în locul actului lui Tasso un alt act, al cărui subiect era Hesiod inspirat de o muză. Am găsit secretul de a strecura în acest act o parte din povestea talentului meu şi a geloziei cu care Rameau vroia să-l onoreze. Era în acest act o măreţie mai puţin pronunţată, dar mai bine susţinută decît aceea a lui Tasso. Muzica era aici tot atît de nobilă şi mult mai bine compusă, şi dacă celelalte două acte ar fi fost la aceeaşi înălţime, piesa în întregime ar fi avut de cîştigat la reprezentare : însă tocmai cînd eram aproape să o închei, o altă lucrare întrerupse desăvîrşirea acesteia.

În iarna ce urmă bătăliei de la Fontenoy se dădură la Versailles multe serbări, între altele cîteva opere la teatrul des Petites-Ecuries. Printre acestea se număra şi drama lui Voltaire intitulată *Prinţesa de Navara*, căreia Rameau îi făcuse muzica şi care fusese schimbată şi transformată sub numele de *Serbările Ramirei*. Acest nou subiect cerea mai multe schimbări în scenele celui vechi, atît în privinţa versurilor, cît

și a muzicii. Trebuia găsit ceva care să poată îndeplini această dublă muncă, Voltaire, atunci în Lorena, și Rameau, amîndoi ocupați în acel moment cu opera *Templul Gloriei*, neputîndu-se îngriji de aceasta. Domnul de Richelieu se gîndi la mine, propuse să fiu însărcinat cu lucrarea, și, spre a-mi putea da seama mai bine ce aveam de făcut, îmi trimise separat poemul și muzica. Înainte de orice, n-am vrut să mă ating de cuvinte decît cu învoirea autorului; în acest scop i-am trimis o scrisoare foarte cuviincioasă și chiar respectuoasă, așa cum se și cuvenea. Iată răspunsul lui, al cărui original se află în pachetul A, nr. 1 :

15 decembrie 1745

Dumneavoastră întruniți, domnule, două talente care au fost totdeauna pînă în prezent separate. Iată două motive temeinice pentru mine de a vă stima și de a voi să vă iubesc. Îmi pare rău pentru dumneavoastră că trebuie să vă irosiți aceste două talente într-o operă ce nu e prea demnă de ele. Sînt cîteva luni de cînd domnul duce de Richelieu mî-a ordonat pur și simplu de a face, cît ai bate din palme, o mică și nefericită înseilare a cîtorva scene searbede și trunchiate, ce trebuiau să se adauge la niște divertismente ce nu sînt cîtuși de puțin compuse pentru ele. M-am supus cu cea mai mare exactitudine; am lucrat foarte repede și foarte prost. Am trimis această mizerabilă schiță domnului duce de Richelieu, crezînd că nu va folosi la nimic sau că o voi îmbunătăți. Din fericire, ea a căzut în mîinile dumneavoastră, care sînteți acum stăpînul ei deplin; pierdusem cu totul din vedere asta. Nu mă îndoiesc că veți fi îndreptat toate greșelile strecurate fără voie într-o compunere atît de zorită a unei simple schițe, că veți fi înlocuit totul. .

Îmi amintesc că, între alte nerozii, nu s-a spus, în aceste scene ce leagă divertismentele, cum prințesa Grenadine trece dintr-o dată din închisoare într-o grădină sau într-un palat. Și cum cel care o sărbătorește nu este un magician, ci un senior spaniol, mi se pare că lucrul nu trebuie să se întâmple ca prin minune. Vă rog, domnule, să binevoiți a revedea acest episod, despre care eu nu am decît o idee tulbură. Vedeti-dacă e nevoie ca închisoarea să se deschidă și prințesa noastră să treacă din ea într-un palat poleit cu aur, pregătit pentru dînsa. Îmi dau foarte bine seama că toate acestea sînt cît se poate de prostești și mai prejos de un om ce vrea să facă o treabă serioasă din asemenea nimicuri; dar, mă rog, dacă e să displicem cel mai puțin cu puțință, trebuie să punem cît mai mult bun-simț cu puțință, chiar într-un nerod divertisment de operă.

Las totul în seama dumneavoastră și a domnului Ballod, și sper să am în curînd onoarea de a vă aduce mulțumirile mele și de a vă încredința, domnule, de gradul în care am cinstea de a fi etc. etc.

Nu trebuie să surprindă marea politețe din această scrisoare, în comparație cu alte scrisori, doar pe jumătate cavalierești, ce mi le-a trimis mai tîrziu. El mă credea în mare favoare la domnul de Richelieu, și mlădierea de curtezan ce i se cunoaște îl obliga la multe atenții față de un nou venit, pînă cînd a cunoscut mai bine adevărata măsură a trecerii acestuia.

Autorizat de domnul de Voltaire și scutit de orice considerație în privința lui Rameau, care nu căuta decît să mă sape, m-am pus pe lucru și, în două luni de zile, treaba a fost gata. Ea se mărgini, în materie de versuri, la foarte puțin. Am încercat doar să fac în așa fel ca să nu se simtă deosebirea de stiluri, și am cutezanța de a crede că am reușit. Truda mea la

muzică a fost mai lungă și mai anevoioasă. Pe lângă că am avut de compus mai multe bucăți de pompă și, între altele, uvertura, întregul recitativ ce-mi cădea în sarcină fu de o greutate extremă, prin aceea că trebuia să leg, adesea în puține versuri și prin modulări foarte rapide, părțile simfonice și corurile prin tonuri cât se poate de depărtate; căci, spre a nu-i da lui Rameau prilejul să mă învinuiască de a-i fi siluit melodiile, n-am vrut să schimb sau să transpun niciuna. Am făcut treabă bună în acest recitativ. El era bine accentuat, plin de energie, și mai ales admirabil modulat. Textul celor doi oameni de valoare alături de care s-a găsit de cuviință a fi pus să colaborez mi-a sporit puterile și pot spune că în această muncă neplăcută și lipsită de glorie, despre care publicul n-avea cum să știe, am fost aproape totdeauna la înălțimea modelelor mele.

Piesa, așa cum am făcut-o eu, a fost repetată la teatrul cel mare al Operei. Dintre cei trei autori, numai eu eram de față. Voltaire nu se afla în oraș, iar Rameau n-a venit, sau a stat ascuns în sală.

Cuvintele primului monolog erau foarte lugubre. Iată începutul:

O, moarte, pune capăt nefericirii vieții mele.

Trebuise să compun o muzică potrivită cu ele. Totuși, tocmai aici doamna de la Popelinière și-a îndreptat critica sa, învinuindu-mă, cu multă acreală, de a fi compus o muzică de înmormântare. Domnul de Richelieu începu, pe bună dreptate, prin a se informa de cine erau versurile acestui monolog. I-am prezentat manuscrisul pe care mi-l trimisese el și care făcea dovadă că versurile erau ale lui Voltaire. „În acest caz, zise el, Voltaire singur poartă vina.“ În cursul repetiției, tot ceea ce-mi aparținea mie era dezaprobat rînd pe rînd de doamna de la Popelinière,

și încuviințat de domnul de Richelieu. Dar pînă la urmă, partea adversă fu mult prea puternică, și mi s-a pus în vedere că în munca mea erau de refăcut mai multe lucruri asupra cărora trebuie să mă consult cu domnul Rameau. Adînc mîhnit de o asemenea concluzie, în locul laudelor la care mă așteptam și ce mi se cuveneau, desigur, m-am întors acasă cu sufletul zdrobit. Am căzut bolnav, sleit de atîta muncă, răpus de durere, și șase săptămîni n-am fost în stare să mai ies din casă.

Rameau, fiind însărcinat cu schimbările indicate de doamna de la Popelinière, trimise să-mi ceară uvertura de la opera mea cea mare spre a o substitui la aceea pe care o compusesem atunci. Din fericire, i-am mirosit planul și nu i-am dat-o. Cum nu mai erau decît cinci sau șase zile pînă la reprezentare, nu mai avu timp să facă alta, și a trebuit să o lase pe a mea. Ea era compusă după metoda italiană și într-un stil foarte nou pentru vremea aceea în Franța. Cu toate acestea, ea a plăcut, și am aflat prin domnul de Valmalette, majordomul regelui și ginerele domnului Musard, rudă și prieten cu mine, că iubitorii de muzică au fost foarte mulțumiți de lucrarea mea și că publicul n-a deosebit-o de aceea a lui Rameau. Dar acesta, în înțelegere cu doamna de la Popelinière, luă măsuri să nu se afle că lucrasem și eu la ea. Pe programele ce s-au împărțit spectatorilor, și unde autorii sînt totdeauna numiți, n-a fost trecut decît Voltaire, iar Rameau preferă ca numele lui să fie suprimat, decît să-l vadă și pe al meu pus alături de al său.

De cum fui în stare să ies din casă, am vrut să mă duc la domnul de Richelieu. N-am mai avut timp. Plecase la Dunkerque, unde trebuia să comande debarcarea pentru Scoția. La întoarcerea sa mi-am spus, spre a-mi motiva lenea, că era prea tîrziu. Nemai-văzîndu-l de atunci, am pierdut cîntea ce-o merita

lucrarea mea și onorariul ce trebuia să mi-l aducă, astfel că timpul, munca, mîhnirea, boala și banii ce m-au costat, totul a fost în paguba mea, fără a primi un sol drept cîștig, sau măcar ca răsplătire. Mi s-a părut însă totdeauna că domnul de Richelieu era binevoitor față de mine și avea păreri favorabile despre talentul meu. Dar nenorocul meu și doamna de la Popelinière împiedică orice efect al bunelor lui intenții.

Nu puteam înțelege de loc dușmănia acestei femei, căreia m-am silit să-i plac și căreia îi făceam destul de regulat curte. Gauffecourt îmi explică motivele. „Mai întîi, îmi spuse el, e prietenia sa pentru Rameau, pe care-l susține din toate puterile și căruia nu vrea să-i știe nici un concurent, iar, pe deasupra, un păcat originar te osîndește în fața ei, și nu ți-l va ierta niciodată, acela de a fi genevez.“ La acestea adăugă că abatele Hubert, care era și el genevez și un sincer prieten al domnului de la Popelinière, se străduise să-l împiedice de a se căsători cu această femeie, pe care o cunoștea bine, și că după căsătorie ea-i arătase o ură nemiloasă, la fel ca tuturor genevezilor. „Cu toate că Popelinière, îmi mai spuse el, îți poartă prietenie, și știu asta, nu te bizui pe ajutorul lui. E îndrăgostit de nevastă-sa ; ea te urăște ; și e rea, șireată ; nu te vei alege niciodată cu nimic în această casă.“ Am băgat la cap.

Același Gauffecourt îmi făcu aproape în același timp un serviciu de care aveam mare nevoie. Îl pierdusem pe vrednicul meu tată, în jurul vîrstei de șaiszeci de ani ¹. Am deplîns această pierdere mai puțin decît aș fi făcut-o altădată, cînd încurcăturile situației mele m-ar fi preocupat mai puțin. În timpul vieții lui

¹ Isaac Rousseau a murit la 9 martie 1747, în vîrstă de 75 de ani (n.t.).

nu vroisem să cer nimic din moștenirea ce mi se cuve-
nea de la mama și din ale cărei mici venituri trăia el.
Nu mi-am făcut scrupule în privința asta după moar-
tea lui. Dar lipsa de probe juridice asupra morții fra-
telui meu ridica o greutate pe care Gauffecourt se în-
sărcină s-o înlătore, și o înlătură într-adevăr prin
bunele oficii ale avocatului de Lorme. Cum aveam cea
mai mare nevoie de acest mic venit și cum rezultatul
era îndoielnic, așteptam vestea hotărîtoare cu cea mai
vie nerăbdare. Într-o seară, întorcîndu-mă acasă, găsi
scrisoarea ce trebuia să-mi aducă această veste, și o
luai să o deschid cu un tremur de pripă de care mă
rușinai în sinea mea. „Cum, mi-am spus cu dispreț,
Jean-Jacques se va lăsa covîrșit în asemenea grad de
interes și curiozitate?” Am aruncat în aceeași clipă
scrisoarea pe cămin. M-am dezbrăcat, m-am culcat
liniștit, am dormit mai bine ca de obicei, și a doua zi
m-am trezit destul de tîrziu, fără a mă mai gîndi la
scrisoare. Îmbrăcîndu-mă, dau cu ochii de ea; o
deschid fără grabă; în plic am găsit o poliță. Am
simțit multe bucurii în clipa aceea, dar pot să jur că
mai puternică decît toate a fost aceea de a fi izbutit
să mă stăpînesc. Aș putea cita zeci de asemenea mo-
mente în viața mea, dar sînt prea grăbit spre a avea
timp să vorbesc despre toate. Am trimis o mică parte
din acești bani bieteii mele Maman, regretînd cu la-
crimi în ochi fericita vreme cînd aș fi pus totul la
picioarele sale. Toate scrisorile ei lăsau să se înțeleagă
sărăcia prin care trecea. Îmi trimetea teancuri de re-
țete și de formule din care credea că am să mă îm-
bogățesc și eu și ea. Simțămîntul mizeriei începea să-i
strîngă inima și să-i îngusteze mintea. Puținul ce i l-am
trimis căzu în mîinile pungașilor ce n-o slăbeau de loc.
Ea nu se alese cu nimic. Asta mă dezgustă să împart
avutul meu cu acești nemernici, mai ales după za-

darnica încercare pe care am făcut-o de a o smulge din ghearele lor, așa cum se va vedea mai departe.

Timpul se scurgea, și odată cu el și banii. Eram doi, chiar patru, ba, pentru a vorbi drept, eram șapte sau opt. Căci, deși Thérèse era de o dezinteresare fără seamăn, mama ei nu era la fel ca dânsa. De cum se văzu că prinde iar puteri datorită mie, își aduse întreaga familie spre a împărți roadele cu ceilalți. Surori, fiice, fii, nepoate, toți dădură buzna, în afară de fiica sa cea mai mare, măritată cu directorul caleștilor din Angers. Tot ce încropeam eu pentru Thérèse era vărsat de mama ei în gura acestor flămânzi. Cum nu aveam de-a face cu o persoană lacomă, și cum nu eram stăpânit de o pasiune oarbă, nu făceam risipă. Mulțumit să o țin pe Thérèse cuviincios, dar fără lux, la adăpost de nevoile mari, consimțeam ca tot ce câștiga ea prin munca sa să treacă în folosul mamei, și nu mă mărgineam la atât. Dar, printr-o fatalitate ce mă urmărea, în timp ce Maman era prada zgripțuroilor ei, Thérèse era prada familiei sale, iar eu nu puteam face nimic nici într-o parte nici în alta spre a fi spre folosul celei pe care vroiam s-o ajut. E ciudat că tocmai cea mai mică dintre fetele doamnei Le Vasseur, singura ce nu primise nici o zestre, era singura ce-și hrănea tatăl și mama, și că, după ce fusese multă vreme bătută de frații, de surorile și chiar de nepoatele sale, această sărmană fiică era acum jefuită, fără ca ea să se poată apăra de furturile lor mai bine decât se ferise de loviturile lor. Una singură dintre nepoatele ei, numită Goton Leduc, era mai cumsecade și cu o fire mai blândă, deși înrâurită de pildele și lecțiile celorlalți. Cum le vedeam adesea împreună, le dădeam numele ce și le dădeau ele însele una alteia: îi spuneam nepoatei, *nepoata mea*, și mătușii, *mătușa mea*. Ele amîndouă mă numeau unchiul lor. De aici numele de *tantî*, prin care am continuat s-o agrăiesc pe

Thérèse, și pe care prietenii mei îl repetau câteodată mai mult în glumă.

Se înțelege că, într-o asemenea situație, n-aveam nici un moment de pierdut spre a căuta să ies din ea. Gîndind că domnul de Richelieu uitase de mine, și nemaitrăgînd nici o nădejde din partea Curtii, făcui cîteva încercări pentru ca opera mea să fie cîntată la Paris; dar m-am lovit de greutăți care cereau mult timp spre a fi învinse, iar eu eram din zi în zi tot mai zorît. Mi-a revenit ideea de a prezenta mica mea comedie *Narcis* la Teatrul italienilor; ea fu primită, și mi se dădu intrare liberă acolo, ceea ce-mi făcu mare plăcere. Dar asta a fost totul. N-am izbutit să-mi văd piesa jucată și, plictisit de a le face curte unor comedianți, i-am lăsat în pace. M-am întors atunci la ultima cale ce-mi rămînea și singura pe care ar fi trebuit să o urmez. Frecventînd casa domnului de la Popelinière, mă depărtasem de aceea a domnului Dupin. Cele două doamne, deși rude, nu se aveau bine între ele și nu se vedeau de loc. Nu exista nici un cerc comun celor două case, și singur Thieriot se ducea și în una și în cealaltă. Fu însărcinat să încerce să mă reintroducă la domnul Dupin. Domnul de Francueil studia atunci istoria naturală și chimia, înjghebînd un cabinet. Cred că năzuia să ajungă la Academia de științe; pentru asta vroia să scrie o carte și socotea că eu aș putea să-i fiu de folos în această muncă. Doamna Dupin, la rîndul ei, se gîndea la o altă carte și pusese ochii pe mine într-un scop asemănător. Amîndoi ar fi vrut să mă aibă în comun ca un fel de secretar, și tocmai asta era rostul intervențiilor lui Thieriot. Eu am cerut mai înainte de toate ca domnul de Francueil să folosească trecerea sa și cea a lui Jelyote¹ spre a pune în repetiție lucra-

¹ Pierre de Jelyote, unul dintre cei mai faimoși cîntăreți de Operă (n.t.).

rea mea la Operă ; el a consimțit la aceasta. *Muzele galante* au fost repetate de mai multe ori mai întâi în cabine, apoi în sala mare a teatrului. La repetiția generală era de față multă lume și unele bucăți au fost foarte aplaudate. Cu toate acestea, mi-am dat seama eu însumi în timpul execuției, foarte rău condusă de Rebel, că piesa nu va merge și chiar că nu era posibil de a fi reprezentată fără unele mari modificări. Astfel am retras-o fără să spun de ce și fără să mă expun la un refuz ; dar am văzut limpede din mai multe semne că lucrarea, chiar de-ar fi fost desăvârșită, n-ar fi fost jucată. Francueil îmi făgăduise că va cere să fie repetată, dar că nu va interveni să fie și primită. Și se ținu întru totul de cuvânt. Am putut să cred în această împrejurare, și în multe altele, că nici el, nici doamna Dupin nu se gîndeau să-mi dea prilejul de a căpăta oarecare faimă, de teamă poate să nu se presupună, văzîndu-se cărțile lor, că ei și-au altoit talentele proprii pe al meu. Totuși, cum doamna Dupin mi-l socotea pe al meu foarte mediocru și nu m-a folosit decît ca să scriu la dictarea ei sau la cercetări de pură erudiție, această presupunere, mai ales în privința ei, ar fi fost destul de nedreaptă.

Acest ultim insucces sfîrși prin a mă descuraja. Am părăsit orice ambiție de înălțare și de glorie, și, fără să mă mai gîndesc la înzestrările mele reale sau închipuite ce mă făceau să prosperez atît de puțin, mi-am consacrat timpul și grijile să procur mijloace de trai pentru mine și pentru Thérèse a mea, așa cum le va plăcea celor ce ar putea să mă ajute la asta. M-am devotat deci în întregime doamnei Dupin și domnului de Francueil. Asta nu-mi aduse o mare îndestulare ; căci, cu cei opt sau nouă sute de franci pe an ce-i căpătai în primii doi ani, abia puteam să-mi acopăr primele nevoi, silit să locuiesc în vecinătatea lor, într-o cameră mobilată și într-un cartier destul de

scump, plătind totodată o altă locuință la marginea Parisului, la capătul străzii Saint-Jacques, unde mă duceam pe orice vreme, mai în fiecare seară, să mănînc. Deprinsei în curînd obișnuința și chiar gustul noilor mele ocupații. Mă îndrăgostii de chimie. Am urmat mai multe lecții împreună cu domnul de Francueil, la domnul Rouelle, și am început să umplem hîrtia, de bine de rău, cu această știință din care nu cunoșteam decît elementele de bază. În 1747 ne-am dus să petrecem toamna în Touraine, la castelul din Chenonceaux, reședință regală pe rîul Cher, construită de Henric al II-lea pentru Diana de Poitiers ¹, a cărei stemă se mai vedea încă, iar acum era stăpînită de domnul Dupin, încasator de impozite. O duceam bine în acest loc frumos ; mîncare se găsea aici din belșug ; m-am îngrășat ca un călugăr. Se făcea acolo multă muzică. Eu am compus cîteva bucăți pentru trei voci, de o armonie destul de susținută, și despre care voi vorbi, poate, în suplimentul la această lucrare dacă-l voi scrie vreodată. Se juca și teatru. Am scris, în cincisprezece zile, o comedie în trei acte, intitulată *Recrutul viteaz*, ce se va găsi printre hîrțiile mele și care n-are alt merit decît că e foarte veselă. Am mai scris și alte mici lucrări, între altele o piesă în versuri intitulată *Aleea Silviei*, după numele unei alei a parcului ce mergea pe malul rîului Cher, și toate acestea le făceam fără să întrerup lucrările asupra chimiei, sau pe acelea ce le îndeplineam pe lîngă doamna Dupin.

În timp ce eu mă îngrășam la Chenonceaux, biata mea Thérèse se îngrășa la Paris, însă într-altfel, încît, la întoarcere, mi-am găsit opera ce-o pusesem la cale mult mai înaintată decît aș fi crezut. Asta m-ar fi aruncat într-o mare încurcătură, dată fiind situația

¹ Diana de Poitiers (1499—1566), favorita lui Henric al II-lea (1519—1559) (n.t.).

mea, dacă niște tovarăși de masă nu mi-ar fi oferit singurul mijloc de a scăpa de belea. Este una din acele istorisiri importante pe care nu le pot face tocmai ușor, deoarece ar trebui, comentându-le, să mă scuza sau să mă acuz, și nu mi-e îngăduit să fac aici nici una, nici alta.

În timpul șederii lui Altuna la Paris, în loc să ne ducem să luăm masa la un birtaş, mâncam, de regulă, el și eu, în apropierea casei noastre, într-o fundătură din dosul Operei, la o doamnă La Selle, nevasta unui croitor, unde se mânca destul de prost, dar a cărei masă era totdeauna căutată pentru societatea plăcută și de încredere ce se întâlnea acolo ; căci nu era primit nici un necunoscut, și trebuia să fii recomandat de unul dintre cei ce mâncau de obicei aici. Comandorul de Graville, un bătrîn desfrînat și cam nerușinat, altfel politicos și plin de voioșie, locuia acolo și trăgea după el o tinerime zvăpăiată și strălucitoare formată din ofițeri din gardă și din mușchetari. Comandorul de Nonant, cavalerul tuturor fetelor de la Operă, se întorcea în fiecare zi cu sacul plin de noutăți culese din această speluncă. Domnul du Plessis, locotenent-colonel pensionar, un moșneguț bun și la locul lui, și Ancelet, ofițer de mușchetari, îi țineau puțin din scurt pe tinerii aceștia. Mai veneau acolo negustori, bancheri, furnizori ai armatei, dar oameni șlefuiți și cumsecade, din cei ce se bucură de respect în meseria lor ; domnul de Besse, domnul de Forcade și alții, ale căror nume le-am uitat. În sfîrșit, întâlneai acolo oameni de vază din toate păturile, afară de abați și de judecători, din care n-am zărit niciunul ; și era o înțelegere ca aceștia să nu fie aduși aici. Această masă, destul de numeroasă, era foarte veselă fără să fie gălăgioasă și la ea se glumea mult, fără măscări. Bătrînul comandor, cu toate snoavele lui nerușinate în privința conținutului, nu pierdea niciodată politețea de curte veche

și nicicînd nu-i ieșea din gură o vorbă deocheată care să nu aibă atîta haz încît chiar și femeile i-ar fi iertat-o. El dădea tonul la masă, iar ceilalți tineri își povesteau aventurile lor amoroase, fără perdea, dar cu grație, și întîmplările cu fete lipseau cu atît mai puțin cu cît izvorul lor era alături; căci străduța prin care se ajungea la doamna La Selle era aceeași unde se afla prăvălia doamnei Duchapt, renumită vînzătoare de mode, ce avea atunci foarte frumoase fete la care domnișorii noștri se duceau să stea de vorbă înainte sau după ce luau masa. M-aș fi putut distra și eu acolo, ca și ceilalți, dacă aș fi fost mai cutezător. Era destul să pășesc pragul, ca și ei; dar n-am îndrăznit niciodată. Cît despre doamna La Selle, am continuat să iau masa la dînsa destul de des după plecarea lui Altuna. Am aflat acolo o mulțime de anecdote foarte hazoase și am deprins, încetul cu încetul, nu moravurile, slavă Domnului, dar preceptele ce vedeam că se bucură de trecere în lumea de aici. Fete cuminți ce-au călcat greșit, soți înșelați, neveste seduse, nașteri tănuite erau subiectele cele mai obișnuite, iar bărbatul care popula cît mai vîrtos Leagănul copiilor găsiți era totdeauna cel mai aplaudat. Asta îmi aprinse gîndurile; îmi formai felul meu de a privi lucrurile după ceea ce vedeam că se petrece la niște oameni foarte voioși, și în fond foarte cumsecade, și îmi spusei: „De vreme ce acesta e obiceiul țării, trăind aici, îl poți urma“. Iată scăparea pe care o căutam. Mă hotărîi s-o adopt voinicește fără cel mai mic scrupul, și singurul pe care-l avusei de învins fu acela al Thérèsei, față de care a trebuit să depun toate străduințele din lume spre a o face să încuviințeze unicul mijloc de a rămîne cu cînstea nepătată. La acestea, mama ei, temîndu-se că se va împovăra cu un nou plod pe cap, îmi veni în ajutor, și fiica se lăsă convinsă. Am căutat o moașă prevăzătoare și de în-

credere, numită domnișoara Gouin, ce locuia în peninsula Saint-Eustache, spre a-i încredința această treabă, atunci cînd va fi timpul. Thérèse fu dusă de mama ei la domnișoara Gouin, ca să nască acolo. M-am dus s-o văd de mai multe ori, și i-am pregătit un însemn pe care-l făcusem în două exemplare pe două cartonase, dintre care unul fu pus în scutecele copilului, care a fost depus de moașă la Leagănul copiilor găsiți, după toate regulile cerute. Anul următor, aceeași pacoste și aceeași scăpare, afară de însemn, de care n-am mai ținut seama. N-a mai fost nevoie de stăruințele mele, n-a mai fost nevoie de încuviințarea mamei sale : s-a supus oftînd. Se vor vedea rînd pe rînd toate nenorocirile pe care această fatală purtare le-a produs în felul meu de a gîndi, ca și în destinul meu. Cît despre prezent, să ne oprim la această primă perioadă. Urmările ei, atît de crude pe cît de neprevăzute, mă vor sili îndeostul să mă întorc asupra lor.

O însemn aci pe aceea a primei mele cunoștințe cu doamna d'Epina¹, al cărei nume va reveni adesea în Memoriile acestea. Ea se numea domnișoara d'Esclavelles și tocmai se căsătorise cu domnul d'Epina^y, fiul domnului de Lalive de Bellegarde, încasator general de impozite. Soțul ei era muzician, ca și domnul de Francueil ; dînsa era, de asemenea, muziciană, și dragostea pentru această artă a creat între cele trei persoane o mare prietenie. Domnul de Francueil m-a introdus la doamna d'Epina^y ; uneori mîncam acolo seara împreună cu el. Ea era amabilă, avea spirit, talent ; era, de bună seamă, o cunoștință prețioasă. Dar avea o prietenă, pe nume domnișoara d'Ette, ce trecea drept rea și care trăia cu un cavaler de Valory, ce nu trecea drept bun. Cred că relațiile cu aceste două

¹ Louise-Florence d'Epina^y (1726—1783), protectoarea lui Rousseau, avea un salon literar la Paris (n.t.).

persoane i-au făcut rău doamnei d'Epinay, căreia natura îi dăduse, pe lângă un temperament foarte pretențios, excelente însușiri de a-și îndrepta sau răscumpăra greșelile. Domnul de Francueil îi transmise o parte din prietenia ce-o avea pentru mine și-mi mărturisii legăturile cu dînsa, despre care, din acest motiv, n-aș vorbi aci, dacă ele n-ar fi devenit publice pînă la a nu fi ascunse nici măcar față de domnul d'Epinay. Domnul de Francueil îmi făcu chiar despre această doamnă niște destăinuiri destul de neobișnuite, pe care ea nu mi le-a făcut niciodată și despre care nu m-a crezut niciodată informat ; căci n-am deschis și nu voi deschide în viața mea gura despre ele, nici față de dînsa, nici față de altcineva. Toată această încredere dintr-o parte și din alta mă punea într-o situație foarte încurcată, mai ales față de doamna de Francueil, care mă cunoștea destul spre a nu se îndoii de mine, cu toate că eram în legătură cu rivala sa. O consolam cît puteam mai bine pe această biată femeie, căreia soțul nu-i întorcea, desigur, dragostea pe care dînsa o avea pentru el. Aceste trei persoane mi se destăinuiau fiecare în parte ; eu păstram secretele lor cu cea mai mare credință, fără ca vreuna să-mi smulgă vreodată secretele celorlalte două și fără ca eu să ascund fiecăreia dintre cele două femei dragostea ce-o purtam rivalei sale. Doamna de Francueil, care vroia să se slujească de mine pentru diverse scopuri, a înghițit niște refuzuri formale ; iar doamna d'Epinay, vrînd să mă însărcineze o dată cu o scrisoare pentru Francueil, nu numai că primi unul la fel, dar și o declarație foarte limpede, că dacă ar fi vrut să mă alunge pentru totdeauna din casa ei, n-avea decît să-mi facă pentru a doua oară o asemenea propunere. Trebuie să-i fac dreptate doamnei d'Epinay : departe ca acest procedeu să pară a-i displace, îi vorbi de el lui Francueil cu laude, și nu mă primi mai puțin bine. Și astfel, în

relațiile furtunoase dintre trei persoane pe care trebuia să le cruț, de care depindeam într-o măsură și față de care eram legat, m-am bucurat pînă la sfîrșit de prietenia lor, de stima și încrederea lor, purtîndu-mă cu delicatețe și înțelegere, dar totdeauna cu sinceritate și statornicie. Cu toată năîngia și stîngăcia mea, doamna d'Epinay vroi să mă distribuie în spectacolele de la Chevette, castel lîngă Saint-Denis, aparținînd domnului de Bellegarde. Acolo se afla un teatru, unde se jucau adesea piese. Mi se dădu un rol pe care l-am învățat șase luni fără încetare, iar la reprezentație a trebuit să-mi fie suflat de la un capăt la altul. După această încercare, nu mi s-a mai propus alt rol.

Făcînd cunoștință cu doamna d'Epinay, am cunoscut-o și pe cumnata sa, domnișoara de Bellegarde, care deveni în curînd contesa d'Houdetot¹. Cînd am văzut-o prima dată, ea se afla în pragul căsătoriei; îmi vorbi îndelung, cu acea familiaritate fermecătoare ce-i este firească. Am găsit-o foarte binevoitoare; dar eram departe de a prevedea că această tînră persoană îmi va înriuri într-o zi destinul și mă va tîrî, ce-i drept fără voia ei, în abisul în care zac astăzi.

Cu toate că n-am vorbit despre Diderot după întoarcerea mea de la Venetia, și nici despre prietenul meu domnul Roguin, nu-i dădusem uitării nici pe unul nici pe celălalt, și mă legasem din zi în zi tot mai mult, îndeosebi de cel dintîi. El avea o Nanette, așa cum eu aveam o Thérèse; era între noi o potrivire în plus. Dar deosebirea era că Thérèse a mea, tot atît de frumoasă la chip ca și Nanette a lui, avea un suflet blînd și un caracter plăcut, făcut să atragă un bărbat cinsit; pe cînd a lui, cicălitoare și mitocancă,

¹ Elisabeth d'Houdetot (1730—1813), față de care Rousseau a simțit o deosebită afecțiune, după cum se va vedea mai departe în *Confesiuni* (n.t.).

nu arăta nimic în ochii celorlalți ce putea să-i răscumpere proasta educație. El se însură totuși cu ea : făcu foarte bine, de vreme ce-i făgăduise. Eu, care nu făgăduisem nimic în această privință, nu m-am grăbit să-i urmez exemplul.

M-am împrietenit, de asemenea, cu abatele de Condillac¹, care nu însemna nimic în literatură, ca și mine, dar care era hărăzit să devină ceea ce este astăzi. Sînt poate primul care am văzut valoarea lui și l-am prețuit așa cum o merita. Se părea că și el mă aprecia pe mine ; căci, în timp ce, închis în camera mea din strada Jean-Saint-Denis, lângă Operă, compuneam actul lui Hesiod, el venea uneori să mănînce cu mine, ca doi prieteni buni. El lucra atunci la *Încercare asupra originii cunoștințelor umane*, care este prima lui scriere. După ce-o termină, greutatea fu de a găsi un librar dispus să o ia asupra lui. Librarii din Paris sînt trufași și aspri cu orice începător, iar metafizica, pe atunci foarte puțin la modă, nu oferea un subiect prea atrăgător. I-am vorbit lui Diderot despre Condillac și despre lucrarea lui ; le-am dat prilejul să se cunoască. Erau făcuți pentru a se înțelege ; se înțeleseră unul pe altul. Diderot îl convinse pe librarul Durand să primească manuscrisul abatelui, și acest mare metafizician căpătă la prima lui carte, și aproape ca un hatîr, o sută de scuzi, pe care nu i-ar fi avut, fără mine. Cum locuiam în cartiere foarte depărtate unii de alții, ne întîlneam toți trei o dată pe săptămînă la Palais-Royal², și ne duceam să luăm masa împreună la hanul „Panier-Fleuri“. Trebuie că aceste mici ospețe săptămînale îi plăceau foarte mult lui Diderot, căci el, care lipsea aproape de la toate întîlnirile sale, n-a lipsit niciodată de la acestea. Eu am

¹ Filozoful Condillac, despre care a mai fost vorba (n.t.).

² Așezămînt arhitectural parizian, construit în 1629, celebru pentru galeriile de artă și ca loc de distracții (n.t.).

Întocmit acolo planul unei foi periodice, intitulată *Le Persifleur*¹, pe care urma să o scriem cu rîndul, Diderot și eu. Am schițat prima foaie, scrisă de mine, și asta mi-a dat prilejul să fac cunoștință cu d'Alembert, căruia Diderot îi vorbise despre planul nostru. Întîmplări neprevăzute s-au interpus între noi, și acest plan a căzut baltă.

Acești doi autori tocmai întreprinseseră *Dicționarul enciclopedic*, ce trebuia să fie la început doar un fel de traducere a lui Chambers², asemănătoare oarecum cu aceea a *Dicționarului de Medicină* a lui James, pe care Diderot abia o terminase. Acesta mă chemase și pe mine la cea de a doua lucrare și îmi propuse partea despre muzică, pe care am primit-o și pe care am realizat-o în foarte mare grabă și foarte prost în cele trei luni ce-mi fuseseră îngăduite, ca tuturor celorlalți autori ce urmau să colaboreze la lucrare; eu am fost însă singurul care am fost gata la termenul stabilit. I-am dat manuscrisul, după ce pusesem să fie trecut pe curat de către un lacheu al domnului de Francueil, numit Dupont, care scria foarte frumos și căruia i-am plătit zece scuzi din buzunarul meu, bani ce nu mi-au fost înapoiati niciodată. Diderot îmi făgăduise din partea librarilor o retribuție despre care nu mi-a mai vorbit însă niciodată, și nici eu lui.

Această lucrare a *Enciclopediei* a fost întreruptă din pricina arestării lui. *Ideile filozofice* îi produsese oarecare necazuri, ce n-au avut urmări. Nu s-a întîmplat însă același lucru cu *Scrisoare asupra orbilor*, care n-avea nimic condamnable, decît cîteva păreri personale ce i-au supărat pe doamna Dupré de Saint-Maur și pe domnul de Réaumur, și pentru care el a fost închis în turnul de la Vincennes. Nu voi putea

¹ Zeflemistul (n.t.).

² Efraim Chambers, scriitor englez, mort în 1740, autorul unui *Dicționar enciclopedic* (n.t.).

descrie niciodată durerea pe care m-a făcut s-o simt
nenorocirea prietenului meu. Funesta mea imaginație,
ce împinge totdeauna răul pînă la exagerare, fu cu-
prinsă de panică. Îl credeam închis acolo pentru toată
viața. Era să înnebunesc. I-am scris doamnei de Pom-
padour conjurînd-o să intervină spre a fi pus în li-
bertate, sau, de nu, să fiu închis și eu cu el. N-am
primit nici un răspuns la scrisoarea mea: era prea
puțin chibzuită spre a avea efect, și nu mă pot mîndri
că ea a contribuit la îndulcirea de care s-a bucurat
bietul Diderot în captivitatea lui la cîtva timp după
aceea. Dar dacă ea ar fi continuat cu aceeași asprime
încă o vreme, cred că aş fi murit de deznădejde la
picioarele aceluia blestemat turn. De altfel, dacă scri-
soarea mea va fi avut un cît de mic merit în aceasta,
n-am căutat să mă fălesc cu dînsa, căci n-am vorbit
despre ea decît numai cîtorva oameni, și niciodată
lui Diderot însuși.

Cartea a opta

(1748—1755)

După încheierea cărții precedente a trebuit să fac o pauză. Cu aceasta de față începe, în prima sa fază, lungul lanț al nenorocirilor mele.

Trăind în două dintre cele mai strălucite case din Paris, am avut prilejul să fac acolo, cu toată puțină mea dibăcie, câteva cunoștințe prețioase. Am făcut-o, între altele, la doamna Dupin, pe aceea a tânărului prinț moștenitor de Saxe-Gotha și a baronului de Thun, guvernorul său. Am întâlnit la domnul de la Popelinière pe domnul Segui, prieten al baronului de Thun și cunoscut în lumea literară prin frumoasa lui ediție din opera lui Rousseau¹. Baronul ne invită, pe domnul Segui și pe mine, să ne ducem să stăm o zi sau două la Fontenay-sous-Bois, unde prințul avea o casă. Ne-am dus. Trecînd pe lângă Vincennes, la vederea turnului am simțit o sfîșiere a inimii, al cărei efect baronul îl observă pe chipul meu. La masă, prințul aduse vorba despre arestarea lui Diderot. Baronul, spre a mă face să vorbesc, îl învinui pe cel închis de lipsă de prevedere; la fel am fost și eu cînd i-am luat apărarea cu mare înflăcărare. I se iertă acest exces de zel celui însuflețit de năpăstuirea unui prie-

¹ Jean-Baptiste Rousseau (n.t.).

ten, și vorbirăm despre altceva. Se aflau acolo doi germani atașați pe lângă prinț. Unul, numit domnul Klupffel, om de mult spirit, era duhovnicul său și deveni mai pe urmă guvernorul său, după ce-l înlocuise pe baron. Celălalt era un tânăr pe nume domnul Grimm¹, ce-i servea ca lector pînă cînd va găsi un post de care se vedea, după îmbrăcăminte la sărăcăcioasă, că avea o grabnică nevoie. Chiar din prima seară, între Klupffel și mine se stabili o legătură ce se transformă în curînd în prietenie. Aceea cu Grimm nu se înfiripă însă tot așa de repede. El era mai retras, departe de a avea tonul înfumurat pe care prosperitatea i-l dădu mai tîrziu. A doua zi, la masă, vorbirăm despre muzică, la care el se pricepea îndestul. M-am bucurat foarte mult aflînd că știa să cînte la clavecin. După ce ne-am ridicat de la masă, am trecut în sala de muzică. Am cîntat toată ziua la clavecinul prințului, și astfel se făuri această prietenie ce mi-a fost la început atît de plăcută, apoi atît de nefastă și despre care voi avea mult de vorbit de aici încolo.

Întorcîndu-mă la Paris, am aflat fericita veste că Diderot ieșise din turn și că i se dăduse castelul și parcul din Vincennes drept închisoare, cu legămîntul său că nu va fugi de acolo și cu îngăduința de a-și vedea prietenii. Cît de rău îmi păru că n-am putut alerga de îndată să-l văd! Dar, reținut două sau trei zile la doamna Dupin de treburi ce nu sufereau amîinare, după trei sau patru secole de nerăbdare, am zburat în brațele prietenului meu. Moment de ne-

¹ Grimm (Melchior), născut la Ratisbonne în 1723, mort la Gotha în 1807, și-a legat numele de faimoasa publicație literară *Correspondență*, înființată de el în 1753 pentru uzul prinților germani, la care se abonă și Caterina a II-a, împărăteasa Rusiei. Începînd din 1759, Diderot își publică acolo celebrele lui *Salvoane* (n.t.).

descriș ! El nu era singur. D'Alembert și parohul de la Sainte-Chapelle se aflau cu dînsul. Intrînd, nu l-am văzut decît pe el, am făcut o săritură, am scos un strigăt, mi-am lipit obrazul de al lui, l-am îmbrățișat cu putere, fără a-i vorbi altfel decît prin lacrimi și prin suspine ; eram cotropit de duioșie și de fericire. Prima lui mișcare, desfăcîndu-se din brațele mele, fu de a se întoarce către preot și a-i spune : „Vezi, domnule, cît de mult mă iubesc prietenii mei!“ Pradă emoției, nu m-am gîndit atunci la acest mod de a trage folos dintr-o împrejurare ca asta. Dar, mai tîrziu, reflectînd adesea la scena aceea, mi-am dat seama că, în locul lui Diderot, nu aceasta ar fi fost prima idee ce mi-ar fi trecut prin cap.

L-am găsit foarte abătut din pricina detențiunii lui. Turnul îi lăsase o impresie cumplită, și cu toate că se simțea foarte bine la castel, liber să se plimbe prin parcul ce nici nu era măcar înconjurat cu ziduri, avea nevoie de societatea prietenilor săi spre a nu cădea pradă gîndurilor negre. Cum mă socoteam, fără doar și poate, cel care-i împărtășea cel mai mult durerea, credeam că sînt și cel a cărui vedere îi aducea mai multă mîngîiere, și cel puțin din două în două zile, în pofida treburilor ce nu-mi dădeau răgaz, mă duceam, fie singur, fie cu nevasta lui, să petrec după-amiezile cu dînsul.

În anul acela 1749, vara a fost de o zăpușeală nemaipomenită. De la Paris pînă la Vincennes sînt cam două leghe. Nedîndu-mi mîna să plătesc o trăsură, mă duceam pe jos cînd eram singur, la două ceasuri după-amiază, și mergeam repede, spre a ajunge cît mai degrabă. Copacii de pe drum, mereu tunși, după obiceiul locului, nu făceau aproape nici o umbră, și adesea, răpus de căldură și oboseală, mă întindeam pe pămînt, nemaiputînd să merg. Spre a-mi domoli pasul, mă gîndii să iau cu mine cîte o carte. Am luat într-o zi

*Mercure de France*¹, și, răsfoind în timpul mersului această publicație, privirea mi s-a oprit asupra următoarei teme propusă de Academia din Dijon pentru premiul din anul viitor : *Dacă progresul științelor și al artelor a contribuit la coruperea sau la îmbunătățirea moravurilor.*

În clipa când am citit aceasta, mi-a răsărit în fața ochilor un alt univers și am devenit un alt om. Cu toate că-mi amintesc bine impresia pe care am resimțit-o, amănuntele mi-au zburat din minte din momentul când le-am transpus într-una din cele patru scrisori trimise domnului de Malesherbes. Este una din ciudăteniile memoriei mele ce merită să fie arătată. Când ea mă slujește nu o face decît atîta timp cît mă sprijin pe ea ; de cum aștern totul pe hîrtie, mă părăsește, și îndată ce am scris ceva, nu-mi mai amintesc de acel lucru. Această ciudățenie mă urmărește pînă și în muzică. Înainte de a le învăța, știu pe dinafară o mulțime de cîntece ; îndată ce izbutesc să cînt unele melodii puse pe note, nu mai pot reține niciuna, și mă îndoiesc că dintre cele care mi-au plăcut mai mult aș putea să redau astăzi măcar una în întregime.

Ceea ce-mi amintesc limpede în această împrejurare este că, ajungînd la Vincennes, eram într-o frămîntare soră cu delirul. Diderot băgă de seamă : i-am mărturisit cauza și i-am citit prosopopeea lui Fabricius, scrisă cu creionul sub un stejar. El mă îndemnă să-mi dau zbor gîndurilor și să concurez la premiu. Am făcut-o, și din acea clipă fui pierdut. Tot restul vieții și al nenorocirilor mele a fost efectul de neînlăturat al acelei clipe de rătăcire.

Simțămintele mele se treziră la glasul ideilor mele cu o repeziciune de necrezut. Toate micile mele pașiuni fură înăbușite de înflăcărarea pentru adevăr,

¹ Periodic fondat în 1672 la Paris (n.t.).

libertate, virtute, și ceea ce e mai uimitor este că această clocotire dăinui în inima mea mai bine de patru sau cinci ani într-un grad atît de înalt, cum poate ea n-a mai fost cunoscută nicicînd de inima unui om.

Am lucrat acel discurs într-un chip neobișnuit, așa cum am făcut apoi aproape cu toate celelalte scrieri ale mele. I-am consacrat toate nopțile de nesomn. Gîndeam la el cu ochii închiși în pat, suceam și ră-suceam frazele în cap în chinuri de neînchipuit, apoi, cînd credeam că sînt mulțumit de ele, mi le întipăream în memorie pînă ce voi putea să le aștern pe hîrtie ; dar, pînă să mă scol și să mă îmbrac, uitam totul, și cînd mă așezam în fața hîrtiei nu-mi mai venea în minte aproape nimic din ceea ce compusesem. M-am gîndit s-o iau ca secretară pe doamna Le Vasseur. Am instalat-o, cu fiica și cu soțul ei, într-o locuință mai aproape de a mea și, spre a mă scuti de cheltuiiala unui servitor, ea venea în fiecare dimineată să-mi aprindă focul și să-mi facă micile treburi prin casă. La sosirea ei, îi dictam din pat meditațiile mele de peste noapte, și această practică, pe care am urmat-o vreme îndelungată, m-a ferit de multe uitări.

Cînd discursul a fost gata, i l-am arătat lui Diderot, care fu mulțumit de el și-mi propuse doar cîteva modificări. Totuși, această scriere, plină de căldură și de forță, e cu totul lipsită de logică și ordine ; dintre toate cele ieșite din pana mea, este cea mai slabă în argumentare și cea mai săracă în privința formei și a armoniei ; dar, cu oricît talent te-ai putea naște, arta de a scrie nu se învață dintr-o dată.

Am trimis lucrarea fără a spune nimănui, în afară, cred, de Grimm, cu care, după intrarea lui la contele de Friese, începusem să fiu în cea mai strînsă legătură de prietenie. El avea un clavecin ce ne slujea ca punct de întîlnire și în jurul căruia ne petreceam toate momentele libere, cîntînd melodii italiene și barcarole

fără încetare și fără să ne mai săturăm, de dimineața pînă seara sau, mai bine zis, de seara pînă dimineața, iar atunci cînd cineva nu mă găsea la doamna Dupin, putea fi sigur că mă găsește la domnul Grimm sau împreună cu el, fie la plimbare, fie la spectacol. Am încetat de a mă mai duce la Comedia Italiană, unde aveam intrarea liberă, dar care lui nu-i plăcea, pentru a mă duce împreună cu el la Comedia Franceză, unde plăteam intrarea, și de care el era pasionat. Pe scurt, o atracție atît de puternică mă lega de acest tînar și am devenit atît de nedespărțiți, încît însăși sărmana tanti era lăsată la o parte ; vreau să spun că o vedeam doar mai rar, deoarece nici o clipă în viața mea dragostea ce i-o purtam n-a slăbit în su fletul meu.

Accastă neputință de a-mi împărți după măsura chemărilor puținul timp ce-l aveam liber reînnoi mai tare ca oricînd dorința ce-o simțeam mai de mult de a locui laolaltă cu Thérèse ; dar povara numeroasei ei familii și, mai ales, lipsa de bani spre a cumpăra mobile mă împiedicaseră pînă atunci de la aceasta. Prilejul de a face o încercare se ivi acum, și mă folosii de el. Domnul de Francueil și doamna Dupin, dîndu-și seama că opt pînă la nouă sute de franci pe an nu-mi puteau fi de ajuns, îmi ridicară din propria lor hotărîre onorariul anual la cincizeci de ludovici, iar, pe deasupra, doamna Dupin, aflînd că vroiam să-mi orînduiesc o locuință a mea, mă mai ajută cu ceva în acest scop. Cu mobilele pe care le avea Thérèse, puserăm totul în comun și, închiriind un mic apartament în casa de Languedoc, din strada Grenelle-Saint-Honoré, la niște oameni foarte cumsecade, ne-am aciuiat acolo cum am putut, și am trăit așa în liniște

și pace timp de șapte ani, pînă la mutarea mea în Ermitage¹.

Tatăl Thérèsei era un bătrîn simpatic, foarte blînd, ce se temea la culme de nevasta lui, căreia îi dăduse din această pricină porecla de Locotenentul Fioros, pe care Grimm o răsfrînsese mai pe urmă, în glumă, și asupra fiicei. Doamna Le Vasseur nu era lipsită de spirit, adică de dibăcie, se pretindea chiar bine crescută și-și dădea aere de persoană din lumea mare ; dar avea un fel ascuns de a umbla cu lingușiri pe care eu nu puteam să-l sufăr ; o sfătua destul de rău pe fiica ei, căutînd a o face să fie ascunsă față de mine și băgînd intrigi între prietenii mei în dauna unora și a altora și a mea însumi ; încolo, era o mamă destul de bună, căci avea motivele ei să fie, cocoloșind greșelile fiicei, pentru că trăgea foloase din ele. Această femeie, pe care o copleșeam cu atenții, cu bunăvoință, cu mici daruri și pe care aș fi vrut din toată inima să o pot iubi, era, tocmai din pricină că nu izbuteam să o iubesc, singura cauză de nemulțumire în căsnicia mea, în care, altfel, pot spune că am gustat, în timpul celor șase sau șapte ani, cea mai deplină fericire conjugală de care slăbiciunea omenească poate să se bucure. Inima Thérèsei mele era aceea a unui înger : dragostea noastră creștea o dată cu intimitatea noastră și simțeam cu fiecare zi tot mai mult cum eram făcuți unul pentru altul. Dacă bucuriile noastre ar putea fi descrise, ele ar stîrni rîsul prin simplitatea lor ; ne plimbam în doi în afara orașului, unde eu aruncam cu lărghețe opt sau zece soli la vreo cîrciumioară ; mîncam pe pervazul ferestrei, așezați față în față pe două scaunele puse pe o ladă lungă cît lărgimea firidei. Fereastră ne ținea astfel loc de masă, respiram

¹ Ermitage, numele unui pavilion din parcul de la Chevrete, de lîngă Paris, al doamnei d'Epinau (n.t.).

aer curat, puteam să privim împrejurimile, trecătorii, și, cu toate că ne aflam la al patrulea etaj, ne aplecam amîndoi spre stradă în timp ce mîncam. Cine ar putea descrie, cine ar putea simți farmecul acestor mese, compuse, drept orice bucate, dintr-un sfert de pîine mare, din cîteva cireșe, dintr-o bucățică de brînză și dintr-o litră de vin pentru noi amîndoi ? Prietenie, încredere, dragoste, dulce gingășie sufletească, ce delicioase sînt îmbinările voastre ! Uneori rămîneam acolo pînă la miezul nopții, fără să ne mai gîndim și fără să ne mai uităm la ceas, dacă bătrîna mamă nu ne trezea din visarea noastră. Dar să lăsăm aceste amănunte care vor părea neghioabe sau demne de rîs. Am spus-o și am simțit-o totdeauna, adevăratele desfătări nu se descriu prin cuvinte.

Cam în același timp, am cunoscut una ceva mai deșănțată, ultima de acest gen de care am a mă muștra. Am spus că pastorul Klupffel era un om ce-ți făcea plăcere : legăturile mele cu el nu erau mai puțin strînse decît cu Grimm și deveniră la fel de familiare ; uneori mîncau amîndoi la mine. Aceste mese, mai mult decît simple, erau înveselite de ștrengăriile nevinovate și nebunești ale lui Klupffel și de hazliile germanisme ale lui Grimm, care nu devenise încă purist. Senzualitatea nu se amesteca în micile noastre orgii, în schimb bucuriile o înlocuiau din plin, și ne simțeam atît de bine împreună, încît nu ne mai puteam despărți. Klupffel trăia cu o fetișcană, pe care n-o oprea de a fi și a altora, deoarece nu putea s-o întrețină numai el singur. Într-o seară, intrînd la cafenea, îl găsirăm grăbit să plece pentru a se duce să cîneze cu ea. Noi îl luarăm peste picior ; el se răzbună într-un chip grațios, poftindu-ne la cina lor, pentru ca apoi să se distreze la rîndul său pe socoteala noastră. Fetița aceea mi se păru destul de drăguță, foarte blîndă și puțin potrivită pentru meseria ei, în care o vrăjitoare ce

locuia cu dînsa îşi dădea lecţiile ce le credea de cuviinţă. Vorbăria şi vinul ne înveseliră pînă la a întrece măsura. Preabunul Klupffel nu se mulţumi să-şi cinstească oaspeţii numai pe jumătate, şi trecurăm toţi trei, pe rînd, în camera alăturată, cu biata fată, care nu ştia dacă trebuia să rîdă sau să plîngă. Grimm a susţinut totdeauna că el nu s-a atins de mititică ; dacă e aşa, înseamnă că a stat atît de mult cu ea acolo numai ca să se amuze, făcîndu-ne pe noi nerăbdători, iar dacă s-a abţinut, e puţin probabil că a făcut-o din scrupul, deoarece înainte de a se angaja la contele de Friese locuia la o casă cu fete în acelaşi cartier Saint-Roché.

Am plecat din strada Moineaux, unde locuia această fată, la fel de ruşinat ca şi Saint-Preux plecînd din casa unde fusese îmbătat, şi cînd am scris povestea lui mi-o aminteam foarte bine pe a mea. Thérèse înţelese, după anumite semne şi mai ales după mutra mea fîstîcită, că aveam ceva pe suflet ; am înlăturat povara mărturisindu-i totul pe loc şi în mod foarte sincer. Am făcut bine, căci chiar a doua zi Grimm veni să-i povestească triumfător ticăloşia mea, exagerînd-o, şi adesea după aceea nu se oprea să i-o amintească într-un chip răutăcios, dovedindu-se în aceasta cu atît mai vinovat, cu cît eu, mărturisind liber şi de bună voie fapta, aveam dreptul să aştept din partea lui să nu mi-o mai scoată pe nas. Niciodată n-am simţit mai mult ca în această împrejurare bunătatea de inimă a Thérèsei mele ; căci ea fu mai degrabă supărată de procedeul lui Grimm, decît jignită de înşelarea mea, şi n-am primit din partea sa decît muştrări calde şi duioase, în care n-am simţit nici cea mai mică urmă de ciudă.

Simplitatea de spirit a acestei minunate fiinţe era pe potriva bunătăţii inimii ei, şi asta spune totul ; dar un exemplu ce se ivi atunci merită totuşi a fi men-

ționat. Îi spuseseam că Klupffel era pastor și duhovnicul prințului de Saxe-Gotha. Un pastor era pentru ea un om atît de deosebit, încît, amestecînd într-un mod comic ideile cele mai diferite, îi intră în cap să-l ia pe Klupffel drept papă; am crezut-o sărită cînd am auzit-o prima dată spunîndu-mi, pe cînd mă întorceam acasă, că papa venise să mă vadă. Am pus-o să mă lămurească despre ce era vorba, și apoi n-am avut altceva mai bun de făcut decît să mă duc să le povestesc întîmplarea lui Grimm și lui Klupffel, căruia de atunci i-a rămas printre noi numele de papă. Iar fetișcanei din strada Moineaux i-am dat numele de papesa Ioana¹. Au fost niște rîsete nemaipomenite; să leșinăm, nu alta. Cei care spun că aș fi declarat, într-o scrisoare ce-au găsit de cuviință să mi-o atribuie, că eu n-am rîs decît de două ori în viața mea, nu m-au cunoscut în vremea aceea, și nici în tinerețe, căci altfel nu le-ar fi trecut, de bunăseamă, prin cap o asemenea idee.

În anul următor, 1750, cînd aproape uitasem de *Discursul* meu, am aflat că primise premiul la Dijon. Această veste îmi trezi toate gîndurile ce mi-l dictaseră, le însufleți de o nouă forță și sfîrși prin a răscoli în inima mea acea primă plămadă de eroism și de virtute pe care tatăl meu, și patria mea, și Plutarh o sădiseră în copilăria mea. Socoteam că nimic nu e mai mare și mai frumos decît să fii liber și virtuos, mai presus de avere și vază, și de a fi tu însuți. Cu toate că sfiala și teama de fluierături mă împiedicară la început de a mă conduce după aceste principii și de a rupe dintr-o dată și deplin cu preceptele veacului meu, am avut, de atunci o hotărîre neclintită în această privință, și n-am întîrziat să o pun în practică decît

¹ Numele unei femei despre care se spune că ar fi ocupat la un moment dat tronul pontifical. Legendă neacreditată însă istoric (n.t.).

atîta timp cît era nevoie ca împotrivirile să o aște și să o facă să triumfe.

În timp ce filozofam despre îndatoririle omului, interveni o întîmplare ce mă îndemnă să mă gîndesc mai adînc la ale mele. Thérèse rămase însărcinată pentru a treia oară. Prea sincer față de mine însumi, prea mîndru în sinea mea pentru a accepta să-mi desmint principiile prin faptele mele, am început să reflectez la soarta copiilor mei și la legăturile mele cu mama lor, la legile naturii, ale dreptății și ale rațiunii, precum și la cele ale acestei religii pure, sfinte, eterne, ca și creatorul ei, pe care oamenii au murdărit-o prefăcîndu-se că vor s-o înnobileze, și din care ei n-au făcut, prin teoriile lor, decît o religie în vorbe, știut fiind că nu e greu să recomanzi imposibilul cînd te dispensezi de a-l practica.

Dacă m-am înșelat în rezultatele mele, nimic nu e mai uimitor ca liniștea sufletească de care am dat dovadă în executarea lor. Dacă aș fi dintre acei oameni blestemați, surzi la blîndul glas al naturii, în-lăuntrul cărora n-a încolțit niciodată un adevărat simțămînt de dreptate și omenie, această împietrire sufletească ar fi foarte simplă. Dar această căldură a inimii, această putere de simțire atît de vie, această ușurință de a-mi crea relații de prietenie, această forță prin care ele mă subjugă, aceste sfîșieri dureroase cînd sînt silit să le rup, această bunăvoință înăscută pentru semenii mei, această dragoste arzătoare pentru ce este mare, adevărat, frumos, drept, această disprețuire a răului de orice fel, această neputință de a urî, de a face rău, și chiar de a gîndi la așa ceva, această înduioșare, această vie și dulce tresărire pe care o simt față de tot ce este virtuos, generos, îngăduitor : toate acestea se pot ele împăca vreodată într-un suflet, cu stricăciunea ce calcă în picioare, fără muștrări de cuget, cea mai dulce dintre îndatoriri ? Nu, o simt și

o spun cu tărie, așa ceva nu e cu putință. Nici o clipă, în viața lui, Jean-Jacques n-a putut să fie un om fără simțămînt, fără inimă, un tată denaturat. M-am putut înșela, dar nu m-am putut împietri. Dacă mi-aș arăta motivele, aș spune prea mult. Căci, de vreme ce ele m-au putut ademeni pe mine, ar putea ademeni și pe alții : și nu vreau să-i expun pe tinerii ce m-ar citi să se lase tîrîți în aceeași greșală. Mă voi mulțumi să spun că ea constă în aceea că, încredințându-mi copiii educației publice, neavînd putința de a-i crește eu însumi, hărăzindu-i să devină lucrători sau țărani, în loc de a ajunge aventurieri sau haimanale, am crezut că fac un act de cetățean și de părinte, și mă priveam ca un membru al republicii lui Platon. De atunci încoace, remușcările inimii mi-au dat a înțelege, și nu o dată, că mă înșelasem ; dar, departe ca rațiunea să-și fi spus aici cuvîntul, am binecuvîntat adesea cerul de a-i fi ferit prin aceasta de soarta părintelui lor și de aceea care-i amenința cînd aș fi fost silit să-i părăsesc. Dacă i-aș fi lăsat doamnei d'Épinay sau doamnei de Luxembourg, care, fie din prietenie, fie din mărinimie, fie din alt motiv, au vrut să-i ia asupra lor mai pe urmă, ar fi fost oare ei mai fericiți, ar fi fost măcar crescuți ca să devină oameni cinstiți ? Nu știu ; dar sînt sigur că ar fi fost îndemnați să-și urască, poate să-și trădeze părinții : e de o sută de ori mai bine că nu și i-au cunoscut.

Cel de al treilea copil fu dus deci la Leagăn, ca și cei dinaintea lui, și tot astfel se întîmplă și cu ceilalți doi care au urmat ; căci am avut cu totul cinci. Acest mijloc mi se păru atît de bun, atît de înțelept, atît de îndreptățit, și dacă nu m-am lăudat înadins cu el, a fost numai din considerație pentru mamă ; dar le-am vorbit despre el tuturor celor cărora le mărturisisem legătura noastră : i-am vorbit lui Diderot, lui Grimm ; l-am adus apoi la cunoștința doamnei d'Épinay, iar

mai tîrziu, doamnei de Luxembourg, și asta în mod liber, fără nici un fel de constrîngere, cînd puteam tot atît de ușor să-l ascund față de toată lumea; căci moașa Gouin era o femeie cinstită, foarte discretă și pe care mă bizuiam cu toată încrederea. Singurul dintre prietenii mei căruiu aveam oarecare interes de a-i vorbi a fost medicul Thierry, care o îngriji pe biata mea tanti într-una din lehaziile ei, cînd a trecut prin mari dureri. Într-un cuvînt, n-am făcut nici o taină din purtarea mea, nu numai fiindcă n-am putut ascunde niciodată ceva față de prietenii mei, dar fiindcă, într-adevăr, nu vedeam nimic rău în asta. Stînd și judecînd, am ales pentru copiii mei ceea ce era mai bine sau ceea ce credeam că este mai bine. Ce n-aș fi dat, ce n-aș da încă să fi fost crescut și hrănit și eu așa cum au fost ei.

În timp ce eu făceam astfel de mărturisiri, doamna Le Vasseur făcea și ea la rîndul ei, însă în scopuri mai puțin dezinteresate. Le introdusesem, pe ea și pe fiica ei, la doamna Dupin care, din prietenie față de mine, se purta foarte frumos cu ele. Mama îi destăinui acesteia taina fiicei sale. Doamna Dupin, femeie bună și mărinimoasă, și căreia bătrîna nu-i spunea cum eu, cu toată sărăcia mea, căutam să fac față nevoilor, ne ajută la rîndul ei cu o dărnicie pe care, din ordinul mamei, fiica mi-a ascuns-o totdeauna cît timp am stat la Paris, nevorbindu-mi despre ea decît la Hermitage, în urma mai multor alte mărturisiri. Nu știam că doamna Dupin, care nu mi-a făcut niciodată nici cea mai mică aluzie, era atît de bine informată; nu știu nici astăzi dacă doamna de Chenonceaux, nora ei, fusese și ea la curent; dar doamna de Francueil, fiica vitregă, știa totul, și nu putu să păstreze tăcerea. Ea îmi vorbi despre cele întîmplate în anul următor, după ce pleasem din casa lor. Asta mă determină să-i trimit în legătură cu acest subiect o scrisoare ce se va găsi în

mapele mele, și în care l-am arătat acelea dintre motivele pe care le puteam spune fără a o înjosi pe doamna Le Vasseur și familia sa; căci cele mai însemnate porneau tocmai de aici; și le-am ținut sub tăcere.

Sînt sigur de discreția doamnei Dupin și de prietenia doamnei de Chenonceaux; eram și de cea a doamnei de Francueil care, de altminteri, a murit cu mult înainte ca taina mea să fie dată în vileag. Ea n-a putut să fie răspîndită decît de oamenii cărora le-am încredințat-o cu însumi, și asta s-a întîmplat, într-adevăr, după ruptura mea cu ei. Prin acest singur fapt, ei sînt judecați: fără a vroi să mă dezvinovățesc de ocara pe care o merit, prefer să mă încarc cu ea decît cu aceea pe care o merită răutatea lor. Păcatul meu e mare, dar nu e decît o greșală; mi-am nesocotit îndatoririle, însă gîndul de a face rău a fost cu totul străin de mine, și inima urfui tată n-ar putea să vorbească mai înduioșător despre niște copii pe care nu i-a văzut nimeni: pe cînd, a trăda încrederea prieteniei, a încălca cel mai sfînt dintre toate pactele, a arunca în gura lumii tainele ce ți-au fost încredințate, a huli cu bună știință prietenul pe care l-ai înșelat și care te respectă încă chiar după ce l-ai părăsit, acestea nu sînt greșeli, sînt josnicii sufletești și mîrșăvii.

Am făgăduit să-mi fac spovedania, nu să-mi iau apărarea; așa că mă opresc aci asupra acestui punct. E datoria mea să fiu sincer, e a cititorului să fie drept. Nici nu-i voi cere altceva mai mult.

Căsătoria domnului de Chenonceaux îmi făcu și mai plăcută casa mamei lui, prin meritul și spiritul noii căsătorite, persoană tînără și foarte binevoitoare, ce păru a mă distinge printre scribii domnului Dupin. Ea era fiica unică a doamnei vicontese de Rochechouart, prietenă bună a contelui de Frièze, și, ca atare, a lui Grimm, care lucra cu el. Totuși, eu am fost acela care l-a introdus la fiica ei: dar firile lor nu se potriveau,

și această legătură nu ținu; iar Grimm, care încă de atunci năzuia să ajungă departe, o preferă pe mamă, femeie de lume, fiicei, care vroia prieteni de încredere și cu care să se înțeleagă fără a se folosi de intrigă și fără a căuta sprijin printre cei mari. Doamna Dupin, negăsind în doamna de Chenonceaux toată ascultarea ce-o aștepta de la ea, îi făcu menajul tare trist, iar doamna de Chenonceaux, mândră de valoarea ei, poate și de numele ei, preferă să renunțe la plăcerile societății și să rămână aproape singură în locuința sa, decît să poarte un jug pentru care nu se simțea făcută. Acest soi de exil îmi mări atașamentul față de dînsa prin acea înclinare firească ce mă atrage către cei nefericiți. Am găsit că are un spirit metafizic și speculativ, deși uneori puțin sofistic. Conversația ei, ce nu era de loc a unei femei tinere ce ieșea de la mînaștire, era pentru mine foarte atrăgătoare. Și totuși, nu împlinise încă douăzeci de ani. Fața ei era de o albeață strălucitoare; talia sa ar fi putut să fie înaltă și suplă dacă și-ar fi îngrijit-o mai bine; părul de un blond-cenușiu și de o frumusețe puțin obișnuită, mi-l amintea pe acela ai bieteii mele Maman din tinerețea ei, și-mi răscolea adînc inima. Dar principiile aspre ce mi le impusesem, și pe care eram hotărît să le urmez cu orice preț, mă feriră de ea și de farmecul ei. Am petrecut o vară întreagă stînd singur cu ea cîte trei sau patru ceasuri pe zi, foarte serios, învățînd-o aritmetica și plictisind-o cu veșnicile mele cifre, fără a-i spune un singur cuvînt galant și fără a-i arunca o ochiadă. Cinci sau șase ani mai tîrziu n-aș fi fost atît de înțelept sau atît de nebun: dar era scris să nu mă îndrăgostesc cu adevărat decît o dată în viață și ca alta decît ea să culeagă primele și ultimele suspine ale inimii mele.

De cînd mă aflam la doamna Dupin, m-am declarat mereu mulțumit de soarta mea, fără a arăta nici o do-

rință de a o vedea îmbunătățită. Sporirea pe care ea o făcuse retribuției mele, la care se adăugă aceea a domnului de Francueil, pornise numai din bunăvoința lor. În cursul acestui an, domnul de Francueil, ce-mi dovedea din zi în zi mai multă prietenie, se gândi să-mi creeze o viață ceva mai ușoară și o situație mai puțin apăsată de griji. El era încasator general de impozite. Domnul Dudoyer, casierul său, era bătrîn, bogat și vroia să iasă la pensie. Domnul de Francueil îmi oferî acest post, și, pentru a-l putea ocupa, m-am dus timp de cîteva săptămîni la domnul Dudoyer spre a căpăta învățămintele necesare. Dar, fie că eram puțin înzestrat pentru această slujbă, fie că Dudoyer, ce mi se păru că vroia să-și numească un alt urmaș, nu mă instrui cu bună-credință, mi-am însușit încet și rău cunoștințele de care aveam nevoie, și toată acea înșiruire de socoteli încurcate într-adins nu se putu lipi de mintea mea. Totuși, fără a fi deprins secretul meseriei, n-am șovăit de a porni la treabă cu destulă rîvnă spre a o putea îndeplini cum trebuie. Am început chiar operațiile; țineam registrele și casa; dădeam și primeam bani, polițe, și, cu toate că aveam tot atît de puțină plăcere cît și talent pentru această îndeletnicire, maturitatea anilor făcîndu-mă mai înțelept, eram hotărît să-mi înving dezgustul și să mă consacru în întregime acestei slujbe. Din nefericire, tocmai cînd începeam să mă dau pe brazdă, domnul de Francueil plecă într-o călătorie, în timpul căreia eu am rămas însărcinat cu visteria sa, în care se aflau atunci nici mai mult nici mai puțin decît douăzeci și cinci sau treizeci de mii de franci. Grijiile, spaima ce mi-o produse acest bănet mă făcu să-mi dau seama că nu eram sortit să fiu casier, și nu mă îndoiesc că sîngele rău ce mi-l făcui în timpul absenței lui a contribuit la boala ce m-a lovit după întoarcerea sa.

Am spus, în prima parte a acestei lucrări, că mă născusem aproape mort. Un viciu de conformație la vezică m-a făcut să sufăr, în decursul primilor ani, de o reținere aproape continuă a urinei, iar mătușa Susan, care se îngriji de mine, se luptă din răspuțeri ca să mă păstreze în viață. Ceea ce și izbuti; constituția mea robustă învinse până la sfârșit, iar sănătatea mi se întări în așa măsură în cursul tinereții, că, în afară de lingoarea despre care am povestit, precum și de nevoia de a urina des, când cea mai ușoară înfierbîntare mă stingherea, am ajuns până la vârsta de treizeci de ani aproape fără să mă resimt de pe urma betesugului meu de la început. Prima dată când m-am resimțit a fost în momentul când am sosit la Veneția. Oboseala drumului și căldurile grozave ce le îndurasem îmi produsera o frecvență a urinei și dureri de rinichi ce m-au ținut până la intrarea în iarnă. După întîmplarea cu Padoana am crezut că mor, dar n-am avut nici cea mai mică neplăcere. După ce m-am istovit cu Zuletta, mai mult cu imaginația decît trupește, m-am simțit mai bine ca oricînd. Abia după arestarea lui Diderot, când mă încălzeam prea tare în drumurile spre Vincennes, pe zăpușcala îngrozitoare ce era atunci, m-am ales cu o violentă criză de rinichi, în urma căreia nu mi-am mai redobîndit sănătatea de mai înainte.

În momentul despre care vorbesc, obosindu-mă poate ceva mai mult cu plicticoasa muncă de la acea blestemată casierie, m-am pomenit mai rău ca înainte și am stat la pat cinci sau șase săptămîni în cea mai jalnică stare ce se poate închipui. Doamna Dupin mi-l trimise pe renumitul Morand, care, cu toată dibăcia și ușurința mîinii lui, mă făcu să trec prin dureri de necrezut, dar nu izbuti să-mi bage sonde. El mă sfătui să mă duc la Daran¹, ale cărui sonde mai mlădioase reu-

¹ Chirurghul regelui (n.ed.fr.).

siră, într-adevăr, să pătrundă; dar, vorbindu-i doamnei Dupin despre starea mea, Morand îi spuse că în șase săptămîni nu voi mai fi în viață. Această declarație, ajungîndu-mi la urechi, mă determină să mă gîndesc cu toată seriozitatea la starea mea și la prostia de a-mi jertfi liniștea și bucuria pușinelor zile ce-mi mai rămîneau de trăit, înjugîndu-mă la o slujbă pentru care nu simțeam decît dezgust. De altminteri, cum puteam să împac severele principii ce le adoptasem cu o stare ce li se potrivea atît de puțin, și cum să predic, eu, casierul unui încasator general de impozite, dezinteresarea și sărăcia? Aceste idei îmi încolțiră atît de adînc în cap o dată cu boala, se încuibară acolo cu atîta putere, încît nimic, după aceea, nu le mai putu smulge, iar în timpul convalescenței mă întării fără abatere în hotărîrile pe care le luasem în delirurile mele. Am renunțat pentru totdeauna la orice plan de bogăție și de înălțare. Cu gîndul de a-mi petrece în libertate și sărăcie puținul timp ce-l mai aveam de trăit, îmi încordai toate puterile sufletești spre a sparge cătușele opiniei generale și a face în mod curajos tot ceea ce mi se părea că e bine, fără să mă mai sinchisesc cîtuși de puțin de părerea oamenilor. Piedicile ce le aveam de învins și sfortările făcute spre a izbuti sînt de necrezut. Am reușit atît cît era cu putință, și mai mult decît nădăjduisem eu însumi. Dacă aș fi scuturat jugul prieteniei la fel ca pe acela al opiniei generale, mi-aș fi atins scopul, cel mai mare, poate, sau măcar cel mai de folos pentru virtute, pe care un muritor l-a conceput vreodată; dar, în timp ce călcam în picioare părerile neroade ale gloatei vulgare a așa-zișilor nobili și a așa-zișilor înțelepți, mă lăsam subjugat și dus de nas ca un copil de așa-zișii prieteni, care, geloși de a mă vedea mergînd singur pe un drum nou, dînd aparența că vor să mă ajute să fiu fericit, nu

căutau, de fapt, decît să mă facă de rîs, și începură să uneltească prin a mă umili, pentru a ajunge mai tîrziu să mă defăimeze. Ceea ce-mi atrase pizma lor, fu mai puțin faima literară, decît reforma personală, al cărei început îl fixează aici: ei mi-ar fi iertat poate de a străluci în arta de a scrie, dar nu putură să-mi ierte de a da prin purtarea mea o pildă ce părea să-i stînjenească. Eram născut pentru prietenie; firea mea slabă și blindă o hrănea fără greutate. Atîta timp cît am trăit necunoscut de public, am fost iubit de toți cei ce m-au cunoscut, și n-am avut nici un dușman. Dar de cum îmi făcui un nume, nu mai avui prieteni. Asta a fost o foarte mare nenorocire; dar una și mai mare a fost aceea de a fi înconjurat de oameni ce căpătau acest nume, dar nu se foloseau de drepturile pe care li le dădea el decît spre a mă duce la pieire. Urmarea *Memoriilor* de față va dezvolta această mîrșavă urzeală; nu arăt aci decît începutul ei: se va vedea în curînd împletindu-se primul nod.

În libertatea în care vroiam să trăiesc, trebuia totuși să am ce mîncea. Pentru asta m-am gîndit la un mijloc foarte simplu: să copiez note muzicale, cu atîta **pagina**. Dacă altă îndeletnicire mai acătării ar fi atins același scop, mi-aș fi însușit-o; dar acest talent fiind pe gustul meu, și singurul care, fără să mă înrobească personal, putea să-mi aducă pîinea cea de toate zilele, m-am oprit la el. Socotind că sînt la adăpost de griji și înăbușindu-mi vanitatea, din casier al unui bancher m-am făcut copist de muzică. Credeam că am cîștigat mult cu această alegere, și regretam atît de puțin că am făcut-o, încît n-am părăsit această muncă decît de nevoie, pentru a o relua de îndată ce voi putea. Succesul primului meu discurs îmi ușură îndeplinirea acestei hotărîri. După ce căpătai premiul, Diderot se însărcină să-l tipărească. Pe cînd mă aflam la pat, el îmi trimise un bilet spre a-mi anunța publicarea și efectul ei. „Ai

dat lovitura, îmi scria el; nu s-a mai pomenit asemenea succes". Această favoare a publicului, cîtuși de puțin împinsă din umbră, și față de un autor necunoscut, îmi dădu prima încredere adevărată în talentul meu, de care, cu toată convingerea mea intimă, mă îndoisem totdeauna pînă atunci. Am înțeles întregul folos ce-l puteam trage din asta pentru calea ce eram pregătit s-o apuc, și îmi spusei că un copist cu oarecare taimă în literatură nu va duce, de bună seamă, lipsă de lucru.

De îndată ce hotărîrea aceasta fu luată și întărită, i-am trimis un bilet domnului de Francueil pentru a i-o face cunoscută, pentru a-i mulțumi, la fel ca și doamnei Dupin, de întreaga lor bunătate, și pentru a le cere concursul. Francueil, neînțelegînd nimic din acest bilet și crezîndu-mă încă în aiurelile febrei, alergă la mine; dar găsi hotărîrea mea auit de înrădăcinată, încît nu mi-o putu clătina. Se duse să-i spună doamnei Dupin și la toată lumea că înnebunisem de-a binelea. I-am lăsat să vorbească și mi-am urmat drumul. Mi-am început reforma prin schimbarea înfățișării exterioare: am părăsit fireturile și ciorapii albi, mi-am pus o perucă scurtă, am lăsat spada, mi-am vîndut ceasul, spunîndu-mi cu o bucurie nețărîmîrită: „Slavă cerului, nu voi mai avea nevoie să știu ce oră este." Domnul de Francueil avu bunacuviință de a aștepta încă destul de mult înainte de a-și schimba casierul. În cele din urmă, văzînd că sînt neînduplecat, îi dădu casieria domnului d'Alibard, cîndva guvernor al tînărului Chenonceaux și cunoscut în botanică prin a sa *Flora parisiensis*.

Oricît de austeră a fost reforma mea în privința ținutei, n-am dus-o, la început, pînă la rufărie, care era frumoasă și în număr mare, rămasă de pe vremea cînd mă aflam la Veneția, și la care țineam în mod

deosebit. Obişnuit să fac din ea un obiect de curăţenie, sfîrşisem prin a face unul de lux, care acum îmi devenise foarte costisitor. Cineva îmi făcu însă bunul serviciu de a mă scăpa de această povară. În ajunul Crăciunului, pe cînd „guvernantele“ erau la slujba de seară iar eu la concertul religios, fu spartă uşa unui pod unde erau întinse toate rufele noastre, puse să se usuce, după spălare. S-a furat totul, între altele patruzece şi două de cămăşi ale mele, de mătase fină, ce constituiau avutul meu în materie de lenjerie. După felul cum vecinii descriseră un bărbat ce fusese văzut ieşind grăbit pe poartă cu nişte pachete în mînă, Thérèse şi cu mine l-am bănuît pe fratele ei, care se ştia că e un potlogar. Mama lor respinse cu tărie această bănuială, dar atîtea semne o confirmară, încît o menţinurăm, în pofida supărării ei. N-am îndrăznit să fac cercetări de teamă să nu descopăr mai mult decît aş fi vroit. Acest frate nu mai călcă pe la mine, şi pînă la urmă dispăru cu totul. Deplînei soarta Thérèsei şi a mea de a ţine la o familie atît de urgisită şi o îndemnai mai mult ca oricînd să se dezbrace de acest jug primejdios. Această împlinire mă lecui de pasiunea cămăşilor de mătase, şi de atunci n-am mai purtat decît din acelea foarte comune, mai potrivite cu restul îmbrăcăminţii mele.

Reforma mea astfel încheiată, nu mă mai gîndeam decît să o fac temeinică şi de lungă durată, străduindu-mă să zmulg din inima mea tot ceea ce punea încă preţ pe judecata oamenilor, tot ceea ce putea să mă abată, de teama hulirii, de la ceea ce era bun şi înţelept în sine. Datorită vîlvei stîrnită de scrierea mea, hotărîrea pe care o luasem făcu şi ea vîlvă, şi-mi aduse de lucru, aşa fel că-mi începui noua îndeletnicire cu destul succes. Mai multe cauze mă împiedică totuşi de a ajunge la izbînzile ce le-aş fi putut avea în alte împrejurări. Mai întîi, proasta stare a sănătăţii mele.

Atacul pe care-l suferisem lăsă urme ce nu mi-au mai redat înzdrăvenirea de mai înainte; ba cred că medicii pe mîna cărora mă dădeam mi-au făcut tot atîta rău cît și boala însăși. Mă dusei rînd pe rînd la Morand, la Daran, la Helvétius, la Malouin, la Thierry, care, toți foarte savanți, toți prieteni ai mei, mă tratară fiecare în felul său, fără a mă însănătoși cu nimic, ba mă slăbiră și mai mult. Cu cît mă luam după sfaturile lor, cu atît deveneam mai galben, mai firav, mai fără putere. Imaginația mea, pe care ei o speriau și mai rău, măsurîndu-mi starea după efectul drogurilor lor, nu mă făcea să văd, înainte de a muri, decît o serie de rețineri ale udului, de blocări ale rinichilor, de pietre. Tot ceea ce-i ușura pe alții, tizanele, băile, luarea de sînge, mic îmi sporeau durerile. Observînd că sondele lui Daran, singurele ce dădeau oarecare rezultat și fără de care credeam că nu voi mai putea trăi, nu-mi aduceau decît o ușurare momentană, începui să fac cu mari cheltuieli uriașe provizii de sonde, spre a-mi ajunge toată viața, în cazul cînd Daran n-ar mai avea. Timp de opt sau zece ani cît le-am folosit foarte des, trebuie că am cumpărat, judecînd după cele ce mi-au rămas, sonde în valoare de cincizeci de ludovici. Se înțelege că un tratament atît de costisitor, atît de dureros, atît de neplăcut, nu mă lăsa să lucrez în liniște, și nici un muritor n-a dat dovadă de atîta strădanie ca să-și cîștige pîinea zilnică.

Preocupările literare mă sustrăgeau și ele într-un chip nu mai puțin păgubitor de la munca mea de fiecare zi. Abia îmi apăru discursul, că apărătorii literelor se repezîră asupra mea ca o haită. Indignat de a vedea atîția mărunți domnișori Josse¹ ce vroiau să mă judece ca niște maeștri, fără a pricepe măcar problema,

¹ Personaj din teatrul lui Molière, simbolizînd îngîmfarea și pedantismul (n.t.).

am pus mîna pe condei și i-am tratat pe cîțiva într-un mod ce le luă piuitul. Un oarecare domn Gautier, din Nancy, primul care-mi căzu sub condei, fu aspru scuturat într-o scrisoare către domnul Grimm. Al doilea fu regele Stanislas¹ însuși, care catadixi să intre în discuție cu mine. Cîntea ce mi-o făcu mă sili să-mi schimb tonul spre a-i răspunde; am luat unul mai grav, dar nu mai puțin tare; și fără a arăta lipsă de respect față de autor, i-am respins total opusculul. Știam că un iezuit, pe nume părintele de Menou², își vîrîse și el mîna acolo. M-am bizuit pe tactul meu spre a deosebi ceea ce era scris de prinț și ceea ce îi aparținea călugărului; apoi, lovind fără cruțare în toate frazele iezuistice, relevai, între altele, un anacronism ce credeam a nu putea veni decît de la preacucernicul. Acest articol, care, nu știu de ce, a făcut mai puțină vîlvă decît celalalte scrieri ale mele, este pînă în prezent o lucrare unică în felul ei. Am folosit prilejul ce mi se oferea pentru a arăta publicului cum un muritor de rînd poate apăra cauza adevărului chiar împotriva unui suveran. E greu să ieși un ton mai serios și în același timp mai respectuos decît acela pe care l-am luat eu ca să-i răspund. Aveam fericirea de a mă război cu un adversar căruia puteam să-i mărturisesc, fără lingușire, toată stima ce i-o purtam în inimă; ceea ce am și făcut cu mult succes, deși cu demnitate. Prietenii mei, îngrijorați de soarta mea, credeau că mă și văd la Bastilia. Eu nu m-am temut de asta nici o clipă, și am avut dreptate. Acest cumsecade prinț, după ce-a văzut răspunsul meu, a spus: *Am căpătat ce-am vroit. Nu mă mai amestec.* După aceea am primit de la dînsul diverse semne de stimă și bunăvoință, dintre care aș putea să citez cîteva, iar scrierea

¹ Stanislas Lescinski (1677—1766), regele Poloniei, care trăia acum în Franța, fiind socrul lui Ludovic al XV-lea (n.t.).

² Joseph de Menoux, predicatorul regelui Stanislas (n.ed.fr.).

mea a străbătut în liniște Franța și Europa, fără ca nimeni s-o mai hulească.

Peste puțin avui un alt adversar la care nu mă așteptam: era însuși domnul Bordes, din Lyon, care cu zece ani în urmă îmi arătase multă prietenie și-mi făcuse numeroase servicii. Nu-l uitasem, dar îl neglijașem din lene; nu-i trimiseseam scrierile mele din lipsa unui prilej de a le face să ajungă la el. Eram deci vinovat, și el mă atacă, în mod cuviincios totuși, iar eu i-am răspuns în același fel. El replică pe un ton ceva mai apăsător. Asta dădu loc la ultimul meu răspuns, după care dînsul nu mai spuse nimic; dar deveni cel mai înverșunat dușman al meu, așteptă momentul cînd mă lovire toate nenorocirile spre a mă ataca în niște groaznice pamflete, făcînd chiar o călătorie la Londra spre a mă defăima și acolo.

Toate aceste polemici îmi dădeau multă bătaie de cap, îmi răpeau timpul pentru copiat muzică, fără prea mare progres pentru adevăr și cu puțin folos pentru punga mea, deoarece Pissot, pe atunci librarul meu, îmi dădea foarte puțin pentru cărțile tipărite, adesea chiar nimic; astfel, de pildă, n-am primit nici o para pentru primul meu *Discurs*; Diderot i-l dăduse gratis. A trebuit să aștept multă vreme și să smulg sol cu sol puținul ce mi-l acordă. Pe deasupra, munca de copist nu mergea nici ea. Mă ocupam cu două treburi deosebite: asta însemna că le făceam prost și pe una și pe cealaltă.

Ele se mai loveau cap în cap și într-altfel, prin diferitele moduri de a trăi la care mă supuneau. Succesul primelor mele scrieri făcu să fiu la modă. Felul meu de viață stîrnea curiozitatea; toți vroiau să cunoască acest om ciudat care nu căuta pe nimeni și nu dorea decît să trăiască liber și fericit, așa cum socotea el, ceea ce era prea mult ca să o poată face. Camera mea nu se golea niciodată de oameni care, sub diverse motive, veneau

să-mi irosească timpul. Femeile foloseau mii de vicleșuguri ca să mă aibă la masă. Cu cât îi repezeam pe unii, cu atât ei se îndârjeau. Nu puteam să refuz însă pe toată lumea. Făcându-mi mii de dușmani prin aceste refuzuri, eram pe de altă parte subjugat de propria-mi bunăvoință, încît, oricum m-aș fi purtat, nu aveam nici o oră pe zi care să fie a mea.

Am înțeles atunci că nu e tocmai atât de ușor pre cît se crede să fii sărac și independent. Vroiam să trăiesc din munca mea, publicul însă nu vroia. Își făurea mii de chipuri spre a mă despăgubi de timpul pe care mă făcea să-l pierd. În curînd ar fi trebuit să mă arăt, ca Polichinelle, fiecărei persoane, contra cost. Nu cunosc înrobire mai înjositoare și mai crudă ca aceasta. Nu văzui leacul decît în a refuza darurile mari și mici și de a nu face nici o excepție față de nimeni. Dar asta îi îmbulzi pe donatori, care vroiau să aibă gloria de a-mi înfrînge rezistența și de a mă sili să le fiu îndatorat fără voia mea. Cutare ins, care nu mi-ar fi dat o para, dacă i-aș fi cerut, nu înceta de a mă plictisi cu ofrandele lui, și, spre a se răzbuna că i le resping, considera refuzurile mele drept fală și trufie.

Este de la sine înțeles că hotărîrea pe care o luasem și sistemul pe care vroiam să-l urmez nu erau pe placul doamnei Le Vasseur. Cu toată dezinteresarea ei, fiica nu se putea împiedica de a urma îndemnurile mamei sale, încît „guvernantele”, cum le numea Gauffecourt, nu erau la fel de neclintite ca mine în refuzurile lor. Deși îmi ascundeau multe lucruri, vedeam însă destule pentru a-mi da seama că nu vedeam totul, și asta mă chinuia, mai puțin din cauza înțelegerii dintre ele, de care îmi era ușor să le scuz, cît la gîndul amarnic de a nu putea fi stăpîn nici la mine în casă și nici pe voința mea. Le rugam, le conjuram, mă supăram, dar totul în zadar; mama nu mă scotea din cicălitur urîcios, din călăul lor. Sușoteau încontinuu cu prietenii

mei, totul era taină și mister pentru mine în propria mea casă, și, spre a nu mă expune mereu la furtuni, nu măi îndrăzneam să mă interesez de ceea ce se petrecea în juru-mi. Mi-ar fi trebuit, ca să scap de toate aceste necazuri, o tărie de care nu eram în stare. Știam să zbier, dar nu să acționez; ele mă lăsau să trăncănesc, și-și vedeau mai departe de treaba lor.

Aceste hărțuiri nesfârșite și stînjelile zilnice la care eram supus îmi făcură pînă la urmă locuința și șederea la Paris de nesuferit. Cînd boala îmi îngăduia să ies din casă și cînd nu mă lăsam tîrît ici și colo de cunoscuții mei, mă duceam să mă plimb singur; atunci mă gîndeam la marele meu sistem, din care aruncam cîte ceva pe hîrtie într-un carnet alb și cu ajutorul unui creion, ce le aveam totdeauna în buzunar. Iată cum neplăcerile neprevăzute ale unei vieți ce mi-o alesesem singur mă aruncară pe o cale ocolită în literatură și iată cum am pus în primele mele scrieri fiera și amărăciunea ce clocoteau în mine.

La aceasta mai contribui și altceva. Introdus în lume fără vrerea mea și fără să am tonul ce se cerea, nefiind în stare de a mi-l însuși și de a mă putea adapta acolo, am găsit cu cale să iau unul al meu și să nu-mi pese de rest. Prosteasca și ursuza mea timiditate, pe care n-o puteam învinge, avînd drept călăuză teama de a nu păcătui împotriva conveniențelor, am luat, spre a prinde curaj, hotărîrea de a le călca în picioare. Am devenit cinic și înțepător din sfială; mă prefăceam că disprețuiesc politețea pe care nu știam s-o practic. E adevărat că această asprime, conformă cu noile mele principii, se șlefua în sufletul meu, căpăta acolo valoarea virtuții și tocmai pe această solemnă bază ea s-a susținut, citez a o spune, mai bine și mai îndelung decît s-ar fi putut aștepta de la o strădanie atît de contrară firii mele. Totuși, în ciuda faimei de mizantropie pe care manifestările mele și cîteva fraze bine

trîntite mi-o aduseră în lume, e neîndoios că, în particular, eram foarte puțin stăpîn pe persoana mea; că prietenii și cunoscuții mei făceau din acest urs atît de sălbatic un mieluşel și că, mărginindu-mi sarcasmele la adevăruri crude, dar generale, n-am fost niciodată în stare să spun un cuvînt supărător la adresa nimănui.

Ghicitorul satului sfîrși prin a-mi încorona faima, și în curînd nu era om mai căutat ca mine în tot Parisul. Povestea acestei piese, care a făcut epocă, ține de aceea a legăturilor ce le aveam atunci. E un amănunt pe care e nevoie să-l explic spre înțelegerea a ceea ce trebuie să urmeze.

Aveam un număr destul de mare de cunoscuți, dar numai doi prieteni adevărați, pe Diderot și pe Grimm. Ca un efect al dorinței ce o am de a-i întruni pe toți cei ce-mi sînt dragi, eram prea bun prieten cu fiecare dintre ei, pentru ca să nu devină în curînd tot astfel unul cu altul. I-am pus în legătură, s-au înțeles și s-au împrietenit între ei chiar mai mult decît cu mine. Diderot avea foarte mulți cunoscuți; pe cînd Grimm, străin și nou venit, avea nevoie să și-i facă. Nu doream altceva decît să-i ofer prilejul de a și-i găsi. I l-am prezentat pe Diderot, i l-am prezentat pe Gauffecourt. L-am dus la doamna de Chenonceaux, la doamna d'Epinay, la baronul d'Holbach¹, cu care eram în legătură aproape fără voia mea. Toți prietenii mei au devenit și ai lui, asta era foarte simplu; dar nici unul dintre ai lui n-a devenit și al meu, iată ceea ce era mai puțin simplu. În timpul cînd locuia la contele de Friese, ne duceam adesea la masă acolo; dar niciodată n-am primit nici un semn de prietenie sau de bunăvoință din partea contelui de Friese, nici din partea contelui de Schonberg, ruda lui, foarte familiar cu Grimm, nici din partea altor persoane, atît bărbați

¹ Baronul Paul-Henri d'Holbach (1723—1789), filozof materialist și ateu, făcînd parte din cercul Enciclopediștilor (n.t.).

cât și femeii, pe care Grimm le cunoscuse prin dînșii. Cu excepția doar a abatelui Raynal¹, care, deși prieten cu el, se dovedii a fi și cu mine și-mi oferii, într-o împrejurare, punga sa cu o dărniciie puțin obișnuită. Numai că eu îl cunoșteam pe abatele Raynal cu mult înainte de a-l fi cunoscut Grimm, și i-am rămas totdeauna apropiat în urma unui gest plin de delicatețe și de omenie ce-l făcu față de mine într-o împrejurare destul de neînsemnată, dar pe care n-o voi uita niciodată.

Acest abate Raynal era, fără îndoială, un prieten de ispravă. Am avut dovada cam în timpul despre care vorbesc și chiar de față cu Grimm, de care se simțea foarte legat. Grimm, după ce-i arătase o vreme prietenie domnișoarei Fel², găsi de cuviință să se îndrăgostească pînă în vîrfurile urechilor de ea, vrînd să-l dea la o parte pe Cahusac³. Frumoasa, pretinzîndu-se statornică, îi întoarse spatele noului curtezan. Acesta luă lucrul în tragic și ne făcu să credem că vroia să-și pună capăt zilelor. Căzu deodată în cea mai ciudată boală despre care nu s-a mai auzit poate nicicînd vorbindu-se. Își petrecea zilele și nopțile într-o neîntre ruptă stare de nesimțire, cu ochii deschiși, cu pulsul bătîndu-i normal, dar fără să vorbească, fără să mînce, fără să se miște, pîrînd uneori că aude, dar fără să răspundă niciodată, nici măcar prin semne, și altfel fără zbuciumări, fără dureri, fără febră, stătea așa, ca și cum ar fi fost mort. Abatele Raynal și cu mine îl vegheam cu rîndul; abatele, mai robust și mai sănătos, stătea lîngă el nopțile, eu în timpul zilei, fără a-l lăsa niciodată singur, și nici unul nu plecam de acolo înainte de a fi venit celălalt. Conte de Frièse, îngri-

¹ Abatele Guillaume Raynal (1713—1796), istoric și filozof francez (n.t.).

² Marie Féel, cîntăreață la teatrul Odeon (n. ed. fr.).

³ Autorul unei istorii a dansului (n.ed.fr.).

forat, i-l trimise pe Senac, care, după ce-l consultă temeinic, spuse că n-are nimic și nu-i prescrise nimic. Grija mea pentru acest prieten mă făcu să urmăresc cu luare-aminte atitudinea medicului și-l văzui zîmbind la plecare. Totuși, bolnavul rămase mai multe zile nemișcat, fără a primi nici supă, nici altceva, doar niște cireșe din dulceață, pe care i le puneam din cînd în cînd pe limbă și pe care el le înghițea foarte ușor. Într-o bună dimineață se sculă, se îmbracă și-și reluă viața obișnuită, fără a-mi fi vorbit vreodată nici mie, și, din cîte știu, nici abatelui Raynal sau altcuiva, despre această bizară letargie sau despre îngrijirile ce i le-am dat în timpul cît a durat ea.

Întîmplarea aceasta nu întîrzie să facă vîlvă, și se vorbea într-adevăr peste tot despre cruzimea unei fete de la Operă ce era să-l facă pe un bărbat să moară de deznădejde. O pasiune atît de mare îi aduse faimă lui Grimm; în curînd el fu socotit un fenomen de iubire, de prietenie, de atașament. Această părere făcu să fie căutat și slăvit în lumea înaltă, lucru ce-l depărtă de mine, care nu mai eram pentru el decît un oarecare. Îl văzui gata să se dezbrace cu totul de mine, căci simțămintele vii de care făcea atîta paradă erau acelea pe care, cu mai puțină zarvă, le aveam și eu pentru el. Îmi părea bine să-l văd reușind în lume, dar n-aș fi vrut ca prin aceasta să-și uite prietenia. I-am spus într-o zi: „Grimm, dumneata mă dai uitării; ți-o iert. Cînd prima ameteală a succesului zgomotos își va fi făcut efectul și-i vei simți golul, sper că te vei reîntoarce la mine, și mă vei găsi același. Cît despre prezent, nu te sinchisi; te las liber și te aștept“. El îmi spuse că am dreptate, procedă în consecință și se simțea atît de la largul său, că nu-l mai văzui decît în cercul prietenilor noștri comuni.

Principalul nostru punct de întîlnire, înainte ca el să fie atît de legat de doamna d'Epinaÿ, cum avea să

fie mai târziu, era casa baronului d'Holbach. Acest presupus baron era fiul unui parvenit ce se bucura de o avere frumoasă, pe care și-o folosea cu pricepere, primind la el oameni de litere și de merit, iar prin știința și luminile lui își păstra un loc de frunte în mijlocul lor. Prieten mai vechi cu Diderot, mă chemase prin persoana acestuia, încă înainte ca numele meu să devină cunoscut. O rezervă firească mă împiedică multă vreme să răspund la invitațiile lui. Într-o zi, întrebându-mă din ce motive, i-am spus: „Sînteți prea bogat“. El se îndârji, și pînă la urmă învinse. Cel mai mare păcat al meu a fost totdeauna de a nu putea rezista la lingușiri. Nu mi-am iertat niciodată de a le fi cedat.

O altă cunoștință, care se transformă în prietenie de îndată ce avui un titlu ce mă îndreptăța la aceasta, fu aceea a domnului Duclos. Trecuseră mai mulți ani de cînd îl văzusem prima dată, la Chevrette, în casa doamnei d'Epinay, cu care el se avea foarte bine. N-am stat împreună decît la masă; el plecă în aceeași zi. Dar am legat o mică conversație cu el după masă. Doamna d'Epinay îi vorbise despre mine și despre opera mea *Muzele galante*. Duclos, înzestrat cu prea multe talente spre a nu-i iubi pe cei ce aveau și ei, se arătă binevoitor cu mine și mă pofti să mă duc să-l vizitez. Cu toată vechea mea stimă, întărită de faptul că ne cunoscusem, timiditatea și lenea mă reținură atît timp cît nu aveam alt merit față de dînsul decît bunăvoința sa; dar, încurajat de primul meu succes și de laudele lui, m-am dus să-l văd, a venit și el la mine, și astfel se stabiliră între noi legături ce mi-l vor face totdeauna drag și cărora le datorez, dincolo de chezașia inimii mele, încredințarea că sinceritatea și cinstea pot să se îmbine uneori cu studiul literelor.

Primele mele succese îmi aduseră multe alte legături, mai puțin traînice, și pe care nu le mai amintesc aici,

iar ele ținură pînă cînd curiozitatea fu satisfăcută. Eram un om care o dată văzut, nu mai prezenta nimic nou pentru a doua zi. Una țină totuși mai mult decît celelalte, și ea se datora unei femei ce mă prețuia în vremea aceea: este vorba de doamna marchiză de Créqui, nepoata domnului judecător de Froulay, ambasador în Malta, al cărui frate îl precedase pe domnul de Montaigu la ambasada din Veneția, și pe care mă dusesem să-l văd după întoarcerea mea din acea țară. Doamna de Créqui îmi scrisese; m-am dus la dînsa, mă primi cu prietenie. Uneori luam masa acolo; am cunoscut astfel mai mulți oameni de literă, între alții pe domnul Saurin¹, autorul lui *Spartacus*, al lui *Barneveldt* etc., devenit mai tîrziu cel mai aprig dușman al meu, fără să-mi pot închipui altă cauză decît că port numele unui om pe care tatăl său l-a persecutat în chip nemilos.

După cum se vede, pentru un copist ce trebuia să se țină de munca lui de dimineța pînă seara, aveam multe distrageri ce nu-mi făceau ziua prea spornică și care mă împiedicau de a fi destul de atent la lucrul meu pentru a-l face cum trebuie; astfel că pierdeam mai mult de jumătate din timpul ce mi se lăsa ștergînd sau îndreptînd greșelile, ori scriind din nou pagina. Aceste neajunsuri îmi făceau din zi în zi tot mai nesuferit Parisul și mă îndemneau să rîvnesc cu ardoare viața de la țară. M-am dus de mai multe ori să petrec cîteva zile la Marcoussis, unde doamna Le Vasseur îl cunoștea pe vicar, la care ne instalam cu toții într-un chip ce nu-l făcea să-i pară rău de loc. O dată a venit cu noi și Grimm. Vicarul avea voce, cînta bine și, cu toate că nu se pricepea la muzică, învăța partea lui cu multă ușurință și precizie. Ne petreceam timpul cîn-

¹ Joseph Saurin (1706—1781). Tatăl său l-a persecutat pe poetul Jean-Baptiste Rousseau (n.t.).

tînd trio-urile mele de la Chenonceaux. Am mai compus alte două sau trei noi, pe cuvinte pe care, de bine de rău, le însăilau Grimm și vicarul. Nu pot să nu regret acele trio-uri compuse și cîntate în momente de largă bucurie și pe care le-am lăsat la Wootton, împreună cu toate compozițiile mele. Domnișoara Davenport va fi făcut poate din ele papiote, dar meritau să fie păstrate, căci cele mai multe sînt de un foarte bun contrapunct. În urma uneia din aceste mici călătorii, în cursul cărora aveam plăcerea de a o vedea pe tanti la largul ei, foarte voioasă, și cînd eu însumi mă înve-seleam mult, i-am scris vicarului, la rezezeală și des-tul de prost, o epistolă în versuri, ce se va găsi printre hîrțiile mele.¹

Aveam, mai aproape de Paris, un alt loc de popas ce-mi plăcea foarte mult, la domnul Mussard, compa-triot, rudă și prieten cu mine, care-și înjghebase la Passy o locuință plină de farmec, unde mi-am petrecut multe clipe liniștite. Domnul Mussard era un giuvaer-giu, om de bun-simț, care, după ce-și agonisise în ne-goșul lui o avere pe cale cinstită și după ce-și măritase singura fată cu domnul de Valmalette, fiul unui vis-tiernic și majordom al regelui, luă înțeleapta hotărîre de a părăsi la bătrînețe negoțul și afacerile și de a-și făuri o perioadă de tihnă și bucurie între zburciunările vieții și obștescul lui sfîrșit. Acest cumsecade Mussard, adevărat filozof în felul său, trăia fără griji într-o căs-cioară foarte drăguță ce și-o zidise singur și într-o foarte frumoasă grădină pe care o plantase cu mîinile

¹ „Fiindcă am uitat să povestesc aci o mică, dar memorabilă întîmplare pe care am avut-o acolo cu numitul Grimm, într-o dimineată cînd trebuia să ne ducem să luăm masa la fîntîna din Saint-Vaudrille, nu voi mai reveni asupra ei; însă, gîndin-du-mă la asta mai tîrziu, am ajuns la convingerea că el clocea încă de atunci în inima lui complotul pe care l-a înfăptuit după aceea cu un succes atît de deplin.” (Nota lui J.—J. Rous-seau.)

lui. Săpînd şanţuleţe printre brazdele acestei grădini, dădu de nişte scoici pietrificate; erau într-un număr atît de mare, încît imaginaţia lui aprinsă nu mai vedea în natură decît scoici, ajungînd pînă la urmă să creadă pur şi simplu că universul nu era decît scoici, resturi de scoici şi că pămîntul întreg era o îngrămădire de fosile. Veşnic ocupat cu acest subiect şi cu ciudatele lui descoperiri, fu atît de obsedat de aceste idei, că ele ar fi sfîrşit prin a se transforma în capul lui în sistem, adică în nebunie, dacă, din fericire pentru mintea sa, dar din nefericire pentru prietenii cărora le era drag şi care găseau la el adăpostul cel mai odihnitor, moartea nu l-ar fi smuls din mijlocul lor prin cea mai stranie şi mai nemiloasă boală. Era o umflătură în stomac, ce creştea mereu, împiedicîndu-l să se hrănească, fără a-i găsi îndelungată vreme cauza, şi care, după mai mulţi ani de suferinţe, sfîrşi prin a-l face să moară de foame. Nu pot să nu-mi amintesc fără strîngere de inimă ultimele zile ale acestui sărman şi vrednic om, care, primindu-ne totdeauna bucuros, pe Lenieps şi pe mine, singurii prieteni pe care vederea durerilor ce-l chinuiau nu i-a depărtat de lîngă el pînă în cel din urmă ceas al său, era osîndit să se uite cu nesaţ la mîncărurile ce punea să ne fie servite, fără a putea să soarbă nici măcar cîteva picături dintr-un ceai destul de uşor, că trebuia numai decît să le dea afară. Dar înainte de aceste suferinţe, cîte momente plăcute n-am petrecut la el cu prietenii de vază pe care şi-i făcuse! În fruntea lor îl pun pe abatele Prévost¹, om foarte cumsecade şi foarte simplu, a cărui inimă dădea viaţă scrierilor sale, ce merită a fi trecut la nemurire şi care nu avea, nici în firea, nici în purtarea sa, nimic din coloritul sumbru al operelor sale; apoi medicul Pri-

¹ Abatele Prévost (1697—1763), autorul romanului *Manon Lescaut* (n.t.).

cope, un fel de mic Esop mai norocos; sau Boulanger, faimosul autor postum al *Despotismului oriental* și care, cred, lărgea sistemele lui Mussard asupra dăinuirii lumii. Dintre femei, doamna Denis, nepoata lui Voltaire, pe atunci o femeie la locul ei, care nu-și dădea încă aere de deșteptăciune; doamna Vanloo, nu frumoasă, de bună seamă, dar fermecătoare și care cânta ca un înger; însăși doamna Valmalette care, de asemenea, cânta, și care, deși foarte slabă, ar fi fost foarte drăgălașă dacă ar fi fost mai puțin înfumurată. Cam aceasta era societatea domnului Mussard, care mi-ar fi fost destul de plăcută dacă întrevederile numai cu el, cu mania sa pentru scoici, nu mi-ar fi plăcut și mai mult, și pot spune că mai bine de șase luni am lucrat în cabinetul lui cu aceeași tragere de inimă ca și el.

Încă mai de mult el susținea că apele de Passy ar fi salvatoare pentru sănătatea mea și mă îndemna să vin să urmez o cură, locuind la dînsul. Spre a mă smulge un pic din vîlmășagul orașului, am cedat, în cele din urmă, și am petrecut la Passy opt sau zece zile ce mi-au făcut bine mai mult prin faptul că eram la țară, decît prin aceea că beam acolo ape. Mussard cânta la violoncel și iubea cu pasiune muzica italiană. Într-o seară am vorbit mult despre aceasta, înainte de a ne culca, și îndeosebi despre acele *opere buffe* pe care le văzusem și unul și altul în Italia și de care rămăsesem amîndoi încîntați. Noaptea, neputînd să dorm, m-am gîndit cum s-ar putea face să se introducă și în Franța ideea unei drame de acest gen; căci *Amorurile Ragondei*¹ nu aducea nici pe departe cu așa ceva. Dimineata, în timp ce mă plimbam și beam ape, am compus la repezeală cîteva versuri, însoțindu-le de o muzică ce-mi venea o dată cu ele. Am aster-

¹ Comedie muzicală de Néricault-Destouches (1680—1754), autor dramatic francez (n.t.).

nut totul pe hîrtie într-un fel de chioșc boltit ce se afla în fundul grădinii, iar la ceai nu m-am putut opri de a le arăta lui Mussard și domnișoarei Duvernois, îngrijitoarea lui, care era, în adevăr, o femeie foarte bună și amabilă. Cele trei bucăți pe care le schișasem erau primul monolog, *Mi-am pierdut sluga*, aria „Ghicitorului“, *Iubirea crește în zburcium* și, ultimul duet, *Pe veci, Colin, te iau* etc. Îmi închipuiam atît de puțin că toate astea meritau osteneala de a fi continuate, încît, fără laudele și încurajările unuia și ale celeilalte, aș fi aruncat pe foc foițele mele și nu m-aș mai fi gîndit la ele, cum am făcut de atîtea ori cu lucruri cel puțin tot atît de bune: dar ei mă ațîțară în asemenea măsură, că în șase zile drama fu scrisă, afară doar de cîteva versuri, și întreaga muzică schițată, încît n-am mai avut de compus la Paris decît mici recitative și melodiile de umplură, și terminai totul atît de repede, că în trei săptămîni scenele erau trecute pe curat și în stare de a fi reprezentate. Nu mai lipseau decît părțile de dans, care au fost compuse mult mai tîrziu.

Înfierbîntat de compunerea acestei lucrări, aveam o mare dorință de a o auzi, și aș fi dat totul pe lume spre a o vedea reprezentată după pofta inimii mele, cu ușile închise, așa cum se spunea că Lulli¹ pusese să l se cînte o dată *Armida* numai pentru el singur. Cum nu era cu putință să am această plăcere decît cu publicul, trebuia, vrînd-nevrînd, spre a mă bucura de piesa mea, să o dau să fie jucată la Operă. Din păcate, era de un gen cu totul nou, pentru care urechile nu erau de loc pregătite; pe deasupra, insuccesul *Muzelor galante* mă făcea să prevăd aceeași soartă pentru *Ghicitor*, dacă aș prezenta-o sub numele meu. Duclos îmi veni în ajutor, însărcinîndu-se să încerce reprezentarea

¹ Jean-Baptiste Lulli (1633—1687), compozitor din secolul lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

lucrării fără a se spune numele autorului. Spre a nu fi dat în vileag, nici nu m-am dus la repetiție; iar violoniștii, care o conduceau, nu știură nici ei înșiși cine era autorul decât după ce o aclamație generală atestă valoarea lucrării. Toți cei ce-o ascultară fură încântați, astfel că de a doua zi în toate cercurile nu se mai vorbea de altceva. Domnul de Cury, intendentul Serbărilor, care asistase la repetiție, ceru lucrarea spre a o reprezenta la Curte. Duclos, știindu-mi intențiile și socotind că voi putea fi și mai puțin autorul piesei mele la Curte decât la Paris, nu i-o dădu. Cury o ceru invocând autoritatea sa; Duclos se ținu tare și dezbateră dintre ei deveni atât de vie, că într-o zi erau să se încaiere la Operă, dacă n-ar fi fost despărțiți. Au vroit să mi se adreseze mie: eu am spus că hotărîrea atîrnă de Duclos.* Au trebuit să se întoarcă la el. Intervenî domnul duce d'Aumont. Duclos ajunse în cele din urmă la convingerea că trebuie să cedeze în fața autorității, și piesa fu dată spre a fi jucată la Fontainebleau.

Partea de care eram cel mai legat, și unde mă depărtasem cel mai mult de calea bătută, era recitativul. Al meu era accentuat într-un fel cu totul nou și se desfășura împreună cu rostirea cuvintelor. Nu îndrăzniră să lase această groaznică inovație de teamă să nu supere urechile berbecărești. Am consimțit ca Francueil și Jelyotte să facă un alt recitativ, fără ca eu să mă mai amestec.

Cînd totul fu gata și ziua pentru reprezentare hotărîită, mi s-a propus călătoria la Fontainebleau, spre a vedea măcar ultima repetiție. M-am dus împreună cu domnișoara Fel, cu Grimm, și, cred, cu abatele Raynal, într-o trăsură a Curții. Repetiția a mers destul de bine, am fost mai mulțumit decât mă așteptasem. Orchestra era numeroasă, alcătuită din aceea a Operei și a muzicii regelui. Jelyotte îl interpreta pe Colin; domnișoara

Fel, pe Colette; Cuvilier, pe Ghicitor; corişti erau cei de la Operă. Spun puțin lucru arătînd că Jelyotte era cel care conducea totul; n-am vrut să controlez ceea ce adăugase el, și, în ciuda aerului meu roman, eram, în mijlocul acelei lumi, mai rușinat ca un școlar.

A doua zi, înainte de reprezentare, m-am dus să iau masa la cafeneaua „Grand-Commun”. Înăuntru era o mulțime de lume. Se vorbea despre repetiția din ajun și despre greutatea de a se fi putut intra la ea. Un ofițer ce se afla acolo spuse că el intrase cu ușurință, povesti pe larg ceea ce se petrecuse la teatru, îl descrie pe autor, relată tot ce făcuse și spusese el; dar ceea ce mă uimi în această povestire destul de lungă, îndrugată cu tot atîta siguranță cît și nevinovăție, fu că nimic nu era adevărat în vorbele lui. Îmi era foarte limpede că cel ce povestea cu atîtea amănunte despre acea repetiție nu fusese acolo, deoarece îl avea înaintea ochilor, fără să-l cunoască, pe însuși autorul despre care zicea că-l văzuse de aproape. Partea cea mai ciudată în această scenă fu efectul pe care ea îl făcu asupra-mi. Omul meu era un bărbat între două vîrste; nu avea aerul și nici tonul unui înfumurat ori al unui lăudăros; înfățișarea îl arăta ca pe un om de merit, iar crucea Sfîntului Ludovic ce-o purta la piept era semnul unui vechi ofițer. Îl ascultam fără să vreau, în pofida neobrăzării lui; în timp ce-și rostea minciunile, eu mă înroșeam, îmi lăsam ochii în jos, stăteam ca pe ghimpi; căutam uneori să-mi spun dacă nu cumva omul se înșela și că poate era de bunăcredință. În cele din urmă, temîndu-mă ca cineva să nu mă recunoască și să-l dea de gol, mă grăbii să-mi termin de sorbit ciocolata fără a scoate o vorbă, apoi, înclinînd capul în timp ce treceam pe dinaintea lui, ieșii cît mai repede cu putință, lăsîndu-i pe ceilalți să discute despre relatările sale. În stradă băgai de seamă că eram lac de apă, și sînt sigur că dacă, înainte de

a ieși, cineva m-ar fi recunoscut și m-ar fi strigat pe nume, aș fi fost năpădit de rușinea și fîstîceala unui vinovat, din simțămîntul pentru obida pe care acest biet om ar fi încercat-o dacă minciuna lui ar fi fost dată pe față.

Iată-mă în unul din acele momente critice din viața mea, cînd îmi vine greu să mă rezum numai la relatare, deoarece e aproape cu neputință ca povestirea în sine să nu capete pecetea dojenei sau a apolo-giei. Voi încerca totuși să arăt cum și ce anume m-a îndemnat să mă comport astfel, fără să cad nici în laudă, nici în mustrare.

Aveam și în ziua aceea, ca de obicei, înfățișarea ne-îngrijită : barba mare, peruca puțin ciufulită. Luînd această lipsă de cuviință drept un act de curaj, am pășit, în halul în care mă aflam, chiar în sala unde aveau să apară peste puțin regele, regina, familia regală și toată curtea. Am intrat și m-am așezat în loja domnului de Cury, unde mă condusese el însuși. Era o lojă mare ce domina sala, față în față cu o lojă mică și puțin mai înălțată, unde luă loc regele cu doamna de Pompadour¹. Înconjurat de femei și fiind singurul bărbat în partea din față a lojei, nu m-am gîndit că am fost pus acolo anume spre a fi la vedere. Cînd s-au aprins luminile, văzîndu-mă în starea în care eram, în mijlocul unor oameni deosebit de gătiți, începui să mă simt prost : mă întrebai dacă mă aflam la locul meu acolo, dacă eram îmbrăcat cum se cuve-ne, și după cîteva clipe de stînjeneală mi-am răs-puns : „Da,” cu o îndrăzneală ce pornea poate mai degrabă din neputința de a mă dezice, decît din con-vingere. Mi-am spus : „Sînt la locul meu deoarece am venit să văd piesa mea la care am fost poftit, pe

¹ Marchiza Antoinette Poisson de Pompadour (1721—1764), favorita lui Ludovic al XV-lea (n.t.).

care n-am scris-o decît pentru asta și, la urma urmei, pentru că nimeni nu are dreptul mai mult decît mine să se bucure de rodul muncii și talentelor mele. Sînt îmbrăcat ca de obicei, nici mai bine, nici mai rău. Dacă încep iarăși să mă iau după părerea generală în ceva, apoi, în curînd voi fi din nou subjugat în totul. Pentru a rămîne eu însumi, nu trebuie să mă rușinez nicăieri de înfățișarea pe care singur mi-am ales-o : îmbrăcămintea mi-e simplă și neîngrijită, dar nu e necuviincioasă și murdară ; barba nu este nici ea, deoarece însăși natura ne-o dă, și, după vremuri sau modă, uneori este o podoabă. Unii mă vor găsi caraghios, semeț : puțin îmi pasă ! Trebuie să știu a înfrunta rîsul și ocara, cu condiția să nu le merit.“ După acest mic solilocviu mă întării atît de bine, că, dacă ar fi fost nevoie, aș fi devenit sfidător. Dar, fie ca efect al prezenței suveranului, fie din fireasca bună dispoziție a celor din jur, n-am observat altceva decît amabilitate și curtenire în curiozitatea ce mi se arăta. Asta m-a mișcat iarăși pînă la neliniște în privința mea și a soartei piesei mele, temîndu-mă să nu dăunez unor atitudini atît de prielnice, care nu păreau a căuta decît să mă aplaude. Mă pregătisem să le înfrunt batjocoririle ; dar felul lor măgulitor de a mă privi, la care nu mă așteptasem, mă cuceri atît de mult, că în clipa cînd începu spectacolul tremuram ca un copil.

Avui numaidecît de ce să mă bucur. Piesa fu cît se poate de prost jucată de actori, dar bine cîntată și bine executată în partea muzicală. De la prima scenă, care este, în adevăr, de o naivitate mișcătoare, auzii ridicîndu-se din loji un murmur de surprindere și de aprobare neamiîntîlnit pînă atunci pentru acest gen de piese. Fremătarea crescîndă ajunse în curînd la punctul de a cuprinde întreaga sală și, spre a vorbi în termenii lui Montesquieu, de a-și spori efectul prin

însuși efectul lui. La scena celor două personaje feminine, acest efect fu desăvârșit. În fața regelui nu se bate niciodată din palme ; asta făcu să se înțeleagă totul : piesa și autorul învinseseră. Auzeam în jurul meu șușoteala unor femei ce mi se păreau frumoase ca niște îngeri și care-și spuneau cu jumătate de glas : „E fermecător, e încântător ; nu e nici o notă care să nu-ți meargă la inimă !“ Plăcerea de a stîrni emoția în atîtea persoane drăgălașe mă tulbură pe mine însumi pînă la lacrimi ; și nici nu mi le putui stăpîni la primul duet, cînd băgai de seamă că nu eram singurul care plîngea. O clipă mă adîncii în mine însumi, amintindu-mi concertul de la domnul de Treytorens. Această amintire făcu să mă simt ca sclavul ce ține cununa deasupra capului învingătorilor ; dar ea fu scurtă, și numaidecît mă lăasai cu totul pradă plăcerii de a mă bucura din plin de gloria mea. Sînt totuși încredințat că în acele clipe atracția sexului frumos mă străbătea mai mult decît vanitatea de autor ; și desigur că dacă s-ar fi aflat acolo numai bărbați, n-aș fi fost mistuit, așa cum eram, fără încetare, de dorința de a culege cu buzele mele delicioasele lacrimi pe care le făceam să curgă. Am văzut piese ce stîrneau cele mai vii tresăriri de admirație, dar niciodată o beție atît de deplină, atît de mișcătoare, atît de dulce, ținînd de-a lungul unui întreg spectacol, și mai ales la Curte, în ziua primei reprezentații. Cei care au fost martori la toate acestea trebuie că și le amintesc încă, deoarece efectul a fost neîntrecut.

În aceeași seară, domnul duce d'Aumont mi-a trimis vorbă să fiu a doua zi, la ceasurile unsprezece, la castel, unde mă va prezenta regelui. Domnul de Cury, care îmi aduse acest mesaj, adăugă că existau temeieri de a se crede că era vorba de o pensie și că regele vroia să-mi dea el însuși vestea.

Cine ar crede că noaptea -ce urmă după o atît de strălucită zi fu pentru mine o noapte de spaimă și îngrijorare ? Primul meu gînd, după acela al prezentării, se opri la acea continuă nevoie de a mă duce afară, ce mă făcuse să sufăr mult chiar în seara spectacolului și care putea să mă chinuiască a doua zi, cînd mă voi afla în galeria sau în apartamentele regelui, printre toate mărimile de acolo, așteptînd trecerea Majestății-sale. Această meteahnă era principala cauză ce mă ținea departe de corcurile înalte și oare mă făcea să ocolesc adunările femeilor. Singur gîndul la situația în care putea să mă pună această nevointă era în stare să mi-o sporească pînă la a mă simți rău, cu riscul de a da loc la scene cărora le-aș fi preferat moartea. Numai oamenii care cunosc această nevointă pot să-și dea seama de groaza primejdiei ce-i paște în asemenea împrejurări.

Mă vedeam apoi în fața regelui, prezentat Majestății-sale, care ar fi catadixit să se oprească din mers și să-mi vorbească. Trebuia să am atunci tactul și prezența de spirit de a-i răspunde. Blestemata mea timiditate, ce mă tulbura în fața celui mai neînsemnat necunoscut, m-ar fi părăsit ea oare în fața regelui Franței sau mi-ar fi îngăduit să găsesc dintr-o dată ceea ce trebuia să spun ? Vroisem să mă arăt măgulit de cîntea ce mi-o făcea un atît de mare monarh, fără să renunț la ținuta și tonul sever pe care le adoptasem. Trebuia să rostesc o frază ce conținea oarecare adevăr și-mi putea fi de folos, înfășurînd-o într-o laudă frumoasă și meritată. Spre a pregăti dinainte un răspuns potrivit, ar fi trebuit să prevăd ce mi-ar putea spune el ; dar și așa, eram încredințat că în fața lui nu-mi voi mai aminti nimic din ceea ce aveam pregătit să spun. Ce m-aș face în clipa aceea și sub ochii tuturor curtenilor, dacă în fîstîceala mea mi-ar scăpa vreuna din bădărăniile ce-mi ies adesea din gură ? Această

primejdie mă puse pe gînduri, mă sperie, mă făcu să tremur pînă la a mă hotărî să nu mă expun la așa ceva, oricît aş fi avut de pierdut.

Pierdeam, ce-i drept, pensia ce-mi era oferită într-un fel oarecare ; în schimb, scăpam de jugul ce mi l-ar fi impus ea. Adio, adevăr, libertate, curaj. Cum să mai cutezi a vorbi după aceea de independență și dezinteresare ? Primind această pensie, nu mai puteam decît să linguşesc sau să tac. Și apoi, cine-mi garanta că ea îmi va fi plătită ? Cîte demersuri de făcut, de cîți oameni trebuia să mă rog ! M-ar fi costat mai multe griji, și dintre cele mai neplăcute, ca s-o păstrezi, decît ca să mă lipsesc de ea. Socotii, deci, renunțînd la ea, că iau o hotărîre foarte consecventă cu principiile mele și că sacrific aparența în folosul realității. Îi împărtășii hotărîrea mea lui Grimm, care nu se împotrivi cu nimic. Față de ceilalți invocai sănătatea mea proastă, și plecai de acolo chiar în dimineața aceea.

Plecarea mea făcu vîlvă și fu în general condamnată. Nu toată lumea putea să-mi înțeleagă motivele. A mă învinui de trufie prostescă era lucrul cel mai ușor și mulțumea cît mai bine pizma celor ce simțeau în sinea lor că n-ar fi fost în stare să se comporte astfel. A doua zi, Jelyotte îmi trimise un bilet în care-mi vorbea pe larg despre succesul piesei și despre încîntarea ce i-o produsese regelui însuși. Toată ziua, îmi scria el, majestatea-sa cîntă cu cea mai falsă voce din regatul său : „*Mi-am pierdut sluga credincioasă, mi-am pierdut inima voioasă.*” Și adăuga că peste cincisprezece zile avea să se dea o a doua reprezentație a *Ghicitorului*, ce va consfinți în ochii publicului deplinul succes al celei dintîi.

Două zile după aceea, pe cînd intram seara la cearurile nouă la doamna d'Épinay, unde eram poftit la masă, mă întîlnii la poartă cu un cupeu. Cineva di-

năuntru îmi făcu semn să urc ; am urcat în cupeu : dădui cu ochii de Diderot. El îmi vorbi despre pensie cu o aprindere la care nu m-aş fi aşteptat din partea unui filozof în legătură cu asemenea subiect. Nu-mi făcea o crimă din aceea că nu am vroit să-i fiu prezentat regelui ; dar îmi făcea una cumplită pentru nepăsarea mea faţă de pensie. Îmi spuse că, dacă eram dezinteresat în privinţa mea, nu-mi era îngăduit să fiu în aceea a doamnei Le Vasseur şi a fiicei sale ; că datoria mea era să nu dau cu piciorul la nici un mijloc posibil şi cinstit de a le asigura pâinea, şi cum nu se putea spune, după toate cele întâmplate, că refuzasem această pensie, el susţinu că, de vreme ce se părea că există bunăvoinţa de a-mi fi acordată, trebuie să o cer şi să o primesc, oricum şi cu orice preţ. Cu toate că fui mişcat de zelul lui, nu putui să-i împărtăşesc maximele, şi avurăm pe această temă o dispută foarte vie, prima pe care o avui cu el ; iar de atunci nu avurăm altele decât de genul acesta, el prescriindu-mi ceea ce socotea că trebuie să fac, eu apărându-mă, deoarece credeam tocmai că nu trebuia să-i urmez sfaturile.

Era târziu când ne-am despărţit. Am vroit să-l iau cu mine la masă la doamna d'Epinay, el nu vroi în ruptul capului, şi cu toate încercările pe care dorinţa de a-i apropia pe cei ce-mi sînt dragi m-a îndemnat să le fac în diverse timpuri spre a-l îndupleca să o vadă, mergînd pînă la a o aduce pînă la uşa lui, pe care nu ne-o deschise, el se împotrivi mereu, vorbind despre ea în termeni foarte dispreţuitori. Numai după cearta mea cu ea şi cu el se împrieteniă, şi de atunci începu să vorbească despre dînsa, lăudînd-o.

Tot de atunci Diderot şi Grimm părăură a-şi lua ca sarcină să le îndepărteze de mine pe „guvernante“, dîndu-le a înţelege că dacă nu o duc bine este din pricina relei mele voinţe şi că ele amîndouă nu vor

ajunge niciodată la nimic cu mine. Încercară să le îndemne a mă părăsi, făgăduindu-le un brevet pentru vânzarea sării, un debit de tutun și nu știu mai ce, cu bani împrumutați de doamna d'Epinau. Vroiră chiar să-l atragă de partea lor pe Duclos, ca și pe d'Holbach, dar primul nu le cîntă în strună. Aflasem încă de pe atunci cîte ceva despre această lucrătură, dar totul nu mi-a fost limpede decît mult mai tîrziu, și am avut de deplîns adesea zeul besmetic și netăi-nuit al prietenilor mei, care căutau să mă reducă, strîmătorat cum eram, la cea mai tristă singurătate, străduindu-se în sinea lor să mă facă fericit prin mijloacele care de fapt erau cele mai potrivite pentru a mă face nenorocit.

În carnavalul următor, 1753, *Ghicitorul* fu jucat la Paris, și între timp am izbutit să compun uvertura și divertismentul. Acest divertisment, așa cum e schițat, trebuia să fie în acțiune de la început pînă la sfîrșit, cu un subiect încheiat, care, după părerea mea, creă tablouri foarte distractive. Dar cînd am propus această idee la Operă, nici nu vroiră să audă, și a trebuit să lipesc niște cîntece și dansuri obișnuite : ceea ce făcu ca divertismentul, deși plin de idei minunate, ce nu urîteau de loc scenele, să aibă un succes foarte medioru. Am scos recitativul lui Jelyotte și l-am reintrodus pe al meu, așa cum îl scrisesem la început și cum s-a și păstrat ; iar acest recitativ, puțin franțuzit, o mărturisesc, adică lungit de actori, departe de a supăra pe cineva, s-a bucurat de același succes ca și ariile, și a părut, chiar publicului, cel puțin tot atît de bine făcut. I-am dedicat piesa domnului Duclos, care o protejase ; și am declarat că aceasta va fi singura mea dedicație. Totuși, am mai făcut una, cu îngăduința sa ; dar el s-a simțit mai onorat de această excepție, decît dacă n-aș fi făcut niciuna.

Am despre această piesă multe anecdote, dar alte lucruri mai importante de spus nu-mi dau răgazul să mă întind aici asupra lor. Voi reveni poate cîndva în supliment. Nu mă lasă totuși inima să trec peste una ce poate avea legătură cu tot ceea ce urmează. Am cercetat într-o zi în cabinetul baronului d'Holbach colecția lui de muzică ; după ce am parcurs mai multe bucați de diferite feluri, el îmi arată o culegere de piese pentru clavecin, spunîndu-mi : „Iată niște piese care au fost compuse pentru mine ; ele sînt pline de gust și frumoase la cîntat ; nimeni nu le cunoaște și nici nu le va vedea vreodată, în afară de mine. Dumneata ar trebui să alegi vreuna spre a o introduce în divertismentul dumatile.“ Întrucît aveam în cap mai multe arii și simfonii decît îmi stătea în putință să folosesc, mă gîndeam foarte puțin la ale sale. El stăruia însă atît de mult, că, spre a-i face plăcere, alesei o pastorală, pe care am scurtat-o și am pus-o pe trei voci pentru intrarea în scenă a prietenilor Colettei. Cîteva luni după aceea, în timp ce se reprezenta *Ghicitorul*, ducîndu-mă într-o zi la Grimm, găsii lumea strînsă în jurul clavecinului său, de la care el se ridică brusc la sosirea mea. Îndreptîndu-mi ochii spre pupitrul său, văzui acolo aceeași culegere a baronului d'Holbach, deschisă tocmai la bucata pe care el mă silise s-o iau, asigurîndu-mă că nu va ieși niciodată din mîinile lui. După cîtva timp văzui aceeași culegere deschisă pe clavecinul domnului d'Epinay, într-o zi cînd se făcea muzică la el. Nici Grimm, nici altcineva nu mi-a vorbit niciodată despre această arie, iar eu însumi nu aduc vorba despre ea aci decît fiindcă la puțină vreme după aceea s-a răspîndit zvonul cum că n-aș fi autorul *Ghicitorului satului*. Întrucît n-am fost niciodată un mare muzicastro, sînt încredințat că, fără *Dicționarul muzical*, pe care l-am scris, s-ar fi spus pînă la urmă că habar n-aveam de muzică.

Cu puțină vreme înainte de a se reprezenta *Ghicatorul satului*, sosise la Paris o trupă de bufoni italieni care au fost chemați să joace la teatrul Operei, fără a se prevedea efectul ce aveau să-l facă. Cu toate că erau foarte proști actori, iar orchestra, pe atunci foarte nepricepută, schilodea cum vroia piesele pe care le dădura ei, acestea făcură Operei franceze un prejudiciu ce n-a mai fost îndreptat niciodată. Comparăția între cele două muzici, auzite în aceeași zi, la același teatru, destupă urechile franceze. Nimeni nu putu să suporte lîncezeala muzicii lor, după accentul viu și săltăreț al celei italiene. De cum bufonii terminau, toată lumea pleca. A trebuit să se schimbe ordinea și să se pună bufonii la sfîrșit. Se dădea *Eglé*, *Pygmalion*, *Sylful*; nimic nu mergea. Singur *Ghicatorul satului* suportă comparația, și încă după *Serva padrona*¹. Cînd am compus divertismentul meu, îmi răsunau în minte cele din aceasta, ba îmi dădura chiar ideea de a-l scrie, fiind cu totul departe de a prevedea că ele vor fi ascultate o dată cu al meu. Dacă aș fi fost un hoț, cîte furturi ar fi fost date atunci pe față și cîtă rîvnă s-ar fi depus ca să se bată toba asupra lor! Dar nimic; spre necazul unora, nu s-a găsit în muzica mea nici cea mai mică reminiscență din vreo alta străină, și toate cîntecele mele, comparate cu pretinsele originale, s-au dovedit tot atît de noi ca și caracterul muzicii pe care o creasem eu. Dacă Mondonville sau Rameau ar fi fost puși la o asemenea încercare, amîndoi ar fi ieșit din ea sfîrtecați rău de tot.

Bufonii stîrniră susținători foarte înflăcărați ai muzicii italiene. Tot Parisul se împărți în două tabere, mai înverșunate decît dacă ar fi fost vorba de o afacere de stat sau de una religioasă. O tabără mai puternică, alcătuită din oameni mari, din bogați și din

¹ Operă de Pergolese (1710—1736) (n.t.).

femei susținea muzica franceză ; cealaltă, mai aprigă, mai mândră, mai entuziastă, era formată din adevărații cunoscători, din persoane de talent, din oameni de geniu. Micul ei pluton se aduna la Operă, sub loja reginei. Cealaltă partidă umplea tot restul parterului și al sălii ; dar focarul ei principal era sub loja regelui. Iată de unde veneau aceste denumiri ale partidelor, faimoase în vremea aceea : *Colțul Reginei* și *Colțul Regelui*. Disputa, însufletindu-se, produse broșuri. Colțul Regelui vru să-și bată joc de ceilalți ; fu luat în târbacă de *Micul profet*, care se amestecă în discuție ; fu zdrobit de *Scrisoare asupra muzicii franceze*. Aceste două mici scrieri, una de Grimm, cealaltă de mine, sînt singurele care au supraviețuit disputei ; toate celelalte au fost date uitării.

Dar *Micul profet*, ce mi-a fost atribuit multă vreme, fu luat în derîdere și nu-i aduse nici cel mai mic necaz autorului său, pe cînd *Scrisoare asupra muzicii* fu luată în serios și ridică împotriva mea întreaga națiune care se socoti jignită în muzica ei. Descrierea efectului de necrezut al acestei broșuri ar fi demnă de pana lui Tacit. Era pe vremea marei certe dintre parlament și clér. Parlamentul fusese trimis în surghiun ; fierberea atinsese culmea ; totul amenința cu o nouă răscoală. Tocmai atunci apărură broșura ; deodată, toate celelalte certuri fură uitate ; lumea nu se mai gîndea decît la primejdia ce amenința muzica franceză, și nu se mai produse răscoală decît împotriva mea. Ea fu așa de mare, că națiunea nu-și mai veni în fire. La Curte nu se vorbea decît de Bastilia sau de surghiun, și ordinul de arestare era să fie emis, dacă domnul de Voyer n-ar fi făcut să se înțeleagă întregul caraghioslîc al afacerii. Cînd se va citi că această broșură a împiedicat poate o revoluție în stat, se va crede că e o aiurare. Este totuși un adevăr real, pe care întregul Paris îl poate încă atesta, deoarece

n-au trecut decît cincisprezece ani de la această întîmplare neobişnuită.

Dacă n-am fost lovit în libertatea mea, în schimb n-am fost cruţat de ofense ; viaţa însăşi mi-a fost pusă în pericol. Orchestra Operei urzi onorabilul complot de a mă asasina la ieşirea de acolo. Mi s-a şi spus asta ; totuşi, am continuat să mă duc mai des ca înainte la Operă ; şi n-am aflat decît mai tîrziu că domnul Ancelet, ofiţer de muşchetari, ce-mi purta prietenie, zădărniciise complotul, îngrijindu-se să fiu escortat la ieşirea de la spectacol. Oraşul luase conducerea Operei. Prima măsură a starostelui negustorilor fu de a-mi ridica dreptul de intrare, şi asta în chipul cel mai jignitor cu putinţă, adică oprindu-mi trecerea în văzul publicului, în așa fel că m-am văzut silit să iau un bilet la galerie, spre a înlătura umilirea de a mă întoarce în ziua aceea acasă. Nedreptatea era cu atît mai strigătoare cu cît singurul preţ pe care-l cerusem pentru piesa mea, cedîndu-le-o, era intrarea liberă şi permanentă ; şi deşi acesta era un drept pentru toţi autorii, şi pe care eu îl aveam cu dublu titlu, n-am încetat de a mi-l cere cu tărie în prezenţa domnului Duclos. E adevărat că mi s-a trimis ca onorariu, de către casierul Operei, cincizeci de ludovici, pe care eu nu-i cerusem ; dar, pe lîngă că cei cincizeci de ludovici nici nu atingeau măcar suma ce mi se cuvenea după regulament, această plată nu avea nimic comun cu dreptul de intrare, stipulat în mod formal, şi care era cu totul independent de rest. Era în acest procedeu atîta nedreptate şi grosolănie, că însuşi publicul, foarte pornit atunci împotriva mea, fu în unanimitate indignat ; încît, cel ce mă jignise în ajun striga a doua zi în gura mare în sală că era o ruşine să i se ridice dreptul de intrare unui autor ce-l merita din plin şi care l-ar putea chiar cere ca pen-

tru doi. Într-atît e de adevărat proverbul italian că *Ogn'un ama la giustizzia în casa d'altrui*¹.

Nu aveam de făcut decît un lucru: să-mi retrag lucrarea, fiindcă mi se ştirbise preţul convenit pentru ea. I-am scris în acest scop domnului d'Argenson, care avea departamentul Operei, şi am adăugat la scrisoarea mea un memoriu ce nu suferea replică şi care rămase fără răspuns şi fără rezultat, ca şi scrisoarea. Tăcerea acestui om nedrept îmi întristă inima şi făcu să-mi scadă şi mai mult bruma de stimă ce o mai aveam pentru caracterul şi pentru talentele lui. Şi astfel mi s-a păstrat pîcsa la Operă, păgubindu-mă de preţul pentru care le-o cedasem. Cînd e vorba de unul slab faţă de unul puternic, asta s-ar numi furt; cînd e vorba de unul puternic faţă de unul slab, se numeşte doar însuşirea bunului altuia.

Cît priveşte venitul bănesc al acestei lucrări, cu toate că nu mi-a adus nici un sfert din cît i-ar fi adus altuia, el era totuşi destul de mare spre a mă ajuta să trăiesc cîţiva ani, scutindu-mă de munca de copist, ce mergea destul de prost. Am primit o sută de ludovici de la rege, cincizeci de la doamna de Pompadour pentru reprezentaţia de la Bellevue, unde a jucat ea însăşi rolul lui Colin; apoi cincizeci de la Operă şi cinci sute de franci de la Pissot, pentru transcriere; astfel că acest intermediu, care nu m-a costat decît cinci sau şase săptămîni de lucru, mi-a adus aproape tot atîţia bani, în pofida nemulţumirilor şi indignărilor mele, cît mi-a adus mai tîrziu *Emil*, care mă costase douăzeci de ani de gîndire şi trei ani de muncă. În schimb, am plătit lipsa de griji pecuniare cu care m-a răsplătit această piesă prin nesfîrşite necazuri ce mi le-a cauzat ea. Căci a fost germenul pizmărilor ascunse ce n-au izbucnit decît mult mai tîrziu. După

¹ Fiecăruia îi place dreptatea, dar în casa altuia (it.).

succesul ei, n-am mai observat nici la Grimm, nici la Diderot, și aproape la nici unul dintre oamenii de literă pe care-i cunoșteam, aceea prietenie, aceea sinceritate, aceea plăcere de a mă vedea pe care crezusem că le găsesc la ei pînă atunci. De cum apăream la Baron¹, conversația înceta de a mai fi generală. Se împărțeau în grupulețe, își șușoteau la ureche, iar eu rămîneam singur, neștiind cu cine să vorbesc. Am îndurat multă vreme această ocolire jignitoare, și, văzînd că doamna d'Holbach, care era blîndă și binevoitoare, mă primea totdeauna bucuroasă, am suportat grosolăniile soțului ei atîta timp cît puteau fi suportate. Dar într-o zi el se legă de mine fără pricină, fără motiv și cu atîta brutalitate, de față cu Diderot, care nu scoase o vorbă, și de față cu Margency, care mi-a spus adesea, după aceea, că a admirat blîndețea și cumpătarea răspunsurilor mele, că, alungat pînă la urmă din casa lui de acest tratament nedemn, am ieșit de acolo hotărît să nu-i mai calc niciodată pragul. Asta nu m-a împiedicat să vorbesc mereu cuviincios despre el și despre casa lui, în timp ce dumnealui nu se exprima despre mine decît în termeni jignitori, disprețuitori, fără a mă scoate din *pedantul* și fără a putea spune că i-am făcut vreun rău cît de mic, nici lui, nici altei persoane la care el ținea. Iată cum dînsul sfîrși prin a confirma prezicerile și temerile mele. În ce mă privește, cred că așa-ziii mei prieteni mi-ar fi iertat de a fi scris cărți, și cărți foarte bune, deoarece această glorie nu le era străină; dar ei nu-mi putură ierta de a fi scris o operă, nici succesul strălucit pe care-l avu lucrarea, deoarece nici unul din ei nu era în stare să urmeze această carieră și nici să năzuiască la aceleași onoruri. Singur Duclos, ridicîndu-se mai presus de aceste piz-

¹ Baronul d'Holbach (n.t.).

muiri, păru a-mi arăta și mai multă prietenie, și mă introduse la domnișoara Quinault¹, unde întâlneam atâtea atenții, cinstiri și măguliri, pe cât de puțin găsiseam din toate acestea în casa domnului d'Holbach.

În timp ce *Ghicitorul satului* se reprezenta la Operă, se discuta despre autorul său și la Comedia Franceză, însă cu mai puține speranțe de izbândă. Neputând izbuti, în decurs de șapte sau opt ani, să-mi fie jucat *Narcis*-ul la Teatrul italienilor, mă dezgustasem de această trupă, din pricina jocului prost al actorilor în limba franceză, și așa fi vrut să-mi văd piesa jucată mai curînd de francezi, decît de ei. I-am vorbit despre această dorință a mea actorului La Noue, cu care făcusem cunoștință și care, după cum se știe, era un om de merit și autor el însuși. *Narcis* îi plăcu, se însărcină să-l reprezinte fără numele autorului, și, pînă atunci, îmi procură libera intrare, ceea ce-mi făcu o mare bucurie, căci am preferat totdeauna Teatrul Francez, celorlalte două. Piesa fu primită cu laude și reprezentată fără a se da în vileag numele autorului; dar am motive să cred că actorii și mulți alții știau cine este. Domnișoarele Gaussin și Grandval jucau rolurile îndrăgostitelor; și, cu toate că, după părerea mea, textul nu a fost înțeles, nu se putea spune că piesa a fost tocmai rău jucată. Oricum, am fost surprins și mișcat de îngăduința publicului, care avu răbdarea de a o asculta în liniște de la un capăt la altul, și chiar de a suporta o a doua reprezentație, fără a da nici cel mai mic semn de nerăbdare. Eu, însă, mă plictisii așa de tare la premieră, că nu putui sta pînă la sfîrșit și, ieșind de la spectacol, m-am dus la cafeneaua Procope, unde l-am găsit pe Boissy² și pe cîțiva alții, care pesemne că se plic-

¹ Actriță la Comedia Franceză (n.t.).

² Louis de Boissy (1694—1758), autor dramatic și redactor la *Mercure de France* (n.t.).

tisiseră și ei ca și mine. Acolo, mi-am mărturisit cu glas tare „păcatul“, înfățișându-mă cu umilință sau cu mândrie ca autor al piesei și vorbind despre ea așa cum toată lumea gîndea. Această mărturie publică a autorului unei piese ce cădea a fost foarte mult admirată, și mi s-a părut foarte puțin neplăcută. Am simțit chiar o despăgubire a amorului propriu în curajul cu care dezvăluirea a fost făcută, și cred că era în această împrejurare mai mult mîndria de a vorbi ce învinsese prosteasca sfială de a tăcea. Totuși, cum era sigur că piesa, deși primită cu răceală la reprezentare, cîștiga la lectură, am tipărit-o, iar în prefață, care este una din scrierile mele bune, am început prin a-mi expune principiile personale ceva mai pe larg decît o făcusem pînă atunci.

În curînd avui prilejul de a le dezvolta într-o lucrare de mai mare însemnătate ; căci, în acel an 1753, cred, apăru programul Academiei din Dijon despre *Originea inegalității dintre oameni*. Izbît de această mare problemă, am fost surprins că acea Academie îndrăznise să o propună ; dar, de vreme ce ea avusese acest curaj, puteam să-l am și eu pe acela de a o trata, și am și făcut-o.

Pentru a medita în voie la acest mare subiect, am făcut o călătorie de șapte sau opt zile la Saint-Germain, cu Thérèse, cu gazda noastră, care era o femeie bună, și cu una din prietenele ei. Socotesc această plimbare ca una dintre cele mai plăcute din viața mea. Era o vreme foarte frumoasă ; cele două femei își luară asupra lor toate pregătirile și cheltuielile ; Thérèse își petrecu timpul cu ele ; iar eu, fără să am nici o grijă, veneam să mă bucur nestîngenit la ceasurile ospătării. Tot restul zilei, rătăcind prin pădure, căutam și găseam acolo imaginea primelor epoci, a căror istorie o însăilam în linii mari ; distrugeam toate micile minciuni ale oamenilor ; duceam cute-

zanța pînă la a le dezvălui firea în toată goliciunea, cercetam înaintarea timpului și a cauzelor care l-au slujit, și, comparînd omul născut din om cu omul ivit din natură, le arătam în pretinsa lui perfecționare adevăratul izvor al nimicniciilor sale. Sufletul meu, înaripat de aceste contemplații mărețe, se ridica pînă la Divinitate, și văzîndu-i de acolo pe semenii mei urmînd, pe oarba cale a prejudecăților lor, drumul greșelilor, al nenorocirilor, al fărădelegilor lor, le strigam cu o voce slabă pe care ei nu puteau s-o audă : „Nesocotiților ce vă plîngeți mereu de natură, aflați că toate relele voastre vin de la voi înșivă !”

Din aceste meditații rezultă *Discursul asupra inegalității*, operă ce-i plăcu lui Diderot mai mult decît toate celelalte scrieri ale mele și pentru care sfaturile lui îmi fură cele mai de folos¹, dar care nu găsi în toată Europa decît puțini cititori care să o înțeleagă, și niciunul dintre aceștia dornic să vorbească despre ea. Fusesse scrisă pentru a concura la premiu, o trimisei deci, însă încredințat dinainte că nu-l va căpăta, și știind bine că nu pentru lucrări de soiul acesta sînt înființate premiile academiilor.

Șederea la țară și meditațiile mele făcură bine atît stării mele sufletești, cît și sănătății mele. Se strîn-

¹ „În momentul cînd am scris acestea, nu aveam nici o bănuială despre marele complot urzit de Diderot și de Grimm, fără de care aș fi recunoscut cu ușurință cum primul îmi amăgi încrederea spre a da scrierilor mele acel ton aspru și acel colorit întunecat, pe care ele nu-l mai avură după ce el încetă de a mă mai înfrîuri. Bucata filozofului ce se adîncește în gîndurile lui astupîndu-și urechile spre a rămîne nesimțitor la jelanile unui nenorocit poartă pecetea lui, și m-a îndemnat și la altele, mai boacâne, pe care nu m-am putut hotărî să le urmez. Dar, punînd această neagră dispoziție sufletească pe seama aceleia ce i-o produsese șederea în turnul de la Vincennes, și care a lăsat în al său *Clairval* o urmă destul de pronunțată, nu mi-a dat niciodată în gînd să-l bănuiesc de cea mai mică răutate.” (Nota lui J.—J. Rousseau.)

seseră ani de cînd, chinuit de proasta funcționare a vezicei, mă dădusem cu totul pe mîna medicilor, care, fără să-mi ușureze boala, îmi sleiseră forțele și-mi zdrobiseră vloga bărbătească. La întoarcerea de la Saint-Germain eram însă mai în puteri și mă simțeam mult mai bine. Am urmat acest regim, și hotărît să mă vindec sau să mor fără medici și fără leacuri, le-am spus adio pentru totdeauna, și am început să trăiesc în voia sorții, stînd nemișcat cînd nu puteam să umblu și făcînd plimbări de îndată ce mă simțeam în stare de așa ceva. Dar traiul la Paris, într-o lume plină de desertăciune, se potrivea atît de puțin cu firea mea ! Cabalele oamenilor de litere, zavistiile lor mărunte, lipsa de încredere în cărțile lor, felul lor tăios de a fi în saloane îmi erau atît de respingătoare, atît de nesuferite ; găseam atît de puțină blîndețe, efuziune sufletească, sinceritate, chiar în relațiile cu prietenii mei, că, dezgustat de această viață zbuciumată, începui să tînjesc cu aprindere după șederea la țară, și văzînd că îndeletnicirile mele nu-mi îngăduiau să mă stabilesc acolo, căutam să-mi petrec în mijlocul naturii măcar ceasurile de răgaz pe care le aveam. Tîmp de mai multe luni, la început în cursul după-amiezilor, mă duceam să mă plimb singur la Bois de Boulogne, meditînd la subiecte de noi lucrări, și nu mă întorceam acasă decît după lăsarea nopții.

Gauffecourt, de care eram atunci foarte strîns legat, fiind silit să se mute la Geneva pentru slujba lui, îmi propuse această călătorie ; eu am consimțit. Nu eram însă destul de sănătos spre a mă lipsi de îngrijirile „guvernantei“ : am hotărît să mergă și ea, lăsînd casa în seama mamei sale, și după ce puserăm totul la punct, plecarăm toți trei, la 1 iunie 1754.

Trebuie să notez această călătorie ca perioada primei încercări, pînă la vîrsta de patruzeci și doi de ani cît aveam atunci, ce mi-a lovit firea încrezătoare cu

care mă născusem și în voia căreia mă lăsasem totdeauna fără reținere și fără neajunsuri. Aveam o trăsură burgheză, trasă de aceeași cai, cu foarte dese popasuri. Uneori, eu coboram și mergeam pe jos. Abia ajunseseam la jumătatea drumului, când observai că Thérèse se ferea cu totdinadinsul să rămână singură în trăsură cu Gauffecourt și, cu toate rugămintele lui, când eu vroiam să cobor, cobora și ea și mergea pe jos cu mine. Am certat-o de mai multe ori pentru această toană, și chiar m-am împotrivit să coboare, pînă cînd ea se văzu nevoită să-mi explice pricina. Am crezut că aiurez, că-mi cade cerul în cap cînd am aflat că prietenul meu, domnul de Gauffecourt, în vîrstă de peste șaiszeci de ani, bolnav de podagră, impotent, stors de patimi și plăceri, se străduia încă de la plecarea noastră să corupă o femeie care nu mai era nici tînără, nici frumoasă, ce aparținea prietenului lui, și asta prin mijloacele cele mai josnice, cele mai rușinoase, mergînd pînă la a-i oferi punga lui, pînă la a încerca să o tulbure prin lectura unei cărți mîrșave, plină de desene scîrnave și pe care i le arăta ei. Thérèse, indignată, i-a aruncat o dată acea păcătoasă carte pe ușa trăsurii, și am aflat că în prima zi, cînd o mare durere de cap mă silise să mă culc fără a mai cîna, el folosise tot timpul cît rămăseseră singuri cu tertipuri și ademeniri demne mai degrabă de un satir și de un țap decît de un om cîstit căruia eu îi încredințasem pe tovarășa mea și pe mine însumi. Ce lovitură, ce durere cu totul nouă pentru sufletul meu ! Eu, care pînă atunci crezusem prietenia una și aceeași cu toate simțămintele nobile și frumoase ce-i fac farmecul, mă vedeam pentru prima dată în viață silit să o împletesc cu disprețul și să nu mai am încredere și stimă față de un om pe care-l iubeam și de care mă credeam iubit. Nenorocitul îmi ascundea ticăloșia lui. Ca să nu se răzbune pe Thérèse, m-am

văzut nevoit să-i ascund disprețul ce i-l purtam și să-mi înăbuș în inimă simțămintele pe care el nu trebuia să le cunoască. Sfântă și dulce amăgire a prieteniei ! Gauffecourt mi-a ridicat cel dintîi vălul de pe ochi. Iar crude mîini l-au împiedicat de atunci să mai cadă la loc !

La Lyon m-am despărțit de Gauffecourt spre a-mi urma drumul prin Savoia, neputîndu-mă îndura să trec iarăși pe lîngă Maman fără a mă duce să o văd. Am revăzut-o... În ce stare, Doamne, și cît de îmbătrînită ! Ce-i mai rămăsese din harul de la început ? Era oare aceeași doamnă de Warens, cîndva atît de strălucitoare, la care mă trimisese preotul de Pont-verre ? Cît de tare mi se strîngea inima ! Nu vedeam altă scăpare pentru dînsa decît să plece de acolo. I-am repetat cu însuflețire și în zadar stăruințele ce i le făcusem de mai multe ori în scrisorile mele de a veni să trăiască liniștită cu mine, căci vroiam să-mi consacru zilele mele și pe cele ale Thérèsei spre a le face fericite pe ale sale. Legată de pensia ei, din care, deși i se plătea cu regularitate, nu se mai alegea de multă vreme cu nimic, nu m-a ascultat. I-am mai dat și eu cîtiva bani din punga mea, cu mult mai puțin decît ar fi trebuit, cu mult mai puțin decît aș fi făcut-o dacă n-aș fi fost pe deplin încredințat că ea nu se va alege nici cu un sol. În timpul șederii mele la Geneva, ea făcu o călătorie la Chablais și veni să mă vadă la Grange-Canal. Nu avea bani să-și continue drumul ; nici eu nu aveam la mine atît cît îi trebuia pentru asta ; i-am trimis însă peste un ceas, prin Thérèse. Sărmană Maman ! Nu pot să nu vorbesc încă o dată despre bunătatea inimii sale. Nu-i mai rămăsese din giuvaericelele ei decît un inel. Și-l scoase din deget, spre a-l pune în acela al Thérèsei, care-l repuse în aceeași clipă în al ei, sărutînd acea nobilă mînă pe care o stropi cu lacrimile sale. Ah, atunci era

momentul să mă răsplătesc față de dînsa ! Ar fi trebuit să las totul spre a o urma, să-i fiu devotat pînă în ultima clipă a vieții sale, să-mi împart soarta cu a ei, orice s-ar fi întîmplat. N-am făcut-o. Smuls de o altă legătură sufletească, am simțit-o pe aceea față de ea răcindu-se, deoarece nu mai puteam spera că ar mai ajuta-o cu ceva. Am compătinit-o, dar n-am urmat-o. Dintre toate remușcările ce le-am simțit în viața mea, aceasta e cea mai puternică și cea mai necurmată. Am meritat astfel pedepsele cumplite care, de atunci încoace, n-au încetat de a mă copleși : fie ca ele să-mi ispășească nerecunoștința. Ea a constatat în conduita mea ; dar tot ea mi-a sfîșiat prea mult inima, pentru ca această inimă să fi fost vreodată aceea a unui nerecunoscător.

Înainte de a pleca din Paris, schițasem dedicația pentru *Discursul asupra inegalității*. Am terminat-o la Chambéry și am dat-o cu aceeași localitate, gîndind că, spre a înlătura orice hărțuială, era mai bine să n-o datez în Franța, nici la Geneva. Sosind în acest oraș, m-am lăsat copleșit de entuziasmul republican ce mă adusese aici. Entuziasmul spori prin primirea ce mi se făcu. Sărbătorit, măgulit în toate cercurile, m-am îmbătat cu totul de zelul patriotic și, rușinat de a fi scos din drepturile mele de cetățean prin îmbrățișarea unei alte religii decît aceea a părinților mei, m-am hotărît să mă întorc în mod deschis la aceasta din urmă. Socoteam că, *Evanghelia* fiind aceeași pentru toți creștinii, iar fondul dogmei nedecosebindu-se decît prin ceea ce este explicat și nu poate fi înțeles de toată lumea, rămînea la voia suveranului singur de a impune în fiecare țară și cultul și această dogmă ne-inteligibilă, și că, prin urmare, e de datoria fiecărui cetățean să admită dogma și să urmeze cultul prescris de lege. Contactul cu Enciclopediștii, departe de a-mi zdruncina credința, mi-o întărise prin împotri-

virea mea firească față de dispute și de certurile partizane. Studiul omului și al universului îmi arătase pretutindeni cauzele finale și inteligența supremă ce le diriguiește. Lectura *Bibliei*, și mai ales a *Evangeliei*, asupra căreia mă aplecam tot mai des de câțiva ani, mă făcuse să disprețuiesc jосniciile și prostestiile interpretări pe care i le dădeau lui Isus Christos oamenii cel mai puțin vrednici să-l înțeleagă. Într-un cuvânt, filozofia, apropiindu-mă de ceea ce este esențial în religie, mă depărtase de acea harababură de formule mărunte cu care oamenii au îmbâcsit-o. Spunându-mi că pentru un om cu judecată nu erau două feluri de a fi creștin, îmi spuneam, de asemeni, că tot ceea ce e formă și disciplină ține în fiecare țară de hotărîrea legilor. Din acest principiu atît de firesc, atît de social, atît de pașnic, și care mi-a atras atît de crude persecuții, decurgea că, voind să fiu cetățean, trebuia să fiu protestant și să reintru în cultul instaurat în țara mea. Ceea ce am și făcut ; m-am supus chiar îndrumărilor pastorului din parohia unde locuiam și care era în afara orașului. Singura dorință era de a nu fi silit să apar în fața Consistorului. Edictul eclesiastic era însă precis în această privință ; s-a făcut totuși o derogare în favoarea mea și s-a numit o comisie de cinci sau șase membri pentru a-mi primi în particular mărturisirea de credință. Din nenorocire, duhovnicul Perdriau, om cumsecade și blînd, de care mă simțeam legat, găsi de cuviință să-mi spună că toți s-ar bucura să mă audă vorbind în acea mică adunare. Această atenție mă sperie atît de tare, că, după ce am studiat zi și noapte, timp de trei săptămîni, un scurt discurs ce-l pregătisem, cînd a trebuit să-l citesc m-am pierdut cu firea în asemenea măsură, că n-am mai fost în stare să rostesc un singur cuvînt, făcînd mutra celui mai prost școlar. Membrii comisiei vorbeau în locul meu ; eu răspundeam ca un nătîng

cu *da* și *nu* ; în sfârșit, am fost admis pentru împărțanie și repus în drepturile mele de cetățean : am fost înscris, ca atare, pe lista gărzilor ce le plăteau numai cetățenii și burghezii și am luat parte la un consiliu general extraordinar, unde a depus jurământul sindicul Mussard. Am fost atît de mișcat de bunăvoința ce mi-o arătară în această împrejurare Consiliul, Consistoriul, și de purtarea îndatoritoare și cuviincioasă a tuturor magistraților, pastorilor și cetățenilor, că, îndemnat de preabunul De Luc ¹, care se ținea de capul meu, dar mai ales de propria mea voință, mă gîndii să mă întorc la Paris numai pentru a desface gospodăria de acolo, pentru a-mi aranja micile afaceri, a găsi o locuință doamnei Le Vasseur și soțului ei, sau a mă îngriji să le asigur existența, și apoi să revin cu Thérèse la Geneva spre a mă stabili aici pentru tot restul zilelor mele.

Această hotărîre luată, lăsai la o parte toate treburile importante, spre a-mi petrece vremea cu prietenii mei pînă în ziua plecării. Dintre toate aceste distracții, cea care-mi făcu cea mai mare plăcere fu o plimbare prin împrejurimile lacului, pe care l-am străbătut cu barca, împreună cu De Luc tatăl, nora lui, cei doi fii ai lui și Thérèse. Colindarea noastră a ținut șapte zile, pe cea mai frumoasă vreme. Am păstrat o vie amintire a priveliștilor de la capătul celălalt al lacului ce-mi încîntaseră ochii și a căror descriere am făcut-o cîțiva ani mai tîrziu în *Nova Heloiză*.

Principalele legături pe care le-am făcut la Geneva, în afară de familia De Luc, despre care am vorbit, au fost tînărul pastor Vernes, pe care-l cunoscusem încă de la Paris și a cărui prietenie o prețuiam mai mult decît a meritat mai tîrziu ; domnul Perdriau, atunci

¹ Membru în consiliul celor Două Sute (n.t.).

preot de țară, astăzi profesor de arte frumoase, a cărui societate plină de blîndețe și gingășie o voi regreta totdeauna, deși el și-a luat ifose și s-a depărtat de mine ; domnul Jalabert, atunci profesor de fizică, apoi consilier și sindic, căruia i-am citit *Discursul asupra inegalității* (dar nu și dedicația), pîrînd a-i fi plăcut foarte mult ; profesorul Lullin, cu care am rămas în corespondență pînă la moartea lui și care m-a însărcinat chiar cu cumpărarea de cărți pentru Biblioteca orașului ; profesorul Vernet, care-mi întoarse spatele, ca toată lumea, după ce-i dădusem dovezi de prietenie și încredere ce-ar fi trebuit să-l miște, dacă un teolog poate fi mișcat de ceva ; Chappuis, slujbaş și succesor al lui Gauffecourt, pe care a vrut să-l sape, fiind el însuși săpat în curînd ; Marcet de Mezières, vechi prieten al tatălui meu și care s-a arătat a fi și al meu, dar care, după ce cîndva binemeritase de la patrie, devenind autor dramatic și năzuind să intre în Consiliul celor Două Sute, și-a schimbat părerile și s-a acoperit de rușine înainte de a muri. Dar dintre toți, cel de la care am așteptat cel mai mult a fost Moulton¹, tînăr de mari speranțe prin talentele sale, prin spiritul lui înfocat, pe care l-am iubit totdeauna, deși purtarea lui față de mine a fost adesea îndoielnică și a intrat în legături cu cei mai cruzi dușmani ai mei, dar pe care, cu toate acestea, nu mă pot încă împiedica de a-l privi ca pe cel menit să fie într-o zi apărătorul memoriei mele și răzbunătorul prietenului său.

În mijlocul atîtor petreceri, nu mi-am pierdut nici gustul, nici obișnuința plimbărilor solitare, și rătăceam adesea îndelung pe malurile lacului, cînd creierul meu, deprins cu munca, nu se deda niciodată la trîndăvie. Am meditat astfel planul făurit mai dina-

¹ Păstrătorul manuscrisului definitiv al *Confesiunilor* (n.t.).

înte al *Instituțiilor politice*, despre care voi avea de vorbit în curînd ; m-am gîndit la o *Istorie a cantonului Valais*, la o tragedie în proză, al cărei subiect, care nu era altul decît Lucrețiu, nu-mi spulbera speranța de a închide gura batjocoritorilor, cu toate că am cутezat să cred în apariția acestei opere nenorocoase într-o vreme cînd ea nu mai putea fi primită la nici un teatru francez. M-am încercat în același timp în Tacit și am tradus prima carte a istoriei lui, care se va găsi printre hîrțile mele.

După patru luni de ședere la Geneva, m-am întors în luna octombrie la Paris, și m-am ferit să trec prin Lyon, spre a nu mă întîlni pe drum cu Gauffecourt. Cum îmi făcusem socoteala să nu revin la Geneva decît în primăvara următoare, mi-am reluat în timpul iernii viața și ocupațiile mele, dintre care principala a fost aceea de a citi corecturile la *Discursul asupra inegalității*, pe care l-am tipărit în Olanda la librarul Rey, a cărui cunoștință o făcusem la Geneva. Cum această lucrare era dedicată Republicii, și cum dedicația s-ar fi putut să nu placă Consiliului, am vrut să aștept efectul pe care îl va face ea la Geneva înainte de a mă întoarce acolo. Acest efect nu-mi fu favorabil, iar dedicația, ce-mi fusese dictată de cel mai curat patriotism, nu făcu decît să-mi atragă dușmani în Consiliu și pizmași în rîndul burgheziei. Domnul Chouet, pe atunci primul sindic, îmi trimise o scrisoare cuviincioasă, dar rece, ce se va găsi în dosarele mele, mapa A, nr. 3. Am primit cîteva laude din partea particularilor, între alții de la De Luc și Jala-bert, și asta a fost totul : nici un genevez nu mi s-a arătat recunoscător pentru acea fierbinte dragoste de țară ce străbate lucrarea. Această nepăsare îi indignă pe toți cei ce-au observat-o. Mi-amintesc că într-o zi, luînd dejunul la Clichy, la doamna Dupin, cu Crommelin, rezident al Republicii, și cu domnul de Miran,

acesta spuse, în plină masă, că Consiliul îmi datora un dar de preț și cinstiri pentru această lucrare și că s-ar dezona dacă nu mi le-ar face. Crommelin, care era un omuleț negru și josnic de rău, nu îndrăzni să răspundă nimic în prezența mea, dar făcu o strîmbătură îngrozitoare, ceea ce-o îndemnă pe doamna Dupin să zîmbească. Singura răsplată ce mi-o aduse această lucrare, în afară de aceea de a-mi fi bucurat sufletul, a fost titlul de cetățean ce-mi fu dat de prietenii mei, apoi de public, la pilda lor, și pe care l-am pierdut mai târziu fiindcă-l meritasem din plin.

Acest slab succes nu m-ar fi determinat totuși să renunț la planul de a mă stabili la Geneva, dacă alte motive mai puternice nu mi-ar fi pus inima în cumpănă. Domnul d'Epinaș, vrînd să adauge o aripă ce lipsea la castelul din Chevrette, făcea o cheltuială imensă ca s-o termine. Ducîndu-mă într-o zi cu doamna d'Epinaș să vedem lucrările de acolo, am împins plimbarea noastră un sfert de leghe mai departe, pînă la rezervorul de apă al parcului ce se întindea pînă la pădurea din Montmorency, unde era o frumoasă grădină de legume, cu un mic pavilion foarte dărăpănat, căruia i se spunea Hermitage¹. Acest colț singuratic și foarte plăcut mă izbise încă de cînd îl văzusem prima dată, înainte de călătoria la Geneva. În bucuria mea, nu mă putusem opri de a spune : „Ah, doamnă, ce sălaș minunat ! Iată un adăpost făcut parcă anume pentru mine !” Doamna d'Epinaș nu dădu prea multă însemnătate exclamației mele ; dar la această a doua călătorie am fost tare surprins să găsesc, în locul vechei cocioabe, o casuță aproape în întregime nouă, foarte bine împărțită, și cît se poate de potrivită pentru o familie de trei persoane. Doamna d'Epinaș pusese să se construiască această

¹ Sihăstria (n.t.).

clădire în tăcere și cu foarte puțină cheltuială, luînd unele materiale și cîțiva lucrători de la castel. La a doua plimbare, ea îmi spuse, văzînd surprinderea mea : „Ursule, iată bîrlogul dumitale ; dumneata ți l-ai ales, prietenia ți-l oferă ; sper că el îți va smulge din cap crudul gînd de a te depărta de mine.“ Nu cred să fi fost în viața mea mai adînc, mai fermecător emoționat : am udat cu lacrimi mîna binefăcătoare a prietenei mele, și dacă n-am fost învins chiar în aceeași clipă, am fost puternic zguduit. Doamna d'Epinau, care nu vroia să mă răzgîndesc, deveni atît de stăruitoare, folosi atîtea mijloace, atîția oameni spre a mă ademini, cîștigînd de partea ei pînă și pe doamna Le Vasseur și pe fiica sa, că în cele din urmă triumfă asupra deciziunilor mele. Renunțînd la șederea în patria mea, am hotărît, am făgăduit că voi locui la Hermitage ; și, așteptînd să se usuce clădirea, ea își luă asupra sa grija de a pregăti mobilele, astfel că totul fu gata pentru a intra în casă în primăvara următoare.

Un lucru care contribui mult la a mă determina, fu stabilirea lui Voltaire în preajma Genevei. Am înțeles că acest om va face revoluție acolo ; că la întoarcere voi găsi în patria mea tonul, aerele, moravurile ce mă alungau din Paris, că va trebui să lupt fără încetare și că nu voi avea de ales în conduita mea decît să fiu un pedant nesuferit sau un cetățean laș și neisprăvit. Scrisoarea pe care Voltaire mi-o trimise despre ultima mea lucrare îmi dădu prilejul de a-mi strecura temerile în răspunsul meu, iar efectul produs de el mi le confirmă întru totul. Din acel moment am socotit Geneva pierdută pentru mine, și nu m-am înșelat. Ar fi trebuit poate să mă duc să dau piept cu furtuna, dacă mi-aș fi simțit această înzestrare. Dar ce-aș fi făcut eu singur, timid și fără harul vorbirii, împotriva unui om trufaș, bogat, bizuindu-se pe spri-

jinul celor mari, de-o elocință strălucitoare și devenit idolul femeilor și al tineretului? Mă temeam că-mi pun în primejdie degeaba cunajul; n-am ascultat decât de firea mea liniștită, de dorința de a trăi tihnit, și dacă m-am înșelat atunci, apoi mă înșel și astăzi asupra acestui punct. Retrăgându-mă la Geneva, m-aș fi putut cruța de mari nenorociri în viață; dar mă îndoiesc că, cu tot zelul meu înflăcărat și patriotic, aș fi făcut ceva bun și folositor pentru țara mea.

Tronchin¹ care, cam în aceeași vreme, se stabilise la Geneva, veni puțin mai pe urmă la Paris s-o facă aici pe saltimbancul, alegându-se cu o mare avere. La sosire veni să mă vadă, însoțit de cavalerul de Jaucourt. Doamna d'Epinau dorea tare mult să-l consulte în particular, dar era greu de ajuns la el din pricina îmbulzelii. Recurse la mine. L-am convins pe Tronchin să se ducă s-o vadă. Între ei se înfiripă astfel, sub auspiciile mele, o legătură ce se strînse mai târziu în dauna mea. Asta mi-a fost totdeauna soarta: de îndată ce puneam în legătură doi prieteni pe care-i cunoșteam separat, nu s-a întâmplat niciodată ca ei să nu se unească împotriva mea. Cu toate că, în complotul pe care-l urzeau pe atunci cei doi Tronchin² de a-și înrobi patria, ei trebuie să mă fi urât de moarte, medicul continuă totuși multă vreme să se arate binevoitor față de mine. Îmi trimise chiar, după ce se reîntoarse la Geneva, o scrisoare în care îmi propunea postul de bibliotecar onorific. Dar hotărârea mea era luată, și această ofertă nu mă abătu din drum.

În perioada aceea am reluat legătura cu domnul d'Holbach. Prilejul fusese moartea soției lui, surve-

¹ Théodore Tronchin (1709—1781), medic elvețian, născut la Geneva (n.t.).

² Medicul avea un văr, Jean-Robert Tronchin (1710—1793), jurisconsult (n.t.).

nită, ca și aceea a doamnei de Francueil, în timpul șederii mele la Geneva. Diderot, aducându-mi-o la cunoștință, îmi vorbi despre adâncă întristare a soțului. Durerea lui îmi mișcă inima. Regretam cu însumi foarte mult dispariția acestei femei cumsecade. I-am și trimis o scrisoare de mângâiere domnului d'Holbach. Acest jalnic episod mă făcu să uit toate răutățile lui, și după ce m-am întors de la Geneva, iar el s-a întors dintr-o călătorie prin Franța, pe care o făcuse spre a-și potoli mîhnirea, împreună cu Grimm și cu alți prieteni, m-am dus să-l văd, și am continuat să-l vizitez pînă la plecarea mea la Hermitage. Cînd se află în gașca lui că doamna d'Epinaș, pe care el încă n-o vedea, mi-a pregătit acolo o locuință, sarcasmele căzură asupra mea ca o grindină, spunîndu-se că, avînd nevoie de tămîierile și distracțiile de la oraș, nu voi suporta singurătatea nici măcar cincisprezece zile. Simțind în sinea mea cum stăteau lucrurile, i-am lăsat să vorbească și mi-am urmat drumul. Domnul d'Holbach îmi veni totuși în ajutor, găsind un adăpost pentru bătrînul Le Vasseur, care trecuse de optzeci de ani și de care nevasta lui, ce-l privea ca pe o povară, mă ruga mereu să o scap. Fu dus într-o casă de binefacere, unde vîrsta și durerea de a se vedea smuls din familia lui îl băgară în mormînt aproape de cum intră în azil. Soția și ceilalți copii nu l-au regretat prea mult. Thérèse însă, care-l iubea cu duioșie, nu s-a putut consola niciodată de pierderea lui și de faptul de a-l fi lăsat, cînd nu mai avea decît puțin de trăit, să-și sfîrșască zilele departe de ea.

Cam în același timp, m-am pomenit cu o vizită la care nu mă așteptam de loc, deși era vorba de o veche cunoștință. Acesta era prietenul meu Venture, cu care mă trezii într-o bună dimineată în casă, pe cînd mă gîndeam la el mai puțin ca la orice. Cu el mai

era un om. Cît de schimbat mi se păru ! În locul înfățișării fercheșe de altădată, îl vedeam acum atît de jigărit că nici nu-l puteai îmbrățișa. Sau ochii mei nu mai erau aceeași, sau desfrîul îl fleșcăise cu totul, sau strălucirea lui de la început era aceea a tinereții pe care n-o mai avea în prezent. I-am primit aproape cu nepăsare și ne-am despărțit într-un chip destul de rece. Dar după ce plecă, amintirea vechii noastre prietenii mi-o răscoli atît de puternic pe aceea a anilor mei tineri, atît de dulce, atît de cuminte închinată acelei femei angelice, care era acum tot așa de schimbată ca și el ; cu micile întâmplări din acele fericite timpuri ; cu romantica zi de la Toune, petrecută cu atîta nevinovăție și desfătare între acele două fete, cînd o mîină sărutată fusese unica favoare ce-o cunoscui, dar care, cu toate acestea, îmi lăsase regrete atît de vii, atît de duioase, atît de trainice ; cu toate acele încîntătoare imbolduri ale unei inimi tinere, pe care le simțeam atunci în toată puterea lor și pe care le socot azi duse pentru totdeauna ; toate aceste dulci amintiri m-au făcut să vărs lacrimi pentru tinerețea mea apusă și pentru bucuriile ei de-a pururi pierdute pentru mine. Ah, și cîte aș mai fi vărsat asupra reîntoarcerii lor tîrzii și nefericite, dacă aș fi prevăzut necazurile ce avea să mi le aducă !

Înainte de a părăsi Parisul, am trăit în iarna ce precedă retragerea mea, o bucurie pe măsura inimii mele și pe care am gustat-o în toată puritatea sa. Palissot¹, academician din Nancy, cunoscut prin cîteva piese de teatru, tocmai reprezentase una la Lunéville, în fața regelui Poloniei. Se pare că el crezu a fi curtenitor jucînd în această dramă rolul unui om ce îndrăznise să se măsoare cu regele, prin pana sa. Stanislas, care avea un suflet larg, dar nu iubea satira,

¹ Charles Palissot de Montenoy (1730—1814) (n.t.).

fu indignat de cutezanța unei asemenea personificări în prezența lui. Domnul conte de Tressan¹ ne scrisese, din ordinul acestui prinț, lui d'Alembert și mie, spre a ne aduce la cunoștință că intenția Majestății-sale era ca numitul Palissot să fie izgonit din Academia sa. Răspunsul meu fu o vie rugămintă către domnul de Tressan de a interveni pe lângă regele Poloniei spre a obține iertarea jupînului Palissot. Iertarea fu acordată, dar domnul de Tressan, făcîndu-mi-o cunoscută în numele regelui, adăuga că această întîmplare va fi înscrisă în registrele Academiei. Am replicat că aceasta însemna nu atît o iertare, cît perpetuarea unei pedepse. În cele din urmă am obținut, prin stăruințe, că nu se va face nici o mențiune în registre și nu va rămîne nici o mărturie publică despre această afacere. Toate acestea fură însoțite, atît din partea regelui cît și din aceea a domnului de Tressan, de dovezi de stimă și considerație ce mă măgulară foarte mult, și am simțit cu acest prilej că stima oamenilor ce sînt ei înșiși vrednici de ea, produce în suflet un simțămînt mai dulce și mai nobil decît acela al vanității. Am transcris în culegerea mea scrisorile domnului de Tressan și răspunsurile ce i le-am dat, iar originalele se vor găsi în pachetul A, numerele 9, 10 și 11.

Chiar dacă aș ști că aceste *Memorii* vor ajunge să vadă lumina zilei, consemnez aici eu însumi amintirea unui fapt a cărui urmă aș dori să fie ștearsă; dar mai transmit și altele, fără vrerea mea. Marele rost al scrierii mele, și pe care-l am mereu prezent în fața ochilor, datorită de neînlăturat de a-l îndeplini în toată întinderea lui, nu mă vor lăsa înrîurit nici de cele mai mici considerente ce m-ar îndepărta de ținta

¹ Louis de la Vergne de Tressan (1705—1785), autorul unor adaptări ale romanelor medievale (n.t.).

mea. În ciudata, în neasemuita situație în care mă găsesc, dătez prea mult adevărului, pentru a mai datora ceva și altcuiva. Pentru a mă cunoaște bine, trebuie să fiu cunoscut sub toate aspectele, bune sau rele. *Confesiunile* mele sînt în mod necesar împletite cu acelea ale multor oameni ; le fac și pe unele și pe altele cu aceeași sinceritate, în tot ceea ce se referă la mine, socotind că nu trebuie să arăt față de nimeni mai multă îngăduință decît am pentru mine însumi, dorind totuși să fiu mai îngăduitor cu ceilalți. Vreau să fiu mereu drept și adevărat, spunînd despre alții binele în măsura în care-mi va fi cu putință, nevorbindu-i de rău decît atunci cînd sînt în cauză eu și cînd sînt nevoit s-o fac. Cine oare, în starea în care am fost adus, are dreptul să ceară mai mult de la mine ? *Confesiunile* de față nu sînt scrise pentru a fi publicate în timpul vieții mele, nici a persoanelor despre care se pomenește în ele. Dacă aș fi stăpîn pe soarta mea și pe aceea a acestei scrieri, ea n-ar vedea lumina zilei decît mult timp după moartea mea și a lor. Dar străduințele pe care teama de adevăr îmi face pe puternicii mei asupritori să le depună spre a șterge urmele lui, mă silesc să recurg, spre a le păstra, la tot ceea ce-mi îngăduie dreptul cel mai neclintit și dreptatea cea mai nepărtinitoare. Dacă memoria mea s-ar stinge o dată cu mine, decît să defăimez pe cineva, mai degrabă aș suferi fără murmur un oprobriu nedrept și trecător ; dar fiindcă numele meu trebuie, la urma urmei, să dăinuiască, am datoria de a încerca să transmit cu el amintirea omului nefericit care l-a purtat, așa cum a fost el în realitate, și nu așa cum nedreptii dușmani se căznesc fără încetare să-l înfățișeze.

Cartea a noua

(1756—1757)

Nerăbdarea de a mă instala la Hermitage nu mă lăsa să aștept sosirea verii și, de cum locuința fu gata, mă grăbii să mă duc acolo, în strigătele clanului holbachic care prezicea sus și tare că nu voi putea sta nici trei luni în singurătate și că peste puțin mă vor vedea întorcându-mă umilit să trăiesc ca și ei la Paris. Eu însă, după ce de cincisprezece ani nu mai eram în elementul meu și mă vedeam acum pe cale de a reintra în el, nici măcar nu luam în seamă pălăvrăgelile lor. De când mă aruncasem, fără voia mea, în lume, nu încetasem nici o clipă să duc dorul căsuței de la Charmettes și al vieții liniștite ce-o cunoscusem acolo. Mă simțeam făcut pentru un loc retras, în mijlocul naturii; îmi era cu neputință să trăiesc fericit în altă parte. La Veneția, în lanțul treburilor publice, pe treapta unui soi de demnități, nutrind speranța de înălțare; la Paris, în vârtejul mării societăți, în plăcerea ospetelor, în strălucirea spectacolelor, în aburul unei gloriole, amintirea boschetelor, a pîrîiașelor, a plimbărilor mele solitare îmi răscolea totdeauna gîndurile, mă întrista, îmi smulgea suspine și nostalgii. Toate lucrările asupra cărora mă putusem apleca, toate planurile de ambiție ce-mi însuflețiseră uneori zelul nu aveau altă țintă decît să ajung într-o zi la

aceste binecuvîntate bucurii cîmpenești, pe care acum mă fereceam de a le atinge. Fără să dispun de îndestularea ce-o crezusem singura în stare să mă conducă la ele, socoteam, în situația mea particulară, că mă pot lipsi de așa ceva și că pot să ajung la același scop pe o cale deosebită. Nu aveam nici un pic de avere ; dar aveam un nume, aveam talente ; eram cumpătat și renunșasem la nevoile cele mai costisitoare, la acelea prețuite de opinia generală. Afară de asta, deși leneș, eram totuși harnic atunci cînd vroiam să fiu, iar lenea mea era mai puțin aceea a unui trîndav, cît aceea a unui om liber căruia îi place să muncească nesilit de nimeni. Îndeletnicirea mea de copist muzical nu era nici strălucită, nici bănoasă ; dar era sigură. Mi se aduceau laude în lume de a fi avut curajul s-o aleg. Puteam să fiu încredințat că nu voi duce lipsă de lucru și că voi avea din ce să trăiesc, lucrînd bine. Două mii de franci ce-mi rămîneau din ceea ce-mi aduseseră *Ghicatorul satului* și celelalte scrieri ale mele alcătuiau o bază ca să nu mă simt strîmtorat, iar mai multe opere pe care le aveam în lucru îmi făgăduiau, fără a-i jecmăni pe librari, suplimente ce-mi dădeau putința să muncesc în voie, fără a mă istovi, și chiar făcîndu-mi timp pentru răgazuri și pentru plimbări. Mica mea familie, compusă din trei persoane, fiecare avînd îndeletnicirea ei îndeplinită cu folos, nu cerea o întreținere prea costisitoare. În sfîrșit, veniturile acestoa, proporționate cu nevoile și dorințele mele, îmi puteau îngădui să duc, cu chibzuință, o viață fericită și de lungă durată în felul de trai pe care mi-l alesesem după propria mea năzuință.

Aș fi putut să mă consacru cu totul laturii celei mai bănoase, și în loc să-mi înham pana la munca de copist, s-o dedic în întregime unor scrieri care, cu avîntul ce-l căpătasem și pe care mă simțeam în stare să-l susțin, mă puteau face să trăiesc în îndeustulare și chiar

În bogăție, numai să fi vrut să adaug la grija de a tipări cărți bune pe aceea de a folosi mijloacele ce-i stau la îndemână unui autor. Dar simțeam că a scrie pentru a-mi câștiga pâinea ar fi însemnat să-mi înăbuș repede geniul și să-mi ucid talentul, care se afla nu atât în pana cât în inima mea, și pornea numai dintr-un mod înalt și îndrăzneț de a gândi, singurul ce-l putea hrăni. Nimic trainic, nimic măreț nu poate ieși dintr-o pană vîndută. Nevoia sau lăcomia m-ar fi făcut să scriu mai repede, dar nu mai bine. Dacă dorințele de succes nu m-ar fi aruncat în urzeala intrigilor, m-ar fi făcut să caut a spune mai puțin lucruri folositoare și adevărate, decît lucruri care să placă mulțimii, și dintr-un autor de vază cum puteam să fiu, n-aș fi fost decît un mîzgălitor de hîrtie. Nu, nu : eu am înțeles totdeauna că poziția de autor nu este, nu poate să fie vrednică de faimă și respect, decît atunci cînd nu devine o meserie. E greu să ai o gîndire nobilă atunci cînd gîndești doar pentru a trăi. Spre a putea, spre a îndrăzni să spui lucruri mari, trebuie să nu fii legat de succes. Mi-am pus cărțile la îndemîna publicului cu încredințarea de a fi vorbit pentru binele comun, fără nici o grijă de rest. Dacă o scriere era respinsă, cu atât mai rău pentru cei ce nu vroiau să tragă foloase din ea ; în ce mă privește, nu aveam nevoie de aprobarea lor ca să trăiesc. Îndeletnicirea de copist putea să-mi dea de mîncare în cazul cînd cărțile mele nu s-ar fi vîndut ; și iată tocmai ceea ce făcea ca ele să se vîndă.

La 9 aprilie 1756 am părăsit orașul, pentru a nu mai locui niciodată în el ; căci nu consider drept locuiri cele cîteva scurte șederi pe care le-am făcut după aceea, atât la Paris cât și la Londra sau în alte orașe, unde am fost totdeauna în trecere sau fără voia mea. Doamna d'Epınay veni să ne ia pe toți trei în trăsură sa ; arendașul ei îmi transportă puținul cala-

balic, și m-am instalat astfel chiar în aceeași zi. Am găsit mica mea locuință pusă la punct și mobilată simplu, dar într-un chip potrivit și chiar cu gust. Mîna ce se îngrijise de această instalare îi dădea în ochii mei o valoare neprețuită și găseam că e foarte plăcut să fiu oaspetele prietenei mele, într-o casă aleasă de ea și pe care o clădise anume pentru mine.

Cu toate că era frig și zăpada nu se topise încă, pămîntul începca să germineze; se vedeau răsărind violete și aglice; mugurii pomilor începeau să se deschidă, și chiar în noaptea sosirii noastre am auzit primul cîntec de privighetoare, ce răsună în apropiere de fereastra mea, într-o pădure de lîngă casă. După un somn ușor, uitînd la deșteptare că mă mutasem în altă parte, mă credeam încă în strada Grenelle, cînd rămurîșul din preajmă mă făcu deodată să tresar, și îmi spusei plin de bucurie: „În sfîrșit, toate dorințele îmi sînt îndeplinite!” Prima mea grijă fu să iau legătura cu priveliștele cîmpenești ce mă înconjurau. În loc să încep prin a-mi orîndui locuința, am început prin a mă pregăti pentru plimbările mele, și n-a fost cărare, desiș, boschet, colțișor în jurul casei pe care să nu le străbat chiar a doua zi. Cu cît cercetam această fermecătoare retragere, cu atît o găseam făcută pentru mine. Acest loc, mai degrabă singuratic decît sălbatic, mă ducea cu gîndul la capătul lumii. Erau acolo frumuseți îmbietoare ce nu se întîlnesc niciodată în jurul orașelor; și n-ai fi crezut, pomenindu-te dintr-o dată în mijlocul lor, că te afli doar la patru leghe de Paris.

După cîteva zile consacrate desfătărilor cîmpenești, m-am gîndit să-mi pun în ordine hîrțile și să-mi întocmesc un program de lucru. Mi-am hărăzit, așa cum făcusem totdeauna, diminețile pentru copiatul notelor muzicale, iar după-amiezile plimbărilor, luînd cu mine un carnetel alb și un creion, căci, neputînd

să scriu și să gîndesc în voie decît *sub dio*, nu eram ispitit să-mi schimb această metodă și îmi spuneam că pădurea de la Montmorency, ce se afla aproape la ușa mea, îmi va servi de aici încolo drept cabinet de lucru. Aveam mai multe scrieri începute ; am pornit să le revăd. Eram destul de tare în proiecte ; dar, în vîlmășagul orașului, executarea lor mersese pînă atunci destul de încet. Socoteam să pun ceva mai multă silință în ele atunci cînd voi fi mai puțin hărțuit de alte preocupări. Vreau să cred că mi-am umplut cu destul folos această așteptare, și pentru un om adesea bolnav, trăind cînd la Chevrette, cînd la Epinay, cînd la Eaubonne, cînd la castelul din Montmorency, mai totdeauna stîngerit de curioșii fără nici o treabă, ocupat o jumătate de zi cu copiile muzicale, dacă se numără și se măsoară scrierile pe care le-am întocmit în cei șase ani petrecuți atît la *Hermitage* cît și la Montmorency, se va vedea, sînt convins, că dacă mi-am pierdut vremea în această perioadă, cel puțin nu mi-am pierdut-o în lenevie.

Dintre diversele scrieri pe care le aveam în lucru, cea la care meditam de mai mult timp, de care mă ocupam cu mai multă plăcere, la care vroiam să lucrez toată viața și care trebuia, după părerea mea, să-mi pecetluiască faima, era aceea intitulată *Instituțiile politice*. Trecuseră treisprezece sau paisprezece ani de cînd îmi venise prima idee, pe cînd, aflîndu-mă la Veneția, avusesem cîteva prilejuri de a observa cusururile acelei guvernări atît de lăudate. De atunci, ideile mele se dezvoltaseră mult prin studiul istoric al moralei. Văzusem că totul depindea în mod strîns de politică și că, în orice fel ar fi făcută ea, nici un popor nu poate fi decît ceea ce cîrmuirea îl face să fie ; astfel, această mare problemă a celei mai bune cîrmuiri cu puțință mi se părea că se reduce la întrebarea : Care este natura guvernului indicat a forma

poporul cel mai virtuos, cel mai luminat, cel mai înțelept, cel mai bun, în sfârșit, spre a lua acest cuvânt în înțelesul lui cel mai înalt? Crezusem că această întrebare era strâns legată de o alta, chiar dacă era diferită, și anume: Care este cîrmuirea care, prin natura ei, se menține totdeauna cel mai aproape de lege? De aici, ce este legea? Și un lanț întreg de întrebări de asemenea însemnătate. Vedeam cum toate acestea mă duceau la marile adevăruri, folositoare pentru fericirea speței umane, dar mai ales pentru aceea a patriei mele, unde nu găsisem, în cursul călătoriei pe care o făcusem acolo, noțiunile de legi și de libertate destul de drepte, nici destul de limpezi, după părerea mea; și socoteam această cale indirectă de a i le da ca fiind cea mai potrivită pentru a cruța amorul propriu al membrilor ei și pentru a mi se ierta că am putut să văd într-aceasta puțin mai departe decît ei.

Cu toate că erau cinci sau șase ani de cînd lucram la această operă, nu avansase mai de loc. Cărțile de felul acesta cer multă gîndire, răgaz, liniște. Pe deasupra, o scriam pe aceasta în plină inspirație, cum se spune, și nu vroisem să împărtășesc planul meu nimănui, nici chiar lui Diderot. Mă temeam ca ea să nu pară prea îndrăzneată pentru veacul și țara în care o scriam și ca spaima prietenilor mei să nu mă stingherească la săvîrșirea sa. Nu știam încă dacă vremea și felul în care va fi făcută îi vor îngădui să apară în timpul vieții mele. Vroiam să pot da subiectului toată dezvoltarea pe care o cerea, fără nici un fel de constrîngere; bineînțeles că, nefiind de felul meu un spirit satiric și neurmărind așa ceva, aș putea să fiu pus la adăpost de orice atac din afară. Firește, vroiam să mă folosesc pe de-a-ntregul de dreptul de a gîndi, pe care-l aveam prin obîrșia mea, dar respectînd guvernul sub care urma să trăiesc, fără a încălca

legile sale și foarte atent să nu știrbesc dreptul oamenilor, nu vroiam nici să renunț, de frică, la ceea ce este bun pentru el.

Mărturisesc chiar că, străin și trăind în Franța, găseam poziția mea foarte prielnică spre a îndrăzni să spun adevărul ; știam apoi că, de voi continua, așa cum și vroiam, să nu tipăresc nimic în această țară fără aprobare, nu aveam de dat socoteală nimănui despre principiile mele și despre publicarea lor în altă parte. M-aș fi bucurat de mai puțină libertate chiar la Geneva, unde, indiferent de locul tipăririi cărților mele, magistratul avea dreptul să-și spună părerea asupra conținutului lor. Această considerație contribuise mult în a mă face să cedez în fața stăruințelor doamnei d'Epinaÿ și să renunț la planul de a mă stabili la Geneva. Îmi dădeam seama, așa cum am spus-o în *Emil*, că, dacă nu cauți cu orice preț vîlva, atunci cînd vrei să-ți consacri cărțile binelui patriei, nu trebuie să le compui la sînul ei.

Ceea ce mă făcea să socotesc poziția mea oarecum mai fericită era convingerea pe care o aveam că guvernămîntul Franței, fără să mă privească, poate, cu un ochi prea bun, își va face o onoare, dacă nu să mă ocrotească, cel puțin să mă lase în pace. E, după cum mi se pare, un semn de politică foarte simplă și totodată foarte dibace a-ți face un merit din a tolera ceea ce nu poate fi împiedicat ; căci, dacă aș fi fost izgonit din Franța, și asta era tot ceea ce aveau dreptul să facă, cărțile mele ar fi fost oricum întocmite, dar ar fi fost poate scrise cu mai puțină reținere ; pe cînd, lăsîndu-mă în pace, autorul era păstrat ca cheazășie pentru operele lui, iar, pe deasupra, se ștergeau unele păreri nefavorabile înrădăcinate în restul Europei, cîștigîndu-se faima că aici se arată un respect luminat față de drepturile omului.

Cei care vor gândi în legătură cu acestea că încrederea mea m-a înșelat, s-ar putea înșela ei înșiși. În furtuna ce s-a abătut asupra-mi, cărțile mele au servit doar ca pretext, căci, de fapt, ceea ce supăra era persoana mea. Le păsa prea puțin de scriitor, dar vroiau să-l piardă pe Jean-Jacques, și cel mai mare rău pe care l-au găsit în scrierile mele era onoarea ce mi-o puteau aduce ele. Să nu anticipăm asupra viitorului. Nu știu dacă acest mister, care dăinuie încă și astăzi pentru mine, se va lămuri pînă la urmă în ochii cititorului. Știu doar că, dacă principiile pe care le-am expus ar fi trebuit să-mi atragă tratamentele de care am suferit, ar fi trecut mai puțină vreme ca să le cad victimă, deoarece aceea dintre toate scrierile mele unde aceste principii sînt expuse cu cel mai mare curaj, ca să nu spun îndrăzneală, apăruse și-și făcuse efectul înainte încă de retragerea mea la Hermitage, fără ca nimeni să se fi gîndit, nu zic să-mi caute gîlceavă, dar măcar să împiedice publicarea lucrării în Franța, unde s-a vîndut în public, la fel ca în Olanda. Pe urmă, *Nova Heloiză* apăru cu aceeași ușurință, citez a spune cu același succes, și ceea ce mi se pare aproape de necrezut, profesiunea de credință a acestei Heloize pe patul de moarte este într-un totuși aceeași cu a vicarului savoiard. Tot ceea ce este îndrăzneț în *Contractul social* se găsea mai înainte în *Discursul asupra inegalității*; tot ceea ce e îndrăzneț în *Emil*, era mai înainte în *Julie*. Ori, aceste îndrăzneli nu stîrniră nici o furie împotriva celor două lucrări precedente; deci nu ele fură cele care o stîrniră împotriva acestora din urmă.

O altă lucrare, oarecum de același gen, dar al cărei proiect era mai nou, mă preocupa cu deosebire în acest moment: erau extractele din scrierile abatelui

de Saint-Pierre¹, despre care, furat de firul narațiunii, n-am apucat să vorbesc pînă acum. Ideea acestei lucrări îmi fusese sugerată de abatele de Mably, după întoarcerea mea de la Geneva, nu imediat, dar prin intermediul doamnei Dupin, care avea un anume interes în a mă face s-o adopt. Ea era una din cele trei sau patru femei frumoase din Paris al căror răsfățat fusese bătrînul abate de Saint-Pierre, și dacă dînsa nu se bucurase de bună seamă de preferință, o împărțise, în oricî caz, cu doamna d'Aiguillon. Păstra pentru memoria acestui bărbat un respect și o afecțiune ce le făceau cinste amîndorura, și amorul ei propriu ar fi fost măgulit să vadă reînviate, prin truda secretarului ei, scrierile născute moarte ale prietenului ei. Aceste scrieri conțineau multe lucruri excelente, dar atît de rău spuse, că lectura lor era greu de urmărit, și e de mirare că abatele de Saint-Pierre, care-și privea cititorii ca pe niște copii mari, le vorbea totuși ca unor oameni în vîrstă, îngrijindu-se prea puțin să se facă ascultat de ei. Tocmai pentru asta mi se propusese această muncă, socotită folositoare prin ea însăși și foarte potrivită cu un om sîrguincios la treabă, dar leneș ca autor, care, găsind osteneala de a gîndi prea obositoare, prefera, în lucruri ce erau pe gustul lui, să limpezească și să dezvolte ideile altuia, decît să creeze el altele. De altminteri, fără a mă mărgini la funcția de tîlmaci, nu eram oprit să gîndesc uneori prin mine însumi, și puteam să dau cutare formă lucrării mele, încît multe adevăruri de însemnătate treceau sub mantia abatelui de Saint-Pierre într-un chip mai fericit decît sub a mea. Treaba nu era, de fapt, ușoară ; trebuia să citesc, să meditez, să extrag din douăzeci și trei de tomuri încărcate, încălcite,

¹ *Extras despre proiectul de pace perpetuă, ce va fi publicat abia în 1761 (n.t.).*

pline de lungimi, de repetări, de mici observații fără miez sau chiar false, dintre care trebuia să pescuiesc câteva demne de reținut, frumoase, care-mi dădeau curajul de a continua această neplăcută muncă. Aș fi părăsit-o de bună voie, dacă în mod cinstit aș fi putut să-mi retrag cuvîntul; dar, primind manuscritele abatelui, care-mi fură date de nepotul lui, contele de Saint-Pierre, la cererea lui Saint-Lambert, îmi luasem într-un fel sarcina de a le pune în valoare, și trebuia sau să le înapoiez, sau să încerc a trage un folos din ele. Tocmai în acest din urmă scop adusesem manuscritele la Hermitage, și aceasta era prima lucrare căreia vroiam să-i consacru clipele mele de răgaz.

Mă mai gîndeam apoi la o a treia lucrare, a cărei idee o datoram observațiilor făcute asupra mea însumi, și mă simțeam cu atît mai îndemnat să o întocmesc, cu cît aveam motive să sper că va ieși o carte cu adevărat folositoare pentru oameni, și chiar una dintre cele mai folositoare ce li se poate oferi, dacă ducerea ei la bun sfîrșit va răspunde cu prisosință planului ce mi-l făurisem. S-a remarcat că cei mai mulți oameni sînt, în cursul vieții lor, adesea altfel decît le e firea, și par a se schimba în oameni cu totul diferiți. Nu pentru a stabili un lucru atît de cunoscut vroisem eu să scriu o carte; aveam un scop mai nou, și chiar, mai însemnat: anume, să caut cauzele acestor variații și să mă opresc la acelea care depind de noi, spre arăta cum pot fi diriguite ele de noi înșine, spre a ne face mai buni și mai stăpîni pe noi. Căci e, fără tăgadă, mai greu pentru un om cinstit de a rezista dorințelor deja formate și pe care trebuie să le înfrîngă, decît de a preveni, a schimba sau modifica aceleași dorințe la izvorul lor, dacă e în stare să ajungă pînă acolo. Un om rezistă o dată în fața ispitei, fiindcă e tare, și se dă hătut altă dată,

fiindcă e slab ; dacă ar fi fost același ca prima dată, nu s-ar fi dat bătut.

Cercetîndu-mă pe mine însumi și căutînd în alții pricina acestor diverse feluri de a fi, am găsit că ele depind în mare parte de impresia anterioară a obiectelor exterioare și că, transformați încontinuu de simțurile și de organele noastre, purtăm, fără să ne dăm seama, în ideile, în simțămintele, în acțiunile noastre chiar, efectul acestor transformări. Izbidoarele și numeroasele observații pe care le culesesem erau mai presus de orice discuție, și, prin cauzele lor fizice, mi se păreau capabile să creeze un regim de viață care, variat după împrejurări, poate pune sau menține sufletul în starea cea mai favorabilă pentru virtute. De cîte rătăcirii ar fi ferită rațiunea, cîte vicii ar fi împiedicate să se nască, dacă am ști să silim alcătuirea animală să devină prielnică ordinei morale pe care o tulbură atît de adesea ! Clima, anotimpurile, sunetele, culorile, întunericul, lumina, elementele, alimentele, zgomotul, tăcerea, mișcarea, repaosul, totul acționează asupra mașinii și asupra sufletului nostru ; drept urmare, totul ne oferă mii de fire aproape sigure pentru a stăpîni la originea lor simțămintele de care ne lăsăm dominați. Aceasta era ideea de bază a cărei schițare o aruncasem pe hîrtie și de la care speram un efect cu atît mai sigur pentru oamenii buni din naștere, care iubind cu sinceritate virtutea, privesc cu dispreț slăbiciunea lor, cu cît mi se părea mai ușor să scriu despre aceasta o carte plăcută la citit, pre cît era de plăcut să o și întocmesc. Am lucrat totuși destul de puțin la această operă, al cărei titlu era *Morala senzitivă, sau Materialismul înțeleptului*. Împrejurări a căror pricină se va cunoaște în curînd m-au împiedicat de a mă ține de ea, și se va afla, de asemenea, care a fost soarta schiței mele, soartă ce se

împetește cu a mea însumi mai îndeaproape decît s-ar părea.

În afară de acestea, mă mai gîndeam de cîtva timp la un sistem de educație de care mă rugase să mă ocup doamna de Chenonceaux, ce se temea de acela folosit de soțul ei pentru fiul lor. Greutatea prieteniei făcea ca acest subiect, deși în el însuși mai puțin pe gustul meu, să-mi stea la inimă mai mult decît toate celelalte. Astfel, dintre toate subiectele despre care am vorbit, acesta este singurul pe care l-am dus la bun sfîrșit. Față de ce-mi propusesem în această lucrare, autorul merita, mi se pare, o altă răsplătire. Dar să nu anticipăm asupra acestui trist subiect. Voi fi și așa nevoit să vorbesc îndelung despre el în cele ce urmează în scrierea de față.

Toate aceste diverse proiecte îmi ofereau subiecte de meditație pentru plimbările mele ; cum cred că am mai spus-o, eu nu pot să meditez decît mergînd ; de îndată ce mă opresc, nu mai pot gîndi, și capul nu-mi lucrează decît laolaltă cu picioarele. Am avut totuși prevederea de a-mi orîndui și o muncă de cabinet pentru zilele ploioase. E vorba de *Dicționarul muzical*, ale cărui materiale împrăștiate, ciuntite, amestecate, cereau ca lucrarea să fie reluată aproape de la început. Adusesem cu mine cîteva cărți de care aveam nevoie pentru aceasta ; petrecusem două luni făcînd extrase din altele ce mi se împrumutau de la Biblioteca regală, și mi se îngădui chiar să iau unele din ele la Hermitage. Iată destule provizii pentru a compila la domiciliu, cînd vremea nu-mi permitea să ies din casă și cînd mă plictiseam de copiat muzică. Acest program îmi convenea așa de bine, că am tras foloase din el atît la Hermitage, cît și la Montmorency, și chiar mai pe urmă la Motiers, unde am terminat această lucrare, ocupîndu-mă, în același timp, și de

altele, și descoperind că variația în muncă este totdeauna o adevărată destindere.

Am urmat cu destulă regularitate, cîtva timp, programul ce mi-l prescrisesem, și mă simțeam foarte bine ; dar în timpul verii, cînd doamna d'Epina y venea mai des la Epina y sau la Chevette, am constatat că obligații ce la început nu mă stînghereau și pe care nu le avusesem în vedere, îmi încurcau mult celelalte planuri. Am spus mai înainte că doamna d'Epina y avea calități foarte alese ; ținea la prietenii ei, îi servea cu multă trageră de inimă, și, necruțîndu-și pentru dînsii nici timpul, nici atențiile, merita, de bună seamă, ca aceștia să se poarte în același fel cu dînsa. Pînă atunci îmi îndeplinisem această datorie fără să mă gîndesc că eram obligat s-o fac ; dar pe urmă am înțeles că mă încărcasem cu o povară a cărei greutate numai prietenia mă împiedica să o simt ; și-mi sporisem această povară prin dezgustul ce-l aveam față de adunările numeroase. Doamna d'Epina y se folosi de asta spre a-mi face o propunere ce părea să-mi fie pe plac, și care îi era și ei, de asemenea, pe plac. Anume, să mă înștiințeze de fiecare dată cînd va fi singură sau aproape singură. Am consimțit, fără să-mi dau seama la ce mă îndatoram. Urmarea fu că n-o mai vizitam cînd eram eu liber, ci cînd era liberă ea, și că nu mai eram niciodată sigur de a putea dispune de timpul meu pentru mine însumi. Această îndatorire stîrbi mult plăcerea ce-o avusesem pînă atunci de a mă duce s-o văd. Am constatat că libertatea pe care ea mi-o făgăduise atît de mult nu-mi era dată decît cu condiția de a n-o putea folosi, și o dată sau de două ori cînd am încercat să nu-i răspund la chemări, îmi trimise atîtea mesaje, atîtea bilete, atîtea semne de îngrijorare despre sănătatea mea, încît am văzut că numai scuza de a fi cu adevărat bolnav mă scutea de a alerga la primul

ei cuvînt. Trebuia să mă supun acestui jug ; am făcut-o, și chiar cu destulă bunăvoință pentru un atît de mare dușman al aservirii, atașamentul sincer pe care-l aveam pentru ea împiedicîndu-mă în bună parte să simt cum eram legat de mîini și de picioare. Dînsa își umplea astfel, de bine de rău, golurile pe care lipsa societății sale obișnuite le lăsa în distracțiile sale. Aceasta era pentru ea o suplinire destul de slabă, dar care făcea mai mult decît o singurătate deplină, pe care nu putea s-o îndure. Totuși, avea cu ce să și-o umple mai lesne de cînd se hotărîse să se încerce în literatură și de cînd își băgase în cap să compună, unele peste altele, romane, scrisori, comedii, povestiri și alte nerozii de felul acesta. Dar ceea ce o încînta nu era atît să le scrie, cît să le citească ; și de cum ajungea să mîzgălească două sau trei pagini la rînd, trebuia să aibă, la capătul acestei imense munci, cel puțin doi sau trei auditori benevoli. Nu aveam niciodată cîntea de a mă număra printre cei aleși, decît dacă se mai afla acolo și altul. Singur, eram mai totdeauna socotit de nimic în toate ; și asta nu numai în societatea doamnei d'Epınay, dar și în aceea a domnului d'Holbach și pretutindeni unde domnul Grimm dădea tonul. Cu această nedestoinicie mă împăcam în orice împrejurări, dar nu cînd eram singur cu cineva, căci atunci nu știam ce anume să spun, neîndrăznind să vorbesc despre literatură, deoarece nu aveam căderea s-o judec, nici să rostesc fraze galante, fiind prea timid și temîndu-mă ca de moarte să nu cad în ridicolul unui bătrîn galant ; afară de asta, așa ceva nu mi-ar fi trecut niciodată prin cap față de doamna d'Epınay, și nu mi-ar fi trecut, poate, nici măcar o singură clipă, chiar de mi-aș fi petrecut întreaga viață alături de dînsa : și nu fiindcă aș fi simțit vreo repulsie pentru persoana ei ; din contră, o iubeam poate prea mult ca prieten, spre a o putea iubi

ca amant. Îmi plăcea s-o văd, să vorbesc cu dînsa. Conversația ei deși destul de vioaie într-un cerc, era seacă în particular ; a mea, care nu era mai înflorită, nu-i venea într-ajutor. Rușinîndu-mă de o tăcere prea lungă, mă căzneau să însuflețesc convorbirea, și cu toate că aceasta mă obosea adesea, nu mă plictisea însă niciodată. Eram foarte mulțumit s-o măgulesc, să-i dau mici sărutări frățești, ce nu mi se păreau mai senzuale din partea ei : asta era totul. Ea era foarte slabă, foarte albă, cu pieptul ca strivit sub mîna mea. Acest singur cusur ar fi fost de ajuns ca să mă lase rece : niciodată inima și simțurile mele n-au putut să vadă o femeie într-un trup fără sîni, și alte cauze, de prisos a le mai spune, m-au făcut să-i uit totdeauna sexul cînd mă aflam lîngă ea.

Acceptînd o subjugare necesară, m-am lăsat în voia ei fără împotrivire și am găsit-o, cel puțin în primul an, mai puțin împovărătoare decît m-aș fi așteptat. Doamna d'Epinau, care de obicei își petrecea verile aproape numai la țară, nu stătu aici decît o parte din aceasta, fie pentru că treburile o țineau mai mult la Paris, fie din pricină că absența lui Grimm îi făcea mai puțin plăcută șederea la Chevrette. Mă foloseam de perioadele cînd ea nu se afla acolo sau în timpul cărora avea mai multă lume în jurul ei, spre a mă bucura de singurătatea mea, împreună cu buna Thérèse și cu mama ei, într-un chip vrednic de a mă face să simt cît prețuiește. Cu toate că de cîțiva ani mă duceam destul de des la țară, nu-i gustam aproape de loc farmecul, iar aceste călătorii, făcute mereu cu oameni înfumurați și mereu umbrite de lipsuri, ascuțeau și mai mult în mine dorul după bucuriile rustice, a căror imagine n-o întrevedeam mai îndeaproape decît spre a le simți și mai adînc lipsa. Eram atît de sătul de saloane, de fîntîni țîșnitoare, de terase, de parcuri și de cei mai plicticoși plimbăreți prin ele ;

eram atît de obosit de broşuri, de clavecine, de jocul de cărţi, de intrigi, de frumoase fraze neroade, de searbăde maimuţăreli, de mărunţi povestitori şi de mari oaspeţi, că, atunci cînd zăream o leasă de mărăcini, un tufiş, o şură, o păşune, cînd, trecînd printr-un sătuc, simţeam în nări mirosul unei tigăi de ouă prăjite, cînd auzeam de departe rusticul refren al corului de iezi, dădeam la dracu şi sulimanurile şi volănaşele şi ambra, şi, jînduind prînzul unei gospodine şi vinul ţărănesc, mi-aş fi aruncat cu plăcere pumnul în guşa domnului bucătar şi a domnului stăpîn care mă sileau să prînzesc la ceasul cînd eu cinez, şi să cinez la ceasul cînd eu dorm, dar mai ales în guşa domnilor lachei ce-mi măsurau din ochi îmbucăturile şi, sub pedcapşa de a muri de sete, îmi vindeau vinul botezat al stăpînilor lor de zece ori mai scump decît l-aşi fi plătit pe cel mai bun la cîrciumă.

Aşadar, iată-mă, în sfîrşit, la mine acasă, într-un sălaş plăcut şi singuratic, slobod să-mi petrec zilele în această viaţă liberă, simplă şi liniştită, pentru care mă simţeam născut. Înainte de a arăta efectul pe care această stare, atît de nouă pentru mine, o avu asupra inimii mele, se cuvine să recapitulez simţămintele taînice ce-o călăuzeau, spre a se înţelege mai bine, în cauzele lui, progresul acestor noi transformări.

Am socotit totdeauna ziua care m-a unit cu Thérèse ca fiind aceea care mi-a statornicit fiinţa morală. Aveam nevoie de dragostea cuiva, deoarece aceea ce mi-ar fi putut fi de ajuns fusese atît de crud ruptă. Setea de fericire nu se stinge niciodată în inima omului. Maman îmbătrînea şi mergea spre prăbuşire. Căpătasem dovada că ea nu mai putea să fie fericită pe lumea aceasta. Rămînea să caut o fericire pe măsura dorinţelor mele, pierzînd orice speranţă de a o mai împărtăşi vreodată pe a ei. Am trăit cîtva timp sărînd de la o idee la alta şi de la un plan la altul.

Călătoria la Veneția m-ar fi putut arunca în treburile publice, dacă omul cu care aveam de a face ar fi avut bun-simț. Mă descurajez ușor, mai ales în înfăptuirile grele și de lungă durată. Înfrângerea suferită atunci îmi tăie pofta de a mai încerca alta, și privind, după vechiul meu crez, țintele îndepărtate ca pe niște momeli, m-am hotărât să trăiesc de aici încolo de pe o zi pe alta, nemaivăzând nimic în viață care să mă ispitească a mă zbate.

Și tocmai atunci s-a întâmplat că ne-am întâlnit. Blindul caracter al acestei fete bune mi se păru atât de potrivit cu al meu, că m-am unit cu ea printr-o legătură ce învingea timpul și necazurile, și pe care tot ceea ce ar fi trebuit să o rupă nu făcu decât să o întărească. Se va cunoaște puterea acestei legături în cele ce urmează, când îi voi da la iveală rănilor, durerile cu care ea mi-a sfîșiat inima în toiul nenorocirilor mele, fără ca, pînă în clipa cînd scriu acestea, să-mi fi scăpat vreodată, față de cineva, vreun singur cuvînt de jelanie.

Cînd se va afla că, după ce am făcut totul, după ce am înfruntat totul spre a nu ne despărți, că după douăzeci și cinci de ani trăiți cu ea, în pofida soartei și a oamenilor, am sfîrșit la bătrînețe prin a o lua în căsătorie, fără ca ea să se aștepte și fără să ceară aceasta, fără vreun legămînt sau făgăduială din partea mea¹, se va crede că o dragoste turbată, luîndu-mi din prima zi mințile, n-a făcut decât să mă ducă din treaptă în treaptă pînă la ultima nebunie, și se va crede asta cu atît mai mult cînd se vor cunoaște motivele personale și temeinice care m-ar fi

¹ A fost o căsătorie fără valoare legală și fără act de stare civilă. La 29 august 1768, la hanul *Fintina de Aur* din Bourgoin, Rousseau declară în prezența lui Rosières de Champagneux, primarul acelei localități și a unui ofițer de artilerie, că o ia de soție pe Thérèse Levasseur (n.t.).

putut împiedica de la pasul acesta. Ce va gândi oare cititorul, care trebuie să mă cunoască acum, când îi voi spune, cu tot adevărul, că din prima clipă când am văzut-o și pînă în prezent n-am simțit nici cea mai mică scînteie de dragoste pentru ea, că n-am dorit niciodată să o posed mai mult ca pe doamna de Warens, și că nevoile simțurilor, pe care mi le-am satisfăcut cu ea, au fost pentru mine doar acelea ale sexului, fără a-mi răscoli cu nimic ființa? Va crede că, fiind alcătuit altfel decît ceilalți oameni, n-am fost în stare să simt dragostea, deoarece ea nu intra în simțămintele ce mă legau de femeile care mi-au fost cele mai scumpe. Dar, o, cititorule, răbdare! Căci se apropie momentul fatal când nu vei fi decît foarte dezamăgit.

Mă repet, o știu; dar trebuie s-o fac. Cea dintîi dintre nevoile mele, cea mai mare, cea mai puternică, cea mai arzătoare era sădită în inima mea: era nevoia unei tovarășii intime, și atît de intimă pe cît putea fi cu putință; iar pentru aceasta îmi trebuia mai degrabă o femeie decît un bărbat, mai degrabă o prietenă decît un prieten. Această nevoie deosebită era de așa natură, că cea mai strînsă unire a trupurilor nu-i putea fi de ajuns; mi-ar fi trebuit două suflete într-un singur trup; altfel, simțeam totdeauna un gol. Mă crezui pe cale să nu-l mai simt. Această tînără fată, drăgălașă prin mii de minunate însușiri, iar atunci chiar prin chipul ei, fără nici o umbră de fală sau prefăcătorie, mi-ar fi mărginit în ea însăși întreaga existență, dacă eu aș fi putut să o mărginesc pe a ei într-a mea, așa cum trăsesem nădejde. Nu aveam nici o temere în privința celorlalți bărbați; sînt încredințat că am fost singurul pe care ea l-a iubit cu adevărat, și simțurile ei potolite n-au împins-o niciodată spre alții, chiar atunci când eu am încetat de a mai fi pentru ea un bărbat în sensul acesta. Eram un om fără familie; ea avea una, dar această familie,

ai cărei membri se deosebeau toți de dînsa, se dovedi a nu fi aceea pe care să o pot considera a mea. Aceasta fu prima cauză a nefericirii mele. Ce n-aș fi dat să mă pot socoti copilul mamei ei ! Am făcut totul spre a ajunge la aceasta, dar n-am izbutit cu nimic. Zadarnic am vrut să unesc toate interesele noastre, mi-a fost cu neputință. Bătrîna avea totdeauna unul diferit de al meu, contrar cu al meu, și chiar cu al fiicei sale, pe care-l urma fără abatere. Ea și ceilalți copii și nepoți ai ei deveniră tot atîtea lipitori, iar cel mai mic rău pe care-l făceau Thérèsei era să o prade. Biata fată, obișnuită să se supună, chiar în fața nepoatelor sale, se lăsa jefuită și condusă fără să scoată o vorbă ; iar eu vedeam cu îndurerare cum îmi goleam punga și-mi risipeam sfaturile fără să fac nimic pentru ea care să-i fie de folos. Am încercat să o despart de mama ei ; se îndărătnicea mereu. Îi respectam îndărătnicia, și prin aceasta o prețuiam și mai mult ; dar refuzul ei nu se întorcea mai puțin în dauna sa și a mea. Supusă mamei sale și alor săi, ea fu a lor mai mult decît a mea, mai mult chiar decît era a ei însăși. Lăcomia lor îi fu mai puțin ruinătoare, pe cît de vătămătoare îi erau sfaturile lor. Pe scurt, dacă, grație dragostei ce mi-o purta, dacă, grație firii ei bune, n-a fost cu totul subjugată, a fost însă în deajuns spre a împiedica, în mare parte, efectul maximelor înțelepte pe care mă străduiam să i le insuflu ; a fost în deajuns pentru ca, orice aș fi putut face eu, să continuăm a fi întotdeauna doi.

Iată cum, într-o dragoste sinceră și reciprocă, în care eu pusesem toată căldura inimii mele, golul din această inimă n-a fost totuși niciodată umplut. Copiii, care trebuiau să-l umple, veniră ; fu și mai rău. Mă înfioram la gîndul de a-i lăsa în mijlocul acestei familii rău crescute, spre a fi crescuți și mai rău. Riscurile educației de la Leagănul copiilor găsiți erau cu mult

mai mici. Acest temei al hotărîrii pe care am luat-o, mai puternic decît toate cele arătate în scrisoarea ce i-am trimis-o doamnei de Francueil, a fost totuși singurul pe care n-am îndrăznit să i-l spun acesteia. Doream mai puțin să fiu dezvinovățit de o faptă atît de gravă, cît să cruț familia unei persoane pe care o iubeam. Dar se poate judeca, după apucăturile nenorocitului ei frate, dacă, în ciuda celor ce s-au putut spune, trebuia să-mi expun copiii să primească o educație asemănătoare cu a lui.

Neputîndu-mă bucura din plin de acea intimă tovarășie de care aveam nevoie, am căutat supliniri ce nu-i umpleau golul, dar care mă ajutau să-l simt mai puțin. Din lipsa unui prieten în care să mă încred cu totul, îmi trebuiau prieteni a căror îmboldire să mă scoată din amorteală; așa se face că am cultivat, că am strîns legăturile cu Diderot, cu abatele de Condillac, că m-am împrietenit din nou, încă și mai tare, cu Grimm, și că pînă la urmă m-am pomenit, prin acel nenorocit discurs a cărui poveste am spus-o, aruncat iarăși în literatură, de unde mă credeam pentru totdeauna scos.

Debutul m-a dus pe o cale nouă într-o altă lume intelectuală, căreia, fără entuziasm, nu i-am putut întrevădea structura searbădă și trufașă. În curînd, ocupîndu-mă îndeaproape de aceasta, n-am mai văzut decît rătăcire și sminteală în doctrina înțelepților noștri, asuprire și mizerie în orînduirea noastră socială. În amăgirea năîngului meu orgoliu, m-am crezut chemat să spulber toate aceste înșelătorii; și, gîndind că, pentru a mă face ascultat, trebuia să-mi pun de acord conduita cu principiile proprii, am luat o poziție deosebită de a celorlalți, ce nu mi s-a îngăduit s-o urmez, al cărei exemplu pretinșii mei prieteni nu mi l-au putut ierta, și care, la început, m-a făcut ridicol, dar care pînă la urmă m-ar fi făcut

să fiu respectat, dacă mi-ar fi fost cu putință să stăruie pe această cale.

Pînă acum fusesem bun ; de aici încolo trebuia să devin virtuos, sau cel puțin îmbătat de virtute. Această beție începuse în capul meu, dar îmi trecuse în inimă. Cel mai nobil orgoliu încolți acolo pe resturile vanității smulsă din rădăcini. Nu mă prefăceam cu nimic : devenii într-adevăr așa cum păream, și timp de patru ani cel puțin, cît dură această clocotire în toată puterea ei, nimic măreț sau frumos nu poate sălășlui în inima unui om, de care să nu fi fost în stare și eu. Iată cum se născu subita mea elocință ; iată de unde se răspîndi în primele cărți acel foc cu adevărat ceresc ce mă învăpăia și din care, timp de patruzeci de ani, nu scăpărase nici cea mai mică scînteie, deoarece el nu se aprinsese încă.

Mă transformasem cu adevărat ; prietenii mei și cunoscuții mei nu mă mai recunoșteau. Nu mai eram acel om timid și mai degradă rușinos decît modest, care nu îndrăznea nici să apară undeva, nici să vorbească ; pe care o glumă îl făcea să roșească, pe care privirea unei femei îl fîstîcea. Cutezător, mîndru, întreprinzător, aveam acum o siguranță cu atît mai neclintită cu cît ea era simplă și rezida mai mult în sufletul decît în comportarea mea. Disprețul pe care îndelungile mele meditații mi-l insuflaseră față de moravurile, maximele și prejudecățile veacului, mă făcea nesimțitor la batjocura celor ce le aveau, și striveam cu sentințele mele frazele lor frumoase, așa cum aș fi strivit o gîză între degete. Cîtă schimbare ! Tot Parisul repeta asprele și mușcătoarele sarcasme ale acestui om care, cu doi ani mai înainte și zece ani mai tîrziu, nu era în stare să găsească ideea pe care trebuia s-o exprime, nici cuvîntul pe care să-l folosească. De-ați căuta starea cea mai contrară firii mele, o veți găsi în aceasta.

Amintiți-vă unul din acele scurte momente din viața mea cînd deveneam alt om și încetam de a mai fi eu ; prin asemenea moment treceam în timpul de care vă vorbesc ; dar în loc ca el să dureze șase zile sau șase săptămîni, dură aproape șase ani, și poate ar mai dura încă, dacă împrejurări deosebite nu i-ar fi curmat firul și nu m-ar fi redat naturii mele, deasupra căreia vroisem să mă ridic.

Această schimbare începu de îndată ce părăsisem Parisul și cînd privești viciile acestui mare oraș încetă de a-mi mai hrăni indignarea ce mi-o răscolise el. Cînd nu mai văd oamenii, încetez de a-i mai disprețui ; cînd nu-i mai văd pe cei răi, încetez de a-i mai urî. Îniina-mi, prea puțin făcută să urască, le deplîngea acum mizeria și nu mai lua în seamă răutatea lor. Această stare mai blîndă, dar mult mai puțin sublimă, amorți în curînd înlocatul entuziasm ce mă însuflețise atîta timp ; și fără să se observe, aproape fără să observ eu însumi, am redevenit neîncrezător, cumîntit, sfios, într-un cuvînt, același Jean-Jacques care fusesem mai înainte.

Dacă revoluția aceasta n-ar fi făcut decît să mă readucă la mine însumi, totul ar fi fost bine ; dar din nefericire ea merse mai departe și mă împinse repede în cealaltă extremă. De atunci sufletul meu zbuciumat a trecut dincolo de orice graniță a liniștii, și răvășirile lui mereu reînnoite nu i-au mai îngăduit să cunoască odihna. Să intrăm în amănuntele acestei a doua revoluții : cumplită și fatală perioadă a unui destin fără asemănare printre ceilalți muritori.

Nefiind decît trei persoane în viața noastră retrasă, tihna și singurătatea trebuiau în mod firesc să sporească armonia dintre noi. Așa s-a și întîmplat între mine și Thérèse. Petreceam amîndoi la umbra copacilor ceasuri fermecătoare, a căror dulceață n-o

simțisem niciodată atît de deplin. Mi se păru că și ea o gustă mai mult decît o făcuse pînă atunci. Își deschise larg inima în fața mea și-mi destăinui despre mama și despre familia ei lucruri pe care multă vreme avusese tăria să nu mi le spună. Ele primiseră din partea doamnei Dupin o mulțime de daruri făcute pentru mine, dar pe care bătrîna zgrițuroaică și le însușise pentru ea și pentru ceilalți copii ai ei, fără a-i lăsa nimic Thérèsei, și, ca să nu mă supăr, o ținuse din scurt pe aceasta să nu-mi vorbească nimic despre ele, ordin pe care sărmana fată îl urmăsea cu o supunere de necrezut.

Dar ceea ce mă surprinse și mai mult fu să aflu că, pe lîngă întrevederile particulare pe care Diderot și Grimm le avuseseră adesea cu una și cu cealaltă în scopul de a le despărți de mine, lucru ce nu le izbuti din pricina împotrivirii Thérèsei, cei doi au avut după aceea dese și tainice consfătuiri cu mama, fără ca fiica să fi putut ști nimic din ceea ce puneau ei la cale. Tot ce știa ea era că aceste consfătuiri erau însoțite de mici plocoane și că se produceau scurte vizite ce încercau să i le ascundă ei, și al căror scop Thérèse nu-l cunoștea cîtuși de puțin. Cînd am plecat din Paris, doamna Le Vasseur luase încă mai de mult obiceiul de a se duce să-l vadă pe Grimm de două sau de trei ori pe lună, avînd cu el convorbiri de cîteva ceasuri, atît de tainice, că în timpul lor lacheul lui Grimm era totdeauna îndepărtat din casă.

Am crezut că acest scop nu era altul decît același plan în care încercaseră s-o atragă și pe fiică, de a le făgădui să le facă rost, prin doamna d'Epinay, de un brevet pentru vînzarea sării sau de un debit de tutun, ispitindu-le, într-un cuvînt, cu momeala cîștigului. Li s-a dat a înțelege că eu, nefiînd în stare să fac nimic pentru ele, nu puteam, din pricina lor,

să fac nimic nici pentru mine. Cum nu vedeam în toate acestea decît intenții bune, faptul în sine nu mă supăra cu nimic. Ceea ce mă revolta era doar tăinuirea, mai ales din partea bătrînei, care, pe deasupra, devenea din zi în zi mai mieroasă și mai lingușitoare cu mine : lucru ce n-o împiedica s-o mustre mereu, în ascuns, pe fiica ei că mă iubea prea mult, că-mi spunea totul, că era o proastă și că va fi cea păcălită.

Această femeie avea în cel mai înalt grad arta de a ne mulge pe amîndoi, ascunzînd unuia ceea ce primea de la celălalt, iar mie ceea ce primea de la toți. Aș fi putut să-i iert lăcomia, dar nu puteam să-i iert prefăcătoria. Oare ce putea ea să-mi ascundă mie, cînd știa atît de bine că aproape singura mea fericire era aceea a fiicei sale și a ei înseși ? Tot ce făcusem pentru fiica ei, am făcut-o pentru mine ; dar ceea ce-am făcut pentru ea merita din partea sa oarecare recunoștință ; ar fi trebuit să-i mulțumească măcar fiicei sale, și să mă iubească de dragul acesteia, care mă iubea. O scosesem din cea mai adîncă mizerie ; trăia de pe urma mea, mie îmi datora toate cunoștințele din care trăgea atît de mari foloase. Thérèse o hrănise multă vreme din munca ei și o hrănea acum din pîinea mea. Avea totul de la această fiică, pentru care nu făcuse nimic ; iar ceilalți copii ai ei pe care-i înzestrase, pentru care se ruinase, departe de a o ajuta cu ceva, trăiau încă și acum pe spinarea ei și a mea. Socoteam că, în această situație, ea trebuia să mă privească drept singurul ei prieten, ocrotitorul ei cel mai de încredere, și în loc să facă o taină din propriile mele interese, în loc să completeze contra mea în propria mea casă, se cuvenea să mă prevină cu credință despre tot ceea ce mă privea, atunci cînd afla ceva mai înaintea mea. Cu ce ochi puteam deci să văd purtarea ei fățarnică și ascunsă ? Ce trebuia să gîndesc, mai

ales despre simțămintele pe care se străduia să i le insuflă fiicei sale ? Cît de monstruoasă trebuia să-i fie nerezunoștința, de vreme ce căuta să o sădească și în sufletul fiicei !

Toate aceste reflecții îmi îndepărtară pînă la urmă inima de dînsa, încît n-o mai puteam vedea fără s-o disprețuiesc. Totuși, nu încetai să o tratez cu respect pe mama tovarășei mele de viață și să-i arăt în orice împrejurare aproape aceleași atenții și considerații ca și un fiu ; e adevărat însă că nu vroiam să mai rămîn multă vreme cu ea, și nu e de loc în firea mea să mă știu stingherit de cineva.

Iată aci încă unul din acele scurte momente din viața mea cînd am văzut fericirea atît de aproape, fără a o putea atinge, și fără să fiu de vină cu că a trecut pe lîngă mine. Dacă această femeie ar fi avut un caracter bun, am fi fost fericiți toți trei pînă la sfîrșitul zilelor noastre ; și numai ultimul supraviețuitor, rămînînd singur, ar fi fost de plîns. În loc de aceasta, veți vedea cum s-au desfășurat lucrurile și veți judeca dacă eu singur aș fi putut să le schimb cursul.

Doamna Le Vasseur, văzînd că eu cîștigasem teren în inima fiicei sale, și că ea îl pierduse, se sili să și-l recapete, și, în loc să se întoarcă la mine prin ea, încercă să mi-o înstrăineze cu totul. Unul din mijloacele pe care le folosi fu de a chema în ajutor familia sa. O rugasem pe Thérèse de a nu aduce pe nimeni la Hermitage ; ea îmi făgădui. Dar fură aduși în lipsa mea, fără a i se cere părerea ; apoi o făcură să făgăduiască în fața lor că mie nu-mi va spune nimic. Primul pas făcut, restul era ușor ; cînd ai convins pe cineva să păstreze taina asupra unui lucru, nu mai e nici o greutate să-l convingi s-o păstreze asupra tuturor. De cum plecam la Chevrettes, Hermitage se umplea de o lume care petrecea acolo în voie. O mamă

are totdeauna putere asupra unei fiice cu o fire bună ; totuși, în ciuda încercărilor făcute, ea nu putu s-o câștige pe Thérèse de partea ei și să o pornească împotriva mea. Își urmă însă calea sa : și, avînd de o parte pe fiica sa și pe mine, la care se putea trăi ; iar de cealaltă parte pe Diderot, Grimm, d'Holbach și doamna d'Epinay, care făgăduiau mult și dădeau cîte ceva, se gîndi că e pusă pentru totdeauna la adăpost în tabăra unei soții de încasator general și a unui baron. Dacă aș fi deschis ochii mai bine, aș fi văzut de pe atunci că țineam la sînul meu un șarpe ; dar oarba întredere, pe care nimic nu mi-o știrbise încă, era așa de mare, încît nu-mi închipuiam că cineva ar putea să-i facă rău cuiva pe care ar trebui să-l iubească ; văzînd urzindu-se în jurul meu mii de uneltiri, nu înțelegeam să mă plîng decît de tirania celor pe care mi-i socoteam prieteni, și care vroiau, așa cum cred, să mă silească a fi fericit după modul lor, iar nu după al meu.

Cu toate că Thérèse refuză să se coalizeze cu mama ei, îi păstră taina mai departe ; motivul îi era lăudabil, dar n-aș putea spune dacă a făcut bine sau rău. Cînd două femei au de ascuns ceva, le place să susțină între ele : asta le apropie, iar Thérèse, împărțindu-se între mine și bătrînă, mă lăsa să simt uneori că eram singur, deoarece nu mai puteam socoti o tovarășie conviețuirea noastră în trei. Abia atunci am înțeles cu adevărat cît de mult greșisem eu, la începutul legăturii noastre, de a nu fi profitat de supunerea la care o îndemna iubirea spre a o îmbogăți cu talente și cunoștințe care, ținîndu-ne mai aproape unul de altul în locuința noastră retrasă, ar fi umplut într-un chip plăcut și timpul ei și pe al meu, fără a ne face să simțim lungimea traiului în doi. Nu că n-am fi avut ce să ne mai spunem sau că ea s-ar fi plictisit în plimbările noastre ; dar nu mai găseam

destule gînduri asemănătoare care să ne unească inimile și nu mai puteam să vorbim într-una despre planurile noastre, mărginite tot mai mult doar la acela de a ne desfăta. Întîmplările ce mi se înfățișau îmi inspirau meditații la care ea nu putea să se ridice. O conviețuire de doisprezece ani nu mai avea nevoie de cuvinte; ne cunoșteam prea bine spre a avea să mai aflăm ceva nou unul despre celălalt. Nu ne mai rămînea decît să vorbim despre fleacuri, să ne împungem sau să glumim. Mai ales în singurătate guști folosul de a trăi cu cineva în stare să gîndească. Eu nu aveam nevoie de acest imbold spre a mă simți bine cu ea; dar ea ar fi avut, ca să se simtă bine cu mine. Partea proastă era că trebuia să căutăm pe apucate prilejurile de a fi singuri, iar mama ei, care-mi stătea mereu în cale, mă silea să le pîndesc într-una. Eram stingherit la mine în casă, spre a spune adevărul; o astfel de dragoste strica buna prietenie. Aveam o viață intimă, fără a trăi în intimitate.

De cum mi-am dat seama că Thérèse încerca să găsească motive spre a nu mai ieși cu mine la plimbare, am încetat de a o mai chema, fără a-i purta pică pentru faptul că aceasta nu-i mai făcea aceeași plăcere ca și mie. Plăcerea e un lucru ce nu atîrnă de voință. Eram încredințat de dragostea ei, și asta mi-era de ajuns. Atîta vreme cît plăcerile mele erau și ale ei, le gustam împreună cu ea; cînd așa ceva nu se mai putea, preferam să o știu mulțumită pe ea, înainte de a fi eu.

Iată cum, pe jumătate înșelat în așteptările mele, ducînd o viață după pofta mea, într-un loc pe gustul meu, cu o persoană ce-mi era dragă, am ajuns să mă simt totuși aproape izolat. Ceea ce-mi lipsea mă împiedica să mă bucur de ceea ce aveam. În materie de fericire și de desfătări vroiam totul sau nimic. Se va

vedea pentru ce mi s-a părut necesar să fac aceste precizări. Reiau acum firul povestirii mele.

Credeam a avea comori în manuscritele pe care mi le dăduse contele de Saint-Pierre. Cercetîndu-le, am văzut că nu era vorba decît de o culegere a lucrărilor publicate de unchiul său, adnotate și îndreptate de mîna lui, însoțite de cîteva alte mici bucati ce nu văzuseră lumina tiparului. Din cîteva scrisori ale lui, pe care mi le arătase doamna de Créqui, îmi creasem părerea confirmată de scrierile lui de morală, că avea mult mai mult spirit decît îmi închipuisem ; dar cercetarea amănunțită a lucrărilor lui de politică nu-mi dezvăluia decît unele vederi superficiale, unele proiecte folositoare, însă necorespunzătoare cu viața practică, prin ideea, de care autorul nu s-a putut desprinde, că oamenii se conduc după luminile lor mai mult decît după pasiunile lor. Înalta opinie ce-o avea despre cunoștințele moderne îl făcuse să adopte falsul principiu al rațiunii perfecționate, baza tuturor așezămintelor pe care le propunea și izvorul tuturor sofismelor sale politice. Acest bărbat rar, mîndria veacului și a speciei lui, și singurul poate, de cînd există neamul omenesc, care n-a avut altă pasiune decît aceea a rațiunii, n-a făcut totuși decît să meargă din eroare în eroare în toate sistemele lui, deoarece a vroit să facă oamenii asemenea lui însuși, în loc să-i ia așa cum sînt și cum ei vor continua să fie. N-a lucrat decît pentru niște ființe imaginare, crezînd că lucrează pentru contemporanii săi.

Văzînd toate acestea, m-am trezit în oarecare încurcătură cu privire la forma ce urma s-o dau lucrării mele. A-i lăsa autorului viziunile sale, însemna să nu fac nimic folositor ; a i le respinge, însemna să fac un lucru necinstit, deoarece manuscritele lui, pe care le promisem, și chiar le cerusem, îmi impuneau obligația de a-l trata în mod onorabil pe autorul lor.

Am luat în cele din urmă hotărîrea ce mi se păru cea mai cuviincioasă, cea mai îndreptătită și cea mai folositoare. Aceasta fu de a prezenta separat ideile autorului și pe ale mele, și, în acest scop, de a pătrunde în vederile sale, de a le limpezi, de a le dezvolta și de a nu cruța nimic spre a le reda întregul lor preț.

Lucrarea mea trebuia deci să fie compusă din două părți cu totul deosebite între ele : una, menită să expună în felul cum am arătat diversele proiecte ale autorului ; în cealaltă, care nu trebuia să apară decît după ce prima își va fi făcut efectul, eu aveam să-mi spun părerile proprii despre aceleași proiecte : ceea ce, o mărturisesc, ar fi putut să le expună la soarta sonetului din *Mizantropul*¹. În fruntea lucrării trebuia să fie publicată o viață a autorului, pentru care strînsesem o mulțime de materiale valoroase, despre care mă lăudam a nu le fi stricat folosindu-le acolo. Îl cunoscusem puțin pe abatele de Saint-Pierre la bătrînețea lui, și venerația ce-o purtam memoriei sale era o garanție că oricum domnul conte nu va fi nemulțumit de felul cum l-aș fi înfățișat pe unchiul său.

Am scris capitolul despre *Pacea perpetuă*, cea mai însemnată și cea mai muncită dintre toate bucățile ce compuneau această culegere și, înainte de a trece la reflecțiile mele, am avut răbdarea de a citi absolut tot ce scrisese abatele despre acest frumos subiect, fără ca lungimile și repetările lui să mă descurajeze. Publicul a luat cunoștință de acest extras, astfel că nu mă mai opresc asupra lui. Cît despre judecățile mele, acestea n-au fost tipărite, și nici nu știu dacă vor fi vreodată ; dar au fost scrise în același timp în care am făcut extrasul. După aceea am trecut la *Polysynodie*, sau *plurali-*

¹ În piesa lui Molière, Oronte îi citește lui Alceste un sonet care nu-i place acestuia, ceea ce-l face pe stihuitorul improvizat să se înfurie, din care pricină Alceste se alege cu un dușman (n.t.).

tatea sfaturilor, lucrare scrisă sub Regent ¹ spre a susține administrația aleasă de acesta, și care-l izgoni din Academia franceză pe abatele de Saint-Pierre, pentru unele păreri împotriva administrației precedente, ce-o supăraseră pe ducesa du Maine ² și pe cardinalul de Polignac ³. Am încheiat această lucrare ca și pe cea precedentă, atît în privința părerilor personale, cît și a extrasului; dar m-am oprit aci, fără a vroi să duc mai departe această treabă, pe care nu ar fi trebuit să o încep.

Gîndul ce mă făcu să renunț la ea se înfățișă de la sine, și e de mirare că el nu mi-a venit mai dinainte. Cele mai multe dintre scrierile abatelui de Saint-Pierre erau sau conțineau observații critice asupra unor laturi ale guvernării Franței, iar unele erau chiar atît de îndrăznețe, că e un noroc pentru el de a le fi făcut fără să fie pedepsit. Dar în cabinetele miniștrilor, abatele de Saint-Pierre fusese totdeauna privit ca un fel de predicator, mai degrabă decît ca un om politic, și era lăsat să spună ce vrea, întrucît se vedea bine că nimeni nu-l asculta. Dacă eu aș fi ajuns să-l fac ascultat, situația ar fi fost alta. El era francez, eu nu eram; și dacă mi-aș fi îngăduit să repet criticile lui, fie și sub numele său, mă expuneam să fiu întrebat, ceva mai aspru, dar nu fără îndreptățire, pentru ce mă amestec. Din fericire, înainte de a merge mai departe, văzui groapa în care era să cad și mă retrăsei repede. Știam

¹ În timpul minorității lui Ludovic al XV-lea, Regenta era condusă de Philippe de Orléans, a cărui guvernare încerca să atenueze metodele absolutiste din vremea lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

² Louise de Bourbon ducesa du Maine (1676—1753), făcea parte din cercurile de la Curte și avea un salon unde se discuta în deosebi chestiuni politice (n.t.).

³ Melchior de Polignac (1661—1742), cardinal, om politic și scriitor, autorul unei lucrări intitulată *Anti-Lucrețiu*, în care combătea ateismul și materialismul (n.t.).

că, trăind singur în mijlocul oamenilor, și al unor oameni mai puternici toți decît mine, nu puteam, oricum m-aș fi dezvinovățit, să mă pun la adăpost de răul ce vroiau să mi-l facă. Un singur lucru depindea de mine în toată afacerea asta, anume, să fac în așa fel, încît, cînd ei mi-ar fi vroit răul, să nu mi-l poată face decît pe nedrept. Această maximă, ce m-a îndemnat să-l las baltă pe abatele de Saint-Pierre, m-a îndemnat să renunț adesea la proiecte mult mai dragi. Acești oameni, totdeauna gata să facă o crimă dintr-o nenorocire, ar fi foarte surprinși dacă ar cunoaște toate măsurile pe care le-am luat în viața mea pentru ca niciodată să nu mi se poată spune cu îndreptățire în nenorocirile mele : *Ți le-ai meritat !*

Această lucrare lăsată la o parte, am fost cîtva timp nesigur asupra celei pe care urma s-o încep, și această perioadă de neactivitate fu pieirea mea, făcîndu-mă să-mi îndrept reflecțiile asupra mea însumi, din lipsa unui obiect străin care să mă preocupe. Nu mai aveam nici un proiect pentru viitor care să-mi poată pune la treabă imaginația ; și nici nu-mi era cu putință să-mi creez unul, deoarece situația în care mă aflam era tocmai aceea unde se reuniseră toate dorințele mele : nu mai năzuiam la nimic, și îmi simțeam sufletul gol. Această stare era cu atît mai crudă, cu cît nu vedeam ce aș putea prefera în locul ei. Îmi revărsasem cele mai calde afecțiuni într-o ființă pe potrișa inimii mele, care mi le întorcea cu aceeași măsură. Trăiam cu ea fără opreliști, și, ca să spun așa, după placul meu. Totuși, o tainică strîngere de inimă nu mă părăsea nici cînd eram alături, nici cînd eram departe de dînsa. Posedînd-o, simțeam că ea îmi lipsește încă, și numai gîndul că nu eram totul pentru ea făcea ca ea să nu fie aproape nimic pentru mine.

Aveam prieteni de ambele sexe, de care eram legat prin cea mai curată amicitie, prin cea mai perfectă

stimă ; mă bizuiam pe cea mai deplină împărtășire din partea lor, și nu-mi trecuse nici o singură dată prin cap să mă îndoiesc de sinceritatea lor. Totuși, această prietenie mai mult mă chinuia decît mă mîngîia, prin încăpățînarea, prin îndîrjirea lor chiar de a-mi contraria toate gusturile, toate înclinările, întregul meu fel de a trăi ; astfel, era de ajuns să arăt că doresc un lucru care nu mă interesa decît pe mine singur, și care nu depindea de ei, spre a-i vedea pe toți coalizîndu-se pe loc ca să mă constrîngă să renunț la el. Această dîrzenie de a-mi supraveghea toate fanteziile, cu atît mai nedreaptă cu cît, departe ca eu să le supraveghez pe ale lor, nici nu căutam măcar să le cunosc, îmi deveni atît de împovărătoare că nu primeam o scrisoare de la ei fără să simt, deschizînd-o, o anumită groază ce se adeverea din plin la lectură. Găseam că, pentru niște oameni cu toții mai tineri decît mine și care ar fi avut ei înșiși mai multă nevoie de lecțiile ce mi le dădeau mie, era prea mult să mă trateze îndeobște ca pe un copil. Iubiți-mă, le spuneam, așa cum vă iubesc eu, și nu vă mai amestecați în treburile mele, așa cum nici eu nu mă amestec în ale voastre : iată tot ceea ce vă cer. Dacă din aceste două rugăminți mi-au îndeplinit una, aceea n-a fost în orice caz cea de a doua.

Aveam o locuință retrasă, într-o singurătate încîntătoare ; stăpîn la mine acasă, puteam să trăiesc acolo după gustul meu, fără ca nimeni să aibă dreptul de a mă controla. Această locuință îmi impunea însă datorii pe care le îndeplineam cu plăcere, dar de la care nu mă puteam abate. Libertatea îmi era destul de subredă ; mai mult decît de ordine din afară, mă lăsam îngrădit din propria mea voință. Nu exista zi în care, sculîndu-mă dimineța, să pot spune : Această zi o voi folosi după dorința inimii mele. Căci, pe lîngă faptul că eram la cheremul doamnei d'Epinau, eram mai cu seamă stînjedit de public și de nepoștiți. Cu

toată depărtarea de Paris, nu trecea zi fără să mă pomenesc cu cîrduri de oameni care nu aveau ce face și care, neștiind cum să-și întrebuințeze timpul lor, mi-l iroseau pe al meu fără nici o mustrare de cuget. Cînd mă așteptam mai puțin, dădeau buzna peste mine, și rareori mi-am făcut un plan de lucru pentru o zi, fără a-l vedea dat peste cap de sosirea cuiva.

Pe scurt, în mijlocul bunurilor pe care le rîvnisem cel mai mult, neîntîlnind niciodată o adevărată desfătare, mă întorceam cu gîndul la zilele frumoase ale tinereții mele și-mi spuneam uneori suspinînd: „Ah, aici nu mai e ca la Charmettes !“

Amintirea diverselor epoci din viața mea mă făcea să meditez asupra aceleia în care mă aflu, și mă vedeam la apusul vieții, pradă unor obidiri sfîșietoare, crezîndu-mă la capătul existenței mele, fără a fi gustat din plin aproape nici una din plăcerile după care-mi tînjea inima, fără a fi dat avînt marilor elanuri ce le simțeam mocnînd în mine, fără a fi sorbit, fără a fi atins măcar cu buzele acea îmbătătoare voluptate ce-mi vînzolea sufletul și care, din lipsă de obiect, stătea încătușată acolo, fără a se putea revărsa altfel decît prin suspine.

Cum a fost cu puțință ca, avînd un suflet atît de larg și deschis, pentru care a trăi însemna a iubi, să nu găsesc pînă atunci un prieten întru totul al meu, un adevărat prieten, eu care mă simțeam născut pentru prietenie ? Cum s-a putut ca, înzestrat cu simțuri atît de aprinse, cu o inimă încărcată de dragoste, să nu fi ars măcar o dată în flacăra ei pentru o anume ființă ? Mistuit de nevoia de a iubi, fără să mi-o fi putut satisface niciodată pe de-a întregul, mă vedeam ajuns în pragul bătrîneții și murînd fără a fi trăit.

Aceste reflecții triste, dar înduioșătoare, mă făceau să mă strîng în mine însumi cu o mîhnire ce nu era lipsită de dulceață. Mi se părea că soarta îmi datora

ceva ce nu vroise să-mi dea. La ce bun că mă adusese pe lume cu înzestrări alese, dacă le lăsa pînă la urmă fără folosință? Conștiința valorii mele lăuntrice, trezind-o pe aceea a nedreptății, mă despăgubea într-un anume fel, și mă făcea să vărs lacrimi pe care-mi plăcea să le las să curgă.

Gîndeam la toate acestea în cel mai frumos anotimp al anului, în luna iunie, la umbra crîngului înverzit, în cîntecul privighetorii, în susurul izvoarelor. Totul contribui să mă arunce din nou în aceea moliciune atît de învăluitoare, pentru care mă simțeam născut, dar din care zvîcnetul aspru și sever, la care mă ridicase o îndelungă răvășire, ar fi trebuit să mă scoată pentru totdeauna. Din păcate îmi adusci aminte de castelul din Toune și de întîlnirea cu cele două încîntătoare fete, în același anotimp și în niște locuri aproape asemănătoare cu acelea în care mă aflam acum. Această amintire, cu nevinovăția ei ce mi-o făcea și mai dulce, îmi răscoli apoi altele de același gen. Curînd văzui adunîndu-se în jurul meu toate ființele ce-mi învolsuraseră inima în tinerețe. Domnișoara Galley, domnișoara Graffenried, domnișoara de Breil, doamna Basile, doamna de Larnage, simpaticele mele eleve, pînă și ispititoarea Zulietta, pe care nu o pot uita. Mă văzui înconjurat de un serai de frumuseți, de vechile mele cunoștințe pentru care dragostea cea mai vie nu-mi era un simțămînt nou. Sîngele mi se aprinse și scînteia, capul mi se tulbură, în pofida părului încăruntit, și iată-l pe gravul cetățean al Genevei, pe seriosul Jean-Jacques redevenind deodată, la aproape patruzeci și cinci de ani, păstorul cel năstrușnic. Beția ce m-a cuprins, deși atît de neașteptată și atît de nesăbuită, a fost atît de durabilă și atît de puternică, încît n-a trebuit, ca să mă lecuiesc de ea, decît reapariția neprevăzută și cumplită a durerilor în care m-a aruncat. Această beție, oricît de adîncă ar fi fost ea, nu merse

totuși pînă la a mă face să-mi uit vîrsta și situația, pînă la a mă încînta că pot să insuflu încă dragoste, pînă la a mă îndemna să transmit acel foc mistuitor, dar sterp, ce-l simțeam, încă din copilărie, că-mi arde inima în zadar. Nu năzuiam, nici nu doream măcar așa ceva. Știam că vremea iubirii trecuse, simțeam prea mult ridicolul craidonilor veștejiți pentru a cădea în el, și nu eram omul care să devină înfumurat și fălos la bătrînețe, după ce fusesem atît de puțin la anii tinereții. De altminteri, dornic de liniște, m-aș fi temut de furtunile din sînul căsniciei, și o iubeam prea sincer pe Thérèse spre a o expune durerii de a mă vedea nustrind pentru altele simțăminte mai vii decît acelea ce i le purtam ei.

Ce-am făcut în această împrejurare? Cititorul o va fi ghicit în măsura în care mă va fi urmărit pînă aici. Neputința de a ajunge la ființe reale mă aruncă în țara himerelor, și, nevăzînd nimic din ceea ce există care să fie vrednic de înflăcărarea mea, mi-o transpusei într-o lume ideală, pe care imaginația mea creatoare avea s-o umple în curînd de ființe după gustul inimii mele. Niciodată această salvare nu apărui mai la timp și nu se dovedi mai fecundă. În visările mele continui mă îmbătam de cele mai desfătătoare simțăminte ce-au străbătut vreodată inima unui om. Uitînd cu totul de speța omenească, îmi plăsmuiam tovarășii din ființe desăvîrșite, tot atît de celeste prin virtuțile ca și prin frumusețea lor, din prieteni de încredere, delicați, sinceri, așa cum nu întîlnisem aici pe pămînt. Căpătai o asemenea plăcere de a pluti astfel prin empireu, în mijlocul ființelor fermecătoare de care mă înconjurasem, încît petreceam cu ele ceasuri, zile întregi, fără să mai țin seama de scurgerea timpului; și, pierzînd amintirea oricărui alt lucru, abia mîncam ceva la repezeală, atît de nerăbdător eram să fug și să mă revăd în boschetele mele. Cînd, pregătit să

mă retrag în lumea aceea fermecată, vedeam apărînd niscai nevolnici muritori venind să mă oprească pe pămînt, nu puteam nici să-mi potolesc, nici să-mi ascund necazul, şi, ieşindu-mi din fire, le făceam o primire atît de aspră, încît putea să fie numită brutală. Asta nu făcu decît să-mi sporească faima de mizantrop, prin tot ceea ce ar fi putut să-mi creeze una tocmai contrară, dacă mi s-ar fi citit mai bine în inimă.

În toiul celei mai mari exaltări, fui zgîlţit deodată de sfoară, ca un zmeu de hîrtie, şi repus la locul meu de către natură, prin răbufnirea destul de ascuţită a bolii de care sufeream. Folosii singurul remediu ce mă putea uşura, adică sondele, şi asta puse capăt amorurilor mele angelice : căci, pe lîngă faptul că nu-ţi arde de dragoste cînd te chinuiesc durerile, imaginaţia mea, care se aprinde la cîmpie şi sub copaci, lîncezeşte şi se stinge într-o odaie şi sub grinzile unui tavan. Am regretat adeseori că nu există driade ; e mai presus de orice îndoială că inima mi-ar fi rămas la una din ele.

O dată cu aceasta, alte belele domestice veniră să-mi sporească necazurile. Doamna Le Vasseur, copleşindu-mă cu cele mai mari laude din lume, o îndepărta cît putea de mine pe fiica ei. Primii scrisori de la foştii mei vecini, care mă înştiinţau că bătrîna făcuse multe datorii pe socoteala mea şi în numele Thérèsei, care ştia despre ele, dar nu-mi spusese nimic. Datoriile pe care trebuia să le plătesc mă supărau mult mai puţin decît taina urzită în jurul lor. Cum putea oare să aibă taine faţă de mine aceea pentru care eu n-am avut niciodată ? Este cu putinţă să ascunzi ceva oamenilor pe care-i iubeşti ? Clanul holbachic, văzînd că nu mai dau pe la Paris, începea să se teamă că am să mă simt bine la ţară şi că am să fac nebunia de a rămîne acolo. Astfel începură hărţuielile prin care încercau să mă readucă pe ocolite la oraş. Diderot, care nu vroia să se arate el în-

suși, începu prin a-l trimite la mine pe Deleyre¹, pe care-l cunoscuse prin mine, iar acesta primea și-mi transmitea părerile ce găsea de cuviință să i le împărtășească Diderot, fără ca el, Deleyre, să înțeleagă adevăratul lor scop.

Totul părea să contribuie la a mă scoate din dulcea și nelumeasca mea reverie. Nu mă vindecasem încă de atacul bolii mele, când am primit un exemplar din poemul asupra dezastrului Lisabonei², pe care am presupus că mi-l trimisese autorul însuși. Asta mă obligă să-i scriu și să-i vorbesc despre lucrarea lui. O făcui printr-o scrisoare ce a fost publicată mult mai târziu, fără învoirea mea, așa cum se va vedea mai departe.

Uimit să-l văd pe acest om, împovărat, ca să spun astfel, de bogăție și de glorie, clamînd totuși cu amărăciune împotriva mizeriilor vieții și găsind că totul era rău, mi-am făurit nechibzuitul plan de a-l face să cugete mai adînc și de a-i dovedi că totul era bine. Voltaire, lăsînd să se pară că ar crede în Dumnezeu, n-a crezut cu adevărat niciodată decît în diavol, deoarece pretinsul lui Dumnezeu nu e decît o ființă răufăcătoare, care, după el, are o singură plăcere : să chinuiască. Absurditatea acestei doctrine sare în ochi și e mai ales revoltătoare la un om covîrșit de bunuri de tot felul, care, din brațele fericirii, caută să-și deznădăduiască semenii cu imaginea îngrozitoare și crudă a tuturor nenorocirilor de care el este ferit. Mai îndreptățit decît el să număr și să cîntăresc relele vieții omenești, le-am examinat fără părtinire și i-am do-

¹ Alexandre Deleyre (1726—1797), a fost secretar al contelui de Choiseul, apoi bibliotecar al ducelui de Parma, iar în 1792, deputat în Adunarea Convențională, unde votă pentru moartea regelui. Corespondența lui cu Rousseau a fost publicată mai târziu (n.t.).

² E vorba de poemul lui Voltaire, publicat în 1756 (n.t.).

vedit că din toate aceste rele nu este una care să poată fi pusă pe seama Providenței și care să nu-și aibă izvorul în abuzul pe care omul l-a făcut cu înzeestrările sale, mai degrabă decît în natura însăși. L-am tratat în acea scrisoare cu toată atenția, cu toată considerația, cu toată îngăduința și pot să spun cu tot respectul cu putință. Totuși, cunoscîndu-i un amor propriu extrem de iritabil, nu i-am trimis această scrisoare lui însuși, ci doctorului Tronchin, medicul și prietenul său, cu dezlegarea de a i-o da sau de a o distruge, după cum va găsi că e mai potrivit. Tronchin îi dădu scrisoarea. Voltaire îmi răspunse prin cîteva rînduri că, fiind bolnav și avînd de îngrijit el însuși alți bolnavi, amîna pentru altă dată răspunsul, și nu scoase o vorbă despre chestiune. Tronchin, trimițîndu-mi biletul lui, adăugă la el un altul în care își arăta puțina stimă pentru cel ce i-l înmîinase.

N-am publicat și n-am arătat nimănui aceste două bilete, neplăcîndu-mi să mă fălesc cu asemenea soiuri de mici triumfuri ; dar ele se găsesc în original în hîrțile mele (pachetul A, nr. 20 și 21). Mai tîrziu Voltaire a publicat răspunsul ce mi-l făgăduise, dar pe care nu mi l-a trimis. El nu este altul decît romanul *Candide*, despre care nu pot să mă pronunț, fiindcă nu l-am citit.

Toate aceste distrageri ar fi trebuit să mă vindece cu totul de bizarele mele amoruri, și acesta era poate un mijloc ce mi-l trimitea cerul spre a preveni urmările lor funeste ; dar steaua mea neîndurătoare a fost mai tare, și abia începui să ies din nou din casă, că inima, capul și picioarele o porniră iarăși pe aceleași cărări. Spun aceleași, cu oarecare rezervă ; căci ideile mele, ceva mai puțin exaltate, rămaseră de astă dată pe pămînt, dar rîvnind cu atîta poftă tot ceea ce putea să se găsească aici mai drăgălaș, încît această elită nu

era de loc mai puțin himerică decît lumea imaginară pe care o părăsisem.

Îmi făceam despre dragoste, despre prietenie, cei doi idoli ai inimii mele, imaginile cele mai pline de vrajă. Îmi plăcea să le împodobesc cu tot farmecul sexului pe care-l adorasem mereu. Îmi închipuiam două prietene, mai curînd decît doi prieteni, deoarece dacă exemplul este mai rar, el este de asemenea mai atrăgător. Le înzestram cu două caractere analoge, dar diferite ; cu două chipuri nu desăvîrșite, dar după gustul meu, ce le însufleteau bunăvoința și sensibilitatea. O făcui pe una oacheșă, pe cealaltă blondă, pe una aprigă, pe cealaltă blîndă, pe una înțeleaptă, pe cealaltă slabă de înger ; dar de o slăbiciune atît de cuceritoare, că virtutea părea să cîștige prin ea. Îi dădeam uneia un iubit pentru care cealaltă era o prietenă duioasă, și chiar ceva în plus ; dar nu admiteam nici rivalitate, nici ceartă, nici gelozie, întrucît orice simțămînt urît mă durca să mi-l închipui și fiindcă nu vroiam să întunec acest vesel tablou prin nimic care să înjosească natura. Îndrăgostit de încîntătoarele mele modele, mă contopeam cu iubitul și prietenul cît mai mult cu putință ; dar îl făceam curtenitor și tînăr, dîndu-i pe deasupra virtuțile și cusururile ce mi le simțeam proprii.

Pentru a-mi așeza personajele într-o reședință care să li se potrivească, trecui în revistă, rînd pe rînd, cele mai frumoase locuri pe care le văzusem în călătoriile mele, dar nu găsii nici o dumbravă destul de răcoasă, nici un ținut destul de atrăgător pentru ceea ce năzuiam eu. Văile din Thessalia m-ar fi putut mulțumi, dacă le-aș fi văzut vreodată ; dar imaginația mea, obosită să tot plăsmuiască, vroia un anume colț real care să-i slujească drept punct de sprijin și să înfrumusețeze realitatea locuitorilor pe care doream să-i pun să stea acolo. M-am gîndit mult timp la insulele

Borromées, a căror priveliște plină de farmec mă tulburase cîndva ; dar găseam că acolo era prea multă artă și prea multe împodobiri pentru personajele mele. Îmi trebuia totuși un lac, și sfîrșii prin a-l alege pe acela în jurul căruia inima nu mi-a încetat niciodată de a rătăci. M-am oprit la acea parte de pe marginea acestui lac unde am visat dintotdeauna să-mi stabilesc lăcașul, în fericirea imaginară cu care m-a procopsit soarta. Locul de naștere al sărmanei Maman avea încă pentru mine o atracție deosebită. Contrastul pozițiilor, bogăția și varietatea împrejurimilor, măreția, solemnitatea ansamblului ce încîntă simțurile, mișcă inima, înalță sufletul, sfîrșiră prin a mă hotărî, și le stabili la Vevey pe tinerele copile născocite de mintea mea. Iată tot ceea ce-am făurit din primul moment ; restul nu s-a adăugat decît mai pe urmă. •

M-am mărginit multă vreme la un plan atît de vag, deoarece el era de ajuns spre a-mi umple imaginația cu lucruri frumoase și inima cu simțăminte de care-i place să se hrănească. Aceste ficțiuni căpătară, pe măsură ce reveneau, mai multă consistență, și se fixară în creierul meu sub o formă determinată. Și atunci îmi veni în gînd să exprim pe hîrtie cîteva din situațiile pe care mi le ofereau ele, și, reamintindu-mi tot ceea ce simțisem în tinerețe, să dau în felul acesta frîu liber setei de dragoste, pe care n-o putusem satisface și de care mă simțeam încă mistuit.

Am așternut mai întîi pe hîrtie cîteva scrisori dezlî-nate fără șir și fără legătură, iar cînd am încercat să le îmbin, m-am pomenit adesea la mare încurcătură. Ceea ce pare de necrezut, și e totuși adevărat, este că primele două părți au fost scrise aproape în întregime în felul acesta, fără să-mi fi făcut vreun plan anume și chiar fără să prevăd că într-o zi voi fi ispitit să alcă-

tuiesc din ele o carte în toată regula¹. De aceea se și vede că cele două părți, formate mai târziu din materiale ce n-au fost croite pentru locul ce-l ocupă, sînt pline de o umplutură verbală ce nu se găsește în celelalte.

Pe cînd mă aflam mai adîncit în dulcile mele reverii, am primit o vizită a doamnei d'Houdetot, prima pe care ea mi-o făcu în viața sa, dar care din nefericire n-a fost și ultima, după cum se va vedea mai departe. Contesa d'Houdetot era fiica răposatului domnul de Bellegarde, încasator general de impozite, sora domnului d'Epinay și a domnilor de Lalive și de la Briche, care, mai târziu, au fost amîndoi introducători de ambasadori. Am vorbit de cunoștința pe care am făcut-o cu ea pe cînd era fată. După ce s-a măritat, n-am văzut-o decît la serbările de la Chevrette, la doamna d'Epinay, cumnata sa. Aflîndu-mă adesea mai multe zile în preajma ei, atît la Chevrette cît și la Epinay, nu numai că o găseam totdeauna foarte amabilă, dar crezui a vedea la dînsa o anumită bunăvoință față de mine. Îi plăcea să se plimbe cu mine; eram amîndoi umblăreți și convorbirea nu șchiopăta niciodată între noi. Totuși nu m-am dus s-o văd la Paris, deși mă rugase și chiar mă chemase de mai multe ori. Unele legături cu domnul de Saint-Lambert, cu care începeam să fiu și eu în relații, făcură ca ea să-mi devină și mai interesantă, și tocmai spre a-mi aduce vești de la acest prieten, care se afla atunci, cred, la Mahon, venise să mă vadă la Hermitage.

Această vizită avu oarecum aspectul unui început de roman. Doamna se rătăci pe drum. Vizitiul ei, lăsînd șoseaua care cotea, vroi să taie de-a dreptul de la moara din Clairvaux la Hermitage: trăsura se împotmoli în fundul văii; dînsa vroi să coboare și să

¹ Este vorba de romanul epistolar *Julie, sau Noua Heloiză*, publicat în 1761 (n.t.).

facă restul drumului pe jos. Pantofiorii ei delicat în-
trară numai decît la apă ; se înfundă în noroi ; oa-
menii săi se căzniră îndestul ca s-o scoată, și, în sfîr-
șit, ajunse la Hermitage în cizme, străpungînd vîz-
duhul cu hohote de rîs, ce se amestecau cu ale mele
văzînd-o sosind astfel. A trebuit să se schimbe de
sus pînă jos ; Thérèse o ajută, iar eu o poftii să lase
la o parte demnitatea și să ia o gustare rustică, de care
se arătă foarte mulțumită. Era tîrziu și stătu puțin
la noi ; dar întîlnirea fu atît de veselă, încît rămase
încîntată și păru dispusă să revină. Nu-și execută
totuși acest plan decît în anul următor, însă, vai,
această întîrziere nu mă feri de nimic.

Mi-am petrecut toamna cu o îndeletnicire la care
nimeni nu s-ar gîndi, păzind poamele domnului
d'Epina y. Hermitage era rezervorul de apă al parcului
de la Chevrette. Se afla acolo o livadă înconjurată de
ziduri și plină de spaliere și de alți pomi ce dădeau
mai multe roade domnului d'Epina y decît grădina sa
de legume de la Chevrette, cu toate că i se furau pe
trei sferturi. Spre a nu fi un oaspete cu totul nefolosi-
tor, mă însărcinai să am grijă de livadă și să-l supra-
veghez pe grădinar. Totul merse bine pînă la vremea
roadelor ; dar pe măsură ce se coceau, le vedeam
dispărînd, fără să știu ce se întîmpla cu ele. Grădi-
narul mă asigură că le mînceau popîndăii. Am decla-
rat război popîndăilor, am ucis mulți dintre ei, dar
poamele continuau să dispară. Mă pusei la pîndă, și
descoperii că grădinarul însuși era marele popîndău.
El își avea casa la Montmorency, de unde venea
noaptea, cu nevasta și copiii, să ridice grămezile de
fructe pe care le strîngea în timpul zilei și pe care
le vindea în hala din Paris, în văzul lumii, ca și cum
le-ar fi cules din grădina lui. Acest ticălos pe care
îl copleșeam cu daruri, ai cărui copii erau îmbrăcați
de Thérèse și al cărui tată, ce trăia din cerșit, îl hră-

neam mai mult eu, ne jefuia cu dibăcie și nerușinare, nici unul dintre noi trei nefiind destul de prevăzător ca să-l ținem din scurt ; într-o singură noapte el îmi goli pivnița, unde nu mai găsii a doua zi nimic. Atîta vreme cît păru a mă ciupi numai pe mine, tăcui din gură ; dar luîndu-mi sarcina să mă îngrijesc de fructe, fui nevoit să-l denunț pe hoț. Doamna d'Epinay mă rugă să-i plătesc simbria, să-l dau afară și să caut altul ; ceea ce am și făcut. Cum tîlharul dădea tîrcoale în fiecare noapte Hermitage-ului, înarmat cu o bîtă ghintuită ce părea mai curînd o ghioagă și însoțit de alți nemernici de teapa lui, spre a le liniști pe „guvernante“, care se temeau grozav de el, l-am pus pe înlocuitorul lui să doarmă noaptea la Hermitage, și fiindcă nici asta nu le spulbera frica, i-am cerut doamnei d'Epinay o pușcă, pe care o țineam în odaia grădinarului, cu consemnul de a nu se sluji de ea decît la nevoie, dacă cineva ar încerca să forțeze poarta sau să sară zidul, și să nu tragă decît în aer, doar ca să-i sperie pe hoți. Aceasta era, firește, cea mai mică măsură de prevedere pe care putea s-o ia, pentru siguranța comună, un bărbat mai mult bolnav, ce trebuia să-și petreacă iarna în mijlocul pădurii, singur cu două femei fricoase. În cele din urmă am adus acolo un cîine spre a ține loc de paznic. Deleyre venind să mă vadă atunci, i-am povestit toate acestea, și am făcut mare haz amîndoi de arsenalul meu militar.

Întorcîndu-se la Paris, vroi, la rîndul lui, să-l distreze pe Diderot, și iată cum clanul holbachic află că țineam cu tot dinadinsul să-mi petrec iarna la Hermitage. Această statornicire, la care nu se putuseră gîndi, îi puse în încurcătură, și așteptînd să născocască vreo altă clevetire spre a-mi face șederea acolo neplăcută, mi-l trimiseră, prin Diderot, pe același Deleyre, care, găsind la început măsurile mele de

prevedere foarte firești, sfârși prin a le considera contrare principiilor mele, și mai mult decît ridicole, în scrisorile prin care mă copleșea cu glume amare și destul de întepătoare ca să mă jignească, dacă le-aș fi luat în seamă. Dar atunci, plin de simțăminte afectuoase și calde, și nemaisupărîndu-mă de nimic, nu vedeam în sarcasmele lui acre decît un motiv ca să rîd, și nu-l socoteam decît glumeț, cînd altul l-ar fi socotit zurlui.

Datorită îngrijirilor și măsurilor de prevedere, am reușit să păzesc atît de bine grădina, că, deși recolta de fructe fu aproape pierdută în acel an, produsul fu întreit față de cel din anii precedenți, și e drept că nu mă dădeam înapoi de la nimic spre a-l cruța, mergînd pînă la a însoți coșurile ce le trimiteam la Chevette și la Epinay, pînă la a duce eu însumi în spinare panere încărcate, și-mi amintesc că o dată am cărat unul atît de greu, Thérèse și cu mine, că, aproape să ne prăbușim sub povară, eram nevoiți să ne odihnim din zece în zece pași, ajungînd la castel learcă de sudoare.

Cînd timpul urît începu să mă țină închis în casă, am încercat să-mi reiau ocupațiile domestice; nu-mi fu cu putință. Nu vedeam în jurul meu decît cele două fermecătoare prietene, pe prietenul lor, tot ceea ce le înconjura, ținutul unde trăiau ele, obiecte create sau înfrumusețate pentru ele de imaginația mea. Nu mai eram nici o clipă al meu însumi, nălucirile nu mă mai părăseau. După multe strădanii zadarnice de a îndepărta aceste ficțiuni, am fost, în cele din urmă, cu totul cucerit de ele, și nu m-am mai ocupat decît să pun oarecare ordine și oarecare șir în împletirea lor, pentru a compune un fel de roman.

Marele necaz era de a mă dezminți pe mine însumi într-un chip atît de limpede și atît de fățiș. După principiile severe pe care le stabilisem cu atîta vuiet,

după maximele austere pe care le predicasem cu atîta strășnicie, după atîtea invective usturătoare la adresa cărților efeminate ce propovăduiau dragostea și moleșeala, se putea oare închipui ceva mai neașteptat, mai izbitor, decît să fiu văzut înscriindu-mă dintr-o dată cu propria mea mîină printre autorii acestor cărți pe care-i combătusem cu atîta asprime? Simțeam această neconsecvență în toată puterea ei, mă dojeneam, mă rușinam, îmi făceam sînge rău din pricina ei: dar toate astea nu mă putură readuce la înțelepciune. Subjugat cu totul, a trebuit să-mi asum orice risc, să mă încumet a înfrunta gura lumii, urmînd să reflectez după aceea dacă voi încuviința sau nu să dau la iveală opera mea; căci nu mă gîndeam încă să o public.

Această hotărîre luată, mă aruncaî orbește în reveriile mele, și, sucindu-le și răsucindu-le în cap, sfîrșii prin a ticlui planul a cărui înfăptuire se cunoaște.¹ Era desigur cel mai bun rezultat ce se putea trage din aiurările mele: dragostea de bine, ce nu mi-a părăsit niciodată inima, le îndreptă spre scopuri pilduitoare, din care morala s-ar fi putut alege cu foloase. Scenele de voluptate și-ar fi pierdut toată grația lor, dacă ar fi fost lipsite de dulcele colorit al nevinovăției. O fată slabă de înger e o ființă vrednică de milă, pe care iubirea o poate face interesantă, și care adesea nu e mai puțin drăguță: dar cine poate privi fără indignare spectacolul moravurilor la modă, și ce poate fi mai revoltător decît trufia unei soții necredincioase, care, călcînd în picioare, în văzul lumii, toate îndatoririle sale, pretinde ca soțul să-i fie recunoscător pentru favoarea ce i-o acordă de a binevoi să nu se lase prinsă asupra faptului? Ființele desăvîrșite nu se află în natură și lecțiile lor nu sînt tocmai atît de aproape de noi. Însă cînd o fată tînără, născută cu

¹ Romanul *Julie, sau Noua Heloisă* (n.t.).

o inimă pe atît de tandră pe cît de cinstită, se lasă învinsă de iubire ca fată, și regăsește, ca femeie, des-tule puteri pentru a o învinge la rîndul ei și pentru a redeveni virtuoasă, cel ce va spune că acest tablou e întru totul scandalos și nu e pilduitor, acela e un mincinos și un fățarnic ; nu-l ascultați.

Dincolo de acest subiect al moravurilor și al cinstei conjugale, strîns legat de orice orînduire socială, mi-am propus și unul mai tainic, de concordie și pace publică ; scop mai mare și mai însemnat poate prin el însuși, cel puțin pentru momentul în care mă aflu. Furtuna iscată de *Enciclopedie*, departe de a se potoli, era atunci în toiul ei. Cele două partide, dezlănțuite unul împotriva celuilalt cu cea mai mare patimă, semănau mai curînd cu niște lupi turbați, gata să se sfîșie între ei, decît cu niște creștini și niște filozofi ce doresc să se lumineze unii pe alții, să se convingă și să se aducă pe calea adevărului. Nu le lipseau poate și unora și altora decît niște conducători bătaioși care să se bucure de trecere, pentru a degenera într-un război civil, și Dumnezeu știe unde ar fi dus un război civil pe chestiuni de religie, cînd intoleranța cea mai crudă stăpînea, de fapt, ambele tabere. Dușman înnăscut al oricărui spirit de partid, le spusese deschis și unora și altora adevăruri pe care ei nu le ascultaseră. M-am gîndit la un alt mijloc care, în naivitatea mea, mi se păru minunat : anume, de a îm-blînzi ura lor reciprocă distrugîndu-le ideile precon-cepute și de a arăta fiecărui partid meritul și virtutea ce sălășluiau în celălalt, vrednice de stima și respectul tuturor muritorilor. Acest plan nesăbuit, care presu-punea încredere în oameni și prin care am căzut în păcatele ce i le găseam abatelui de Saint-Pierre, avu succesul pe care trebuia să-l aibă : el nu apropie parti-dele și nu le reuni decît spre a mă zdrobi. Așteptînd ca experiența să mă facă să simt ponoasele nebuliei

mele, am dus-o mai departe, cutez a o spune, cu un zel vrednic de cauza ce-o însuflețea ; am zugrăvit cele două caractere, al lui Wolmar și al Juliei, cu o încântare ce mă făcea să sper că le înfățișam atrăgătoare pe amândouă, și, mai mult încă, unul prin celălalt.

Mulțumit de a fi schițat în linii mari planul meu, m-am întors la situațiile de amănunt pe care le trasasem ; și, din orînduirea pe care le-am dat-o, au rezultat primele două părți din *Julie*, pe care le-am scris și le-am trecut pe curat în cursul acelei ierni, cu o plăcere de nespus, folosind pentru aceasta cea mai frumoasă hîrtie aurie, pulbere azurie și argintie pentru uscarea scrisului, și ață albastră pentru a-mi coase caietele ; în sfîrșit, nu se putea ceva mai galant, ceva mai drăguț pentru fermecătoarele fete după care mă înnebuneam ca un alt Pygmalion¹. În fiecare seară le citeam și reciteam „guvernanelor“, la gura sobei, aceste două părți. Fiica, fără a spune nimic, suspina împreună cu mine de înduioșare ; mama, care nu găsea nici o scofală în asta, nu înțelegea o iotă, rămînea liniștită, și se mulțumea să-mi repete, de cîte ori mă opream : „Domnule, să știi că-i foarte frumos.“

Doamna d'Epinau, neliniștită de a mă ști singur, iarna, în mijlocul pădurii, într-o casă izolată, trimitea foarte des să capete vești despre mine. Niciodată n-am avut mărturii atît de adevărate despre prietenia sa față de mine, și niciodată a mea nu i-a răspuns cu mai multă însuflețire. Nu mi-aș ierta să nu specific, printre aceste mărturii, că dînsa îmi trimise portretul ei, și-mi ceru instrucțiuni spre a-l avea pe al meu, pictat de La Tour², și care fusese expus la

¹ Sculptor din antichitate, s-a îndrăgostit de statuia Galateei, făcută de el însuși și s-a căsătorit cu ea după ce a fost însuflețită de Venus (n.t.).

² Maurice-Quintin de La Tour (1704—1788), unul din pictorii celebri din secolul al XVIII-lea francez (n.t.).

Salon. Nu trebuie, de asemenea, să omit o altă atenție a sa, care va părea demnă de rîs, dar care are legătură cu istoria caracterului meu prin impresia ce-a lăsat-o asupra mea. Într-o zi, cînd afară era foarte frig, deschizînd un pachet de la ea, printre mai multe cumpărături pe care mi le făcuse găsii niște flanel din Anglia, despre care îmi spunea că îl purtase și dînsa, și mă sfătuia să-mi fac din el o vestă. Bilețelul ei era fermecător, plin de gingășie și naivitate. Această grijă, mai mult decît prietenească, mi se păru atît de delicată, ca și cum s-ar fi dezbrăcat pe sine pentru a mă înveștmînta pe mine, că, în emoția mea, sărutai de douăzeci de ori, plîngînd, și bilețelul și stofulița. Thérèse credea că am înnebunit. E ciudat că, dintre toate semnele de prietenie pe care mi le-a arătat doamna d'Epınay, nici unul nu m-a mișcat ca acesta, și că, chiar după ruptura noastră, nu m-am gîndit niciodată la el fără să mă înduioșez. Am păstrat multă vreme bilețelul ei, și l-aș mai avea încă, dacă n-ar fi avut soarta celorlalte scrisori ale mele din acel timp.

Cu toate că boala de care sufeream nu mă lăsă mai de loc în pace în iarna aceea, cînd o bună parte din timp am fost nevoit să folosesc sondele, acesta a fost totuși, orice s-ar spune, anotimpul pe care, de la venirea mea în Franța, l-am petrecut într-o mai deplină liniște și tihnă. Patru sau cinci luni, cît vremea urîtă mă ținu la adăpost de vizitele nepoștiților, am gustat, mai mult decît o făcusem înainte și după aceea, o viață liberă, pașnică și simplă, a cărei plăcere îi mărea valoarea în ochii mei fără să am altă tovărășie decît pe aceea a celor două „guvernante“, în realitate, și pe a celor două prietene, în închipuire. Îndeosebi atunci mă felicitam în fiecare zi pentru hotărîrea pe care avusesem înțelepciunea de a o lua, fără să țin seama de cîrtirile prietenilor mei, supărați de a mă

vedea dezrobit de tirania lor, iar cînd am aflat de atentatul unui smintit¹, cînd Deleyre și doamna d'Epinau îmi vorbeau în scrisorile lor despre tulburarea și vîlmășagul ce domneau la Paris, cît de mult îmi mulțumeam cerului că mă depărtase de aceste spectacole de groază și nelegiuiri, ce n-ar fi făcut decît să-mi sporească, să-mi înăcrească fierea ce-o sădise în mine priverile destrăbălărilor publice; pe cînd așa, nemaivăzînd în retragerea mea decît ființe vesele și blînde, inima-mi nu se scâldea decît în simțăminte frumoase. Notez aici cu mulțumire cursul ultimelor momente liniștite ce mi-au fost hărăzite. Primăvara ce urmă acestei ierni atît de potolite văzu încolțind germenii nenorocirilor ce-mi rămîine să le descriu și în țesătura cărora nu voi mai întîlni perioade asemănătoare, cînd să mai pot respira în voie.

Cred însă a-mi aminti că, în cursul acestei perioade de pace și în adîncul singurătății mele, n-am fost cu totul scutit de iscodirile holbachienilor. Diderot îmi făcu oarecare sînge rău, și nu știu dacă mă înșel spunînd că în acea iarnă a apărut *Fiul natural*², despre care voi avea de vorbit în curînd. Pe lîngă faptul că, din pricini ce se vor cunoaște mai pe urmă, mi-au rămas puține momente limpezi din această epocă, cele pe care mi le amintesc sînt foarte puțin precise în privința datelor. Diderot nu-și data niciodată scrisorile. Doamna d'Epinau, doamna d'Houdetot nu le datau nici ele pe ale lor decît cu ziua săptămîinii, iar Deleyre proceda la fel de cele mai multe ori. Cînd am vrut să orînduiesc aceste scrisori în înșiruirea lor, a trebuit să adaug, pe dibuite, date nesigure pe care nu mă pot

¹ La 4 ianuarie 1757, Robert-François Damiens (1714—1757), a încercat să-l ucidă pe Ludovic al XV-lea, atacîndu-l cu un cuțit. Atentatorul a fost arestat și executat (n.t.).

² *Fiul natural, sau încercările virtuții*, comedie de Diderot, a apărut în martie 1757 (n.t.).

bizui. Astfel, neputînd fixa cu exactitate începutul acestor certuri, prefer să însemn aci, într-un singur capitol, tot ceea ce pot să-mi aduc aminte.

Revenirea primăverii redublă dulcele meu delir și, în vraja involburărilor erotice, am compus pentru ultimele părți ale *Juliei* mai multe scrisori, în care se simte încîntarea cu care le-am scris. Pot să citez între altele pe aceea despre Elizeu și despre plimbarea pe lac, care, dacă mi-amintesc bine, sînt la sfîrșitul părții a patra. Cel care, citind aceste două scrisori, nu-și simte inima înmuindu-se și topindu-se în înduioșarea ce mi le dictă, mai bine să închidă cartea: căci acela nu e făcut să judece în chestiuni de sentiment.

Tocmai în acel timp am primit a doua vizită neprevăzută a doamnei d'Houdetot. În absența soțului ei, care era căpitan de jandarmerie, și a amantului, de asemenea în serviciul militar, dînsa venise la Eau-bonne, la mijlocul văii de la Montmorency, unde închiriasse o casă destul de drăguță. De acolo se hotărîse să facă o nouă excursie la Hermitage. De astă dată, venea călare și îmbrăcată bărbătește. Cu toate că mie nu-mi plac asemenea mascarade, asta mi se păru că e ca într-un roman, și-mi aprinse inima. Fiindcă a fost prima și unica întîmplare de acest fel în viața mea și fiindcă prin urmările ei ea îmi va rămîne pentru totdeauna ca o amintire cumplită, fie-mi îngăduit să intru în cîteva amănunte asupra acestui subiect.

Doamna contesă d'Houdetot se apropia de treizeci de ani, și nu era frumoasă; fața îi era ciupită de vîrsat, obrajii îi erau lipsiți de frăgezime, avea vederea slabă și ochii puțin bulbucați; cu toate acestea, avea un aer tineresc, iar înfățișarea sa, în același timp vioaie și blîndă, era atrăgătoare. Avea o claie de păr negru ondulat natural, care, despletit, îi cădea pînă la genunchi; era mică de talie și punea în toate

mişcărilor ei o anumită stîngăcie și totodată o anumită grație. Avea un spirit foarte natural și foarte plăcut ; voioșia, ghidușia și naivitatea se îmbinau în ea într-un chip fericit ; îi ieșeau din gură fraze scăpărătoare, pe care nu le căuta și care uneori îi veneau pe negîndite. Era înzestrată cu multe talente alese, cînta la clavecin, dansa bine, făcea versuri destul de frumoase. În privința caracterului, era al unui înger ; blîndețea sufletească îi alcătuiă fondul și, în afară de prudență și de forță, în el se întruneau toate virtuțile. Avea mai ales o asemenea încredere în ceilalți, era de o asemenea sinceritate în societate, că nici chiar dușmanii ei nu aveau nevoie să se ascundă de dînsa. Înțeleg prin dușmani pe aceia, sau mai curînd pe acelea care o urau ; căci, în ce-o privea, ea n-avea o inimă în stare de a urî, și cred că această însușire contribui mult să mă îndrăgostesc de ea. În confidențele celei mai intime prietenii, n-am auzit-o niciodată vorbindu-i de rău pe cei absenți, nici chiar pe cumnata sa. Nu era în stare să-și ascundă gîndurile față de cineva și nici să-și înăbușe vreun simțămînt, și sînt convins că-i vorbea soțului însuși despre amantul ei, așa cum le vorbea prietenilor, cunoscuților și oricui, fără deosebire. În sfîrșit, ceea ce dovedește fără tăgadă puritatea și nevinovăția minunatei ei firi este că, lăsîndu-se pradă celor mai năstrușnice distracții și celor mai vizibile nebunii, făcea adesea unele foarte primejdioase pentru ea, dar niciodată ofensatoare pentru altul.

Fusese măritată foarte de tînără și fără voia ei cu contele d'Houdetot, om cu vază, bun militar, însă cartofor, certăreț, foarte puțin drăgăstos, și pe care ea nu l-a iubit niciodată. Găsi în domnul de Saint-Lambert toate meritele soțului și, în plus, însușiri mai plăcute, spirit, virtuți, talente. Dacă trebuie să se ierte ceva moravurilor veacului, este, fără îndoială, o

dragoste pe care durata sa o purifică, rezultatele o onorează și care nu s-a cimentat decît printr-o stimă reciprocă.

După cît am putut să-mi dau seama, ea a venit să mă vadă din proprie dorință, dar mai mult ca să-i facă plăcere lui Saint-Lambert. El o îndemnase la aceasta, și avea dreptate să creadă că prietenia ce începea să se înfiripe între noi va face agreabilă această societate pentru toți trei. Ea știa că aveam cunoștință despre legăturile lor, și, putînd să-mi vorbească despre el fără stingherire, era firesc să se simtă bine cu mine. Veni ; o văzui ; eu eram atunci îmbătat de o dragoste fără obiect ; această beție mă orbi, acest obiect se fixă asupra ei ; o vedeam pe Julie a mea în doamna d'Houdetot, și în curînd n-o mai vedeam decît pe doamna d'Houdetot, dar investită cu toate perfecțiunile cu care îmi împodobisem idolul inimii mele. Spre a mă da gata, ea îmi vorbi de Saint-Lambert ca o amantă pătimasă. Molipsitoare putere a iubirii ! Ascultînd-o, simțindu-mă lîngă ea, eram cuprins de un tremur încîntător, pe care nu-l mai încercasem niciodată lîngă nimeni. Ea vorbea, iar eu eram cuprins de tulburare ; credeam că nu fac decît să-i urmăresc simțămintele, cînd, de fapt, treceam prin simțăminte asemănătoare cu ale ei ; sorbeam cu lăcomie cupa cu otravă, din care nu gustam încă decît dulceața. În sfîrșit, fără să-mi dau seama, și fără să-și dea nici ea seama, mă făcu să simt pentru ea însăși tot ceea ce ea spunea despre amantul ei. Vai ! cît de tîrziu, cît de aprig ardeam de o pasiune pe cît de vie pe atît de nefericită pentru o femeie a cărei inimă era încărcată de dragostea pentru altul !

Cu toată tulburarea nemaipomenită pe care o încercasem lîngă ea, nu mi-am dat seama la început de ceea ce mi se întîmplase ; abia după plecarea ei, încercînd să mă gîndesc la Julie, am constatat cu ui-

mire că nu mă mai puteam gândi decît la doamna d'Houdetot. Atunci ochii mi se deschiseră ; îmi simteam nenorocirea, gemeam, dar nu-i prevăzui urmările.

Șovăii îndelung asupra modului cum să mă port cu ea, ca și cînd dragostea adevărată ți-ar îngădui să stai și să chibzuiești. Nu eram încă decis, cînd ea reveni la mine pe neașteptate. De astă dată eram însă pățit. Rușinea, această tovarășă a răului, mă făcu mut ; tremurînd în fața ei, nu îndrăzneam să deschid gura, nici să ridic ochii ; eram într-o tulburare de nedescris, pe care era cu neputință ca ea să nu o fi văzut. Am luat hotărîrea de a i-o arăta și de a o lăsa pe ea singură să-i ghicească pricina : era ca și cum i-aș fi spus-o eu însumi într-un chip cît se poate de limpede.

Dacă aș fi fost tînăr și curtenitor și dacă doamna d'Houdetot s-ar fi arătat slabă, aș condamna aci conduita ei ; dar cum așa ceva nu se întîmplă, nu pot decît s-o laud și s-o admir. Atitudinea pe care o luă ea era aceea a generozității și totodată a prudenței. Nu se putea depărta dintr-o dată de mine fără a-i da explicații lui Saint-Lambert, care o trimisese el însuși să mă vadă : ar fi însemnat să expună doi prieteni la o ruptură și poate la o ceartă pe care dînsa vroia s-o evite. Avea pentru mine stimă și bunăvoință. I se făcu milă de nebunia mea ; departe de a o încuraja, o deplînsă și încercă să mă vindece de ea. Dorea să păstreze pentru amantul ei și pentru ea însăși un prieten la care ținea : nu-mi vorbea de nimic cu mai multă plăcere ca despre strînsa și dulcea societate pe care am putea-o forma între noi trei cînd eu aș fi devenit rezonabil ; și nu se mărginea numai la aceste îndemnuri amicale, căci nu mă cruța, la nevoie, de muștrările cele mai aspre, pe care le meritam din plin.

Încă și mai puțin mi le cruțam eu însumi. De cum fui singur, devenii mai stăpîn pe mine ; eram mai liniștit după ce-mi deschiseseam sufletul : iubirea devine mai ușor de suportat cînd e cunoscută de aceea care o inspiră. Tăria cu care mi-o condamnăm pe a mea ar fi trebuit să mă lecuiască de ea, dacă lucrul ar fi fost cu puțință. Cîte motive puternice nu invocai în sprijinul meu spre a o înăbuși ! Felul meu de a trăi, simțămintele, principiile mele, rușinea, trădarea, nelegiuirea, înșelarea unei încrederi arătată de prietenie, ridicolul, în sfîrșit, de a arde la vîrsta mea de pasiunea cea mai smintită pentru o ființă a cărei inimă îndreptată către altul nu putea nici să mă întoarcă din drum, nici să-mi dea vreo speranță ; pasiune care, pe deasupra, pe lîngă că nu avea nimic de cîștigat prin statornicie, devenea tot mai greu de îndurat din zi în zi.

Cine ar crede că această din urmă considerație, care trebuia să le întărească pe toate celelalte, fu aceea care le înlătură ? Ce muștrare de cuget mi-aș putea face, gîndeam în sinea mea, pentru o nebunie dăunătoare numai mie însumi ? Sînt eu oare un tînăr cavalier atît de primejdios pentru doamna d'Houde-tot ? Nu s-ar spune, după remușcările mele presupuse că aerul, galanteria, înfățișarea mea ar putea-o cucerii ! Ei bine, sărmane Jean-Jacques, iubește în voie, cu cugetul împăcat, și nu te teme că suspinele tale îi vor face un rău lui Saint-Lambert !

S-a văzut că n-am fost niciodată, nici chiar în tinerețe, un încrezut. Acest fel de a judeca îmi stăpînea gîndurile, îmi încuraja pasiunea ; a fost destul spre a mă lăsa pradă ei și chiar de a rîde de scrupulul pe care credeam a mi-l fi făcut mai mult din vanitate decît din chibzuință. Lecție demnă de reținut pentru sufletele curate pe care viciul nu le atacă niciodată de-a dreptul, ci găsește mijlocul de a le lua pe nepre-

gătite, ascunzându-se totdeauna sub un anumit sofism, și adesea sub o anumită virtute.

Vinovat fără de remușcări, am fost în curînd, și fără de măsură, și voi arăta cum pasiunea mea a urmat calea firii mele, spre a mă tîrî pînă la urmă în prăpastie. La început ea luă un aer umil spre a mă liniști, și, ca să nu-mi taie curajul, împlinea această umilință pînă la neîncredere. Doamna d'Houdetot, fără a înceta de a mă readuce la datoria mea, la ordine, la înțelepciune, fără a-mi măguli o clipă smin-teala, mă trata, altminteri, cu cea mai mare blîndețe și luă față de mine tonul celei mai înduioșătoare prietenii. Această prietenie mi-ar fi fost de ajuns, o mărturisesc, dacă aș fi crezut-o sinceră; dar găsind-o prea vie pentru a fi adevărată, îmi băgai în cap că iubirea, acum atît de puțin potrivită cu vîrsta și cu înfățișarea mea, mă coborîse în ochii doamnei d'Houdetot; că această tînără zvînturatică nu vroia decît să se joace cu mine și cu grațiile mele veștejite; că îi spusese totul lui Saint-Lambert și că, indignarea față de trădarea mea făcîndu-l pe amant să i se alătore, se înțelegeau amîndoi prin a sfîrși să-mi piardă capul și să-și bată joc de mine. Asemenea prostii, ce mă făcuseră la douăzeci și șase de ani să mă frămînt în legătură cu doamna de Larnage, despre care nu știam nimic, mi-ar fi fost iertate la patruzeci și cinci față de doamna d'Houdetot dacă n-aș fi știut că atît ea cît și amantul ei erau prea cumsecade pentru a se deda la un joc atît de barbar.

Doamna d'Houdetot continuă să-mi facă vizite, pe care nu întîrzi ai să i le înapoiez. Ei îi plăcea să umble, întocmai ca și mie; făceam împreună lungi plimbări printr-un ținut încîntător. Mulțumit că iubesc și că o pot spune, aș fi fost în cea mai fericită situație dacă ciudățenia mea nu i-ar fi stricat tot farmecul. Ea nu înțelese la început nimic din prosteasca ră-

ceală cu care-i primeam răsfăţurile ; dar inima mea, care nu ştia să ascundă nimic din ceea ce simţea, o făcu în curînd să-mi cunoască bănuielile ; vru să le ia în rîs ; acest mijloc nu-i reuşi ; rezultatul ar fi fost că aş fi izbucnit în furie ; atunci schimbă tonul. Blîndeţea ei compătimitoare fu de neînvins ; dînsa îmi făcu muştrări care mă străbătură adînc ; îmi arătă, faţă de temerile mele neîntemeiate, nelinişti de care abuzai. I-am cerut dovezi că nu-şi rîdea de mine. Ea văzu că nu era chip să mă potolească. Am devenit stăruitor, pasul era delicat. E uimitor, e, poate, unicul caz cînd o femeie, ajungînd pînă la a se tîrgui, a ieşit din încurcătură cu faţa curată. Nu-mi refuză nimic din ceea ce prietenia cea mai caldă putea să acorde. Nu-mi acordă nimic care să o facă necredincioasă, şi avui umilinţa de a vedea că flacăra cu care uşoarele ei favoruri îmi aprindeau simţurile nu produse în ale sale nici cea mai mică scînteie.

Am spus undeva că nu trebuie să acorzi nimic simţurilor atunci cînd vrei să le refuzi ceva. Pentru a înţelege cît de falsă era această maximă cu doamna d'Houdetot şi cum ea a avut dreptate de a se bizui pe ea însăşi, ar trebui să intru în amănuntele lungilor şi deselor noastre întîlniri între patru ochi şi a le urmări în toată vioiciunea lor în cursul celor patru luni pe care le-am petrecut împreună într-o intimitate aproape fără exemplu între doi prieteni de sexe diferite, ce se opresc la graniţe pe care noi nu le-am trecut niciodată. Ah, dacă am ajuns să cunosc atît de tîrziu adevărata iubire, atunci inima şi simţurile mele să-i plătească tributul, şi cît de mari pot fi tresăririle ce trebuie să le încerci alături de o fiinţă iubită care te iubeşte, dacă chiar o dragoste neîmpărtăşită poate insufla unele ca acestea !

Dar greşesc cînd spun o dragoste neîmpărtăşită ; căci a mea a fost împărtăşită într-un anume fel ; ea

era egală din ambele părți, cu toate că nu era reciprocă. Amîndoi eram îndrăgostiți, ea de amantul ei, eu de dînsa ; suspinele, lacrimile noastre se confundau. Duiosî confidenți unul pentru celălalt, simțămintele noastre erau atît de apropiate, încît era cu neputință să nu se amestece în ceva ; și totuși, în focul acestei primejdioase beții, ea nu și-a pierdut nici o clipă capul ; iar eu declar, jur, că, dacă am încercat uneori, sub rătăcirea simțurilor, s-o fac să-și înșele amantul, niciodată n-am dorit-o cu adevărat. Violența patimii mele o ținea ea însăși în frîu. Datoria de a mă stăpîni îmi înălțase sufletul. Strălucirea tuturor virtuților împodobește în ochii mei idolul inimii mele ; a întina divină imagine însemna a o prăbuși. Aș fi putut să săvîrșesc nelegiuirea ; ea a și fost săvîrșită de o sută de ori în inima mea ; dar s-o înjosesc pe Sophie ? Ah, așa ceva se putea oare ? Nu, nu ; i-am spus-o de zeci de ori ei înseși ; de-aș fi avut putința să mă desfăt, dacă ea mi s-ar fi dat din propria sa voință, în afară de cîteva scurte momente de delir, aș fi refuzat să fiu fericit cu prețul acesta. O iubeam prea mult, pentru a dori să o posed.

De la Hermitage pînă la Eaubonne e aproape o leghe ; în desele mele excursii se întîmplă uneori să rămîn și să dorm acolo ; într-o seară, după ce am cînat în doi, ne-am dus să ne plimbăm prin grădină, pe un foarte frumos clar de lună. În fundul acelei grădini era un tufiș destul de mare, în care am intrat să căutăm un boschet unde se afla o cascadă, a cărei idee i-o dădusem eu, iar ea pusese să fie înfăptuită. Nepieritoare amintire, de nevinovăție și încîntare ! Acolo, în boschetul acela, așezat împreună cu ea pe un covor de verdeață, sub un salcîm înflorit, am găsit, spre a-mi exprima învolburările inimii, un limbaj cu adevărat vrednic de ele. A fost

prima și singura dată în viața mea ; dar am fost sublim, dacă se poate numi astfel tot ceea ce iubirea cea mai duiosă și cea mai aprinsă e în stare să nască mai frumos și mai seducător într-o inimă omenească. Cîte lacrimi îmbătătoare am vărsat pe genunchii ei ! Cîte am făcut-o să verse și ea fără să vrea ! Apoi, într-o tresărire nestăpînită, strigă : „Nu, nicicînd un bărbat n-a fost atît de delicat, nicicînd un îndrăgostit n-a iubit ca dumneata ! Dar prietenul dumitale Saint-Lambert ne ascultă, iar inima mea n-ar fi în stare să iubească pe doi dintr-o dată“. Am tăcut, oftînd adînc ; am sărutat-o ; ce sărutare ! Dar asta a fost totul. Erau șase luni de cînd trăia singură, adică departe de soțul și de amantul ei ; și erau trei de cînd o vedeam aproape în fiecare zi, dar totdeauna cu un al treilea în dragostea noastră. Cinasem în doi, eram singuri într-un boschet sub razele lunii, însă după două ceasuri de dezmierdări cît se poate de vii și de galeșe, ea ieși la miezul nopții din acel boschet și din brațele prietenului ei, la fel de neatinsă, la fel de curată la trup și la suflet precum intrase. Cititori, judecați toate aceste împrejurări ; eu nu voi adăuga nimic mai mult.

Și să nu vă închipuiți că atunci simțurile mă lăsau în pace, ca lîngă Thérèse sau lîngă Maman. Am mai spus-o, de astă dată era vorba de dragoste, și de o dragoste în toată puterea și în toată furia ei. Nu voi descrie nici zbuciumul, nici tremurările, nici bătăile inimii, nici spasmele, nici sfîrșelile pe care le încercam încontinuu ; toate acestea vor putea fi înțelese prin efectul pe care imaginea ei îl făcea asupra mea. Am spus că de la Hermitage pînă la Eaubonne era destul de mult ; treceam printre colnicele de la Andilly, care erau încîntătoare. În timp ce mă îndreptam spre aceea pe care mă duceam s-o văd, mă gîndeam la primirea plină de răsfaț pe care mi-o va

face ea, la sărutarea ce mă aștepta la sosire. Această singură sărutare, această sărutare fatală îmi aprindea sîngele, înainte chiar de a o primi, în așa măsură, că mintea mi se tulbura, privirea mi se încetoșa, genunchii îmi tremurau și nu mă mai puteam ține pe picioare ; trebuia să mă opresc, să mă așez jos ; întreaga mea mașină intra într-o răvășire de neconceput, eram gata să leșin. Dîndu-mi seama de această primăjdie, încercam, pornind mai departe, să o uit și să mă gîndesc la altceva. Dar nu făceam douăzeci de pași, și aceleași gînduri, dimpreună cu tot ceea ce avea să urmeze, mă năpădeau din nou fără să le pot izgoni, și, oricît m-aș fi zbatut, nu credeam că îmi va fi cu putință să străbat singur drumul acela fără să mă prăbușesc. Ajungeam la Eaubonne slăbit, epuizat, zdrobit, abia ținîndu-mă pe picioare. De cum o vedeam, totul se îndrepta, nu mai simțeam lîngă ea decît năvălirea unei vigori neseceate și totdeauna de prisos. În drumul meu, acolo unde începea să se zărească Eaubonne, se afla un tîpșan frumos, numit muntele Olimp, unde ne întîlncam cîte o dată, fiecare venind din direcția sa. Eu soseam cel dintîi, căci eram făcut să o aștept ; dar cît de scump mă costa această așteptare ! Ca să-mi fac de lucru, încercam să scriu cu creionul bilete pe care le-aș fi putut așterne pe hîrtie cu cel mai curat sînge din mine ; niciodată n-am putut să termin unul care să poată fi descifrat. Cînd ea găsea vreunul în scobitura asupra căreia ne înțelesesem, nu putea să vadă altceva în el decît starea cu adevărat vrednică de plîns în care mă aflam scriindu-l. Această stare, și mai ales durata ei, trei luni de abținere și de ațîtare continuă, mă aruncă într-o sleire din care nu m-am putut reface ani de zile și care pînă la urmă mi-a lăsat un bețeșug ce-l voi duce, sau mă va duce, la mormînt. Aceasta a fost singura desfătare amoroasă a bărba-

tului cu temperamentul cel mai nestăvilit, dar totodată și cel mai timid, pe care natura l-a zămislit poate vreodată. Acestea au fost ultimele zile fericite ce mi-au fost hărăzite pe pământ : aici începe lunga țesătură a nenorocirilor vieții mele, ce vor fi rareori întrerupte.

S-a văzut, în tot cursul vieții mele, că inima-mi, limpede cum e cristalul, n-a putut să ascundă nici măcar un minut vreun simțămînt ceva mai viu ce s-a cuibărit în ea. Socotiți de mi-ar fi fost cu putință să ascund prea multă vreme dragostea ce o nutream pentru doamna d'Houdetot. Intimitatea noastră sărea în ochii tuturor, iar noi nu făceam din ea nici taină, nici mister. Căci nu era de natură să aibă nevoie de așa ceva, și cum doamna d'Houdetot avea pentru mine prietenia cea mai caldă, de care nu se mustra niciodată, eu aveam pentru ea o stimă a cărei îndreptățire nimeni n-o cunoștea mai bine ca mine ; ea, sinceră, cu gîndul în altă parte, nepăsătoare ; eu, fără ascunzișuri, stîngaci, mîndru, nerăbdător, întăritat, atrăgeam privirile asupra-ne, în amăgitoarea noastră siguranță, mai mult decît am fi făcut-o dacă am fi fost amîndoi vinovați. Ne duceam și unul și altul la Chevrette, ne pomeneam adesea împreună acolo, cîte o dată chiar dîndu-ne înîntînire. Și ne purtam în felul nostru obișnuit, ne plimbam în ficcare zi amîndoi, vorbind despre iubirile noastre, despre obligațiile noastre, despre prietenul nostru comun, despre nevinovatele noastre plănuri, prin parc, prin fața apartamentului doamnei d'Epinau, pe sub ferestrele sale, de unde ea, urmărindu-ne fără încetare și crezîndu-se sfidată, își umplea inima, privindu-ne, de mînie și de indignare.

Femeile au, toate, arta de a-și ascunde furia, mai ales cînd ea e înverșunată ; doamna d'Epinau, vio-

lentă, dar stăpînită, poseda îndeosebi această artă în cel mai înalt grad. Ea se prefăcu a nu vedea nimic, și în timp ce-și redubla față de mine atențiile, îngrijirile și aproape ațîțările, căuta s-o copleșească pe cumnata ei cu necuviințe și cu semne de dispreț ce părea a vroi să mi le insufle și mie. Se înțelege că nu izbutea; în schimb eu treceam prin chinuri cumplite. Sfîșiat de simțăminte ce se băteau cap în cap, în timp ce eram mișcat de mîngîierile sale, abia îmi stăpîneam mînia cînd o vedeam pornită împotriva doamnei d'Houdetot. Blîndețea îngerească o făcea însă pe aceasta să îndure totul fără a se plînge și chiar fără a se mai supăra pe cealaltă. De altminteri, ea era adesea atît de distrată și totdeauna atît de puțin sensibilă la astfel de lucruri, încît de cele mai multe ori nici nu-și dădea seama de ele.

Eram atît de înlănțuit de pasiunea mea, că, nevăzînd nimic altceva decît pe Sophie (era unul din numele doamnei d'Houdetot), nu observam că devenisem subiectul de discuție al celor din casă și al vizitatorilor neașteptați. Baronul d'Holbach, care, după cît știu, nu venise niciodată la Chevrete, se număra printre aceștia din urmă. Dacă aș fi fost tot atît de bănuitor pe cît devenisem mai tîrziu, aș fi putut crede că doamna d'Epinay anume pusese la cale vizita lui spre a-i da hazliul prilej de a-l vedea pe Cetățean îndrăgostit. Dar eu eram atît de năuc atunci, că nici nu vedeam măcar ceea ce sărea în ochi la toată lumea. Dar năîngia mea nu mă împiedică să-l văd pe Baron mai mulțumit, mai voios ca de obicei. În loc de a mă privi în negru, ca de regulă, îmi arunca sute de cuvinte glumete, din care nu înțelegeam nimic. Făceam ochii mari fără a răspunde ceva; doamna d'Epinay rîdea pe înfundate; nu știam în ce ape se scîldau. Cum nimic nu întrecea încă granițele glumei, tot ceea ce aș fi avut mai bun

de făcut, dacă le-aş fi înţeles jocul, ar fi fost să le cînt în strună. E adevărat însă că în rînjetul de veselie al Baronului se zărea sclipindu-i în ochi o bucurie răutăcioasă, ce m-ar fi neliniştit, poate, dacă aş fi remarcat-o atunci tot aşa de bine precum mi-o reamintii mai târziu.

Într-o zi, ducîndu-mă s-o văd pe doamna d'Hou-detot la Eaubonne, după întoarcerea dintr-una din călătoriile sale la Paris, o găsii tristă şi observai că plînsese. Am fost nevoit să mă stăpînesc, deoarece doamna de Blainville, sora bărbatului ei, era de faţă ; dar de cum găsii un moment prielnic, îi arătai tulburarea mea. „Ah, îmi spuse ea oftînd, mă tem ca ne-buniile dumitale să nu mă coste liniştea zilelor mele. Saint-Lambert a aflat totul, şi mi-a şi spus-o. El îmi dă dreptate, dar păstrează o supărare, din care, şi asta mă pune pe gînduri, îmi ascunde o parte. Din fericire, îi vorbisem despre legăturile noastre, înfi-ri-pate cu sprijinul lui. Scrisorile mele către el erau pline de dumneata, întocmai ca şi inima-mi : nu i-am tănu-it decît dragostea dumitale nesăbuită, pe care speram s-o vindec, şi din care, fără a mi-o spune, văd că-mi face o crimă. Cineva ne-a bîrfit, vroind să-mi facă rău ; dar nu-i nimic. Ori o rupem cu to-tul, ori vei fi aşa cum trebuie să fii. Nu vreau să mai am a-i ascunde nimic amantului meu“.

A fost prima oară cînd m-a cuprins ruşinea de a mă vedea umilit, prin simţămîntul greşelii mele, în faţa unei femei tinere, de la care primeam îndreptă-ţite mustrări şi căreia ar fi trebuit să-i fiu mentor. Îndignarea ce-o simţeam împotriva mea însumi ar fi fost de ajuns, poate, spre a-mi învinge slăbiciunea, dacă duioasa compătimire ce mi-o inspira victima nu mi-ar fi înmuiat şi mai mult inima. Vai, era oare acesta momentul să o pot întări, cînd era năpădită de lacrimi ce-o cuprindeau din toate părţile ? Această

înduioşare se transformă în curînd în mînie contra ticăloşilor pîrîtori ce nu văzuseră decît păcatul unui simţămînt nelegiuit, dar involuntar, fără a crede, fără a-şi închipui măcar sincera onestitate sufletească ce-l răscumpăra. N-am stat multă vreme la îndoială în privinţa mîinii de la care pornea lovitura.

Ştiam şi unul şi altul că doamna d'Epinay ţinea legătura cu Saint-Lambert. Aceasta nu era prima furtună pe care ea o sîrtnise împotriva doamnei d'Houdetot, făcînd mii de eforturi spre a-i îndepărta amantul, iar reuşita unora dintre aceste eforturi dădea loc la temeri pentru viitor. De altfel, Grimm, care, mi se pare, îl urmase pe domnul de Castries în armată, se afla în Westfalia, ca şi Saint-Lambert, unde se vedeau din cînd în cînd. Grimm încercase de cîteva ori s-o cucerească pe doamna d'Houdetot, dar nu izbutise. Atunci, foarte înăcrit, încetă cu totul de a o mai vedea. Se poate înţelege cu cît sînge recc, modest cum îl ştim, o învinuia că preferă un bărbat mai în vîrstă decît el, şi despre care el, Grimm, de cînd îi frecventa pe cei mari, nu mai vorbea decît ca despre protejatul său.

Bănuielile mele asupra doamnei d'Epinay se transformară în certitudine cînd aflai ce se petrecuse în casa mea. În timp ce mă aflam la Chevette, Thérèse venea adesea acolo, fie ca să-mi aducă scrisorile ce le primeam, fie ca să dea îngrijirile necesare şubredci mele sănătăţi. Doamna d'Empinay o întrebese dacă nu ne scriam, eu şi doamna d'Houdetot. La mărturia ei, doamna d'Epinay îi ceruse să-i dea scrisorile doamnei d'Houdetot, asigurînd-o că le va închide la loc aşa de bine, încît nimic nu se va cunoaşte. Thérèse, fără să arate cît de mult o scandaliza această propunere, şi chiar fără să mă prevină, se mulţumi să ascundă şi mai bine scrisorile ce mi le aducea : precau-

ție foarte înțeleaptă, căci doamna d'Epinay o pîn-dea la sosire și, ieșindu-i în cale, împinse de mai multe ori îndrăzneala pînă la a o scotoci prin pestelcă. Făcu și mai mult : invitîndu-se într-o zi să vină împreună cu domnul de Margency să ia masa la Hermitage, ceea ce se întîmpla pentru prima dată de cînd locuiam acolo, se folosi de timpul cît eu mă plimbam cu Margency pentru a intra în cabinetul meu împreună cu mama și fiica, și le sili să-i arate scrisorile doamnei d'Houdetot. Dacă mama ar fi știut unde se aflau, scrisorile ar fi fost scoase ; din fericire însă, numai fiica știa unde sînt, și ea negă că aș fi păstrat vreuna. Minciună, firește, plină de cinste, de credință, de mărinimie, pe cînd adevărul n-ar fi fost decît o trădare. Doamna d'Epinay, văzînd că n-o putea înfrînge, se strădui să-i ațîțe gelozia, învinuind-o că e o proastă și o oarbă. „Cum poți, îi spuse ea, să nu vezi că între ei e o legătură nelegiuită ? Dacă, în ciuda a tot ceea ce-ți sare în ochi, ai nevoie de alte dovezi, fă ceea ce trebuie să faci spre a le avea : zici că el rupe scrisorile doamnei d'Houdetot de îndată ce le-a citit. Ei bine, strînge cu grijă bucățelele și dă-mi-le mie ; mă însărcinez să le refac la loc.“ Acestea erau lecțiile pe care prietena mea i le dădea tovarășei mele de viață.

Thérèse avu cumpătarea de a păstra multă vreme tăcere asupra tuturor acestor încercări ; dar, văzînd temerile mele, se socoti obligată să-mi spună totul, astfel ca eu, știind cu cine am de a face, să iau măsuri spre a mă feri de loviturile ce mi se pregăteau. Indignarea, furia mea nu se pot descrie. În loc să mă prefac față de doamna d'Epinay, după pilda ei, și să folosesc șiretlicuri împotriva șiretlicurilor, mă lăsai pradă firii mele nestăpînite și, cu nesăbuiința mea obișnuită, izbucnii cu toată înverșunarea. Se poate vedea

nesocotința mea din scrisorile următoare, ce arată în-deajuns modul de a proceda al unuia și al celeilalte în această împrejurare.

BILET DE LA DOAMNA D'EPINAY

(Pachetul A, nr. 44)

Oare de ce nu te mai văd de loc, scumpul meu prieten? Sînt îngrijorată de dumneata. Îmi făgăduiseși alîta că ai să vii mereu de la Hermitage aici! În această privință îți lăsasem toată libertatea; dar nu să lași să treacă opt zile. Dacă nu mi s-ar fi spus că stai bine cu sănătatea, te-aș crede bolnav. Te-am așteptat alaltăieri sau ieri, și nu te-am văzut apărînd. Doamne, ce-i cu dumneata? Nu cred să ai treburi; nu cred să ai nici necazuri, căci altfel ai fi venit să mi le spui numaidecît. Ești cumva bolnav? Nu mă face să fiu neliniștită, te rog. La revedere, scumpe prieten; fie ca acest la revedere să-mi dea un semn de viață despre dumneata.

RĂSPUNS

Miercuri dimineața.

Nu pot încă să vă spun nimic. Aștept să fiu lămurit mai bine, și, mai curînd sau mai tîrziu, voi fi. Pînă atunci, fiți încredințată că nevinovăția pusă sub semnul îndoielii va găsi un apărător destul de dîrz spre a-i face pe defăimători să se căiască, oricine ar fi ei.

AL DOILEA BILET DE LA ACEEAȘI

(Pachetul A, nr. 45.)

Știi că scrisoarea dumitale mă îngrozește? Oare ce vrea să spună? Am citit-o de mai mult de douăzeci și cinci de ori. În adevăr, nu înțeleg nimic. Văd

doar că ești neliniștit și frământat și că aștepti să nu mai fii, ca să-mi vorbești. Scumpe prieten, așa ne-a fost înțelegerea? Ce-a devenit oare prietenia, încrederea noastră? Și cum le-am pierdut? Ești cumva supărat pe mine sau din pricina mea? Ori ce-ar fi, vino deseară, te conjur : adu-ți aminte ce mi-ai făgăduit, acum opt zile, de a nu ține nimic pe inimă și de a-mi spune numai decît totul. Scumpe prieten, trăiesc în această încredere... Uite, ți-am recitat încă o dată scrisoarea : înțeleg tot atît de puțin ce vrea să spună, dar ea mă face să tremur. Mi se pare că ești cumplit de tulburat. Aș vrea să te liniștesc ; dar, cum nu cunosc motivul îngrijorărilor dumitale, nu știu ce să-ți spun altceva, decît că sînt tot atît de nenorocită ca și dumneata, pînă cînd te voi vedea. Dacă nu vei fi diseară la ceasurile șase aici, voi porni mîine dimineată spre Hermitage, pe orice vreme și oricum mă voi simți ; căci nu-s în stare să mai îndur această neliniște. Cu bine, dragul meu prieten. Fie ce-o fi, îndrăznesc să-ți spun, fără a ști dacă ai sau nu ai nevoie de sfatul meu : caută de ia măsuri ca să oprești progresele pe care le face amărăciunea în singurătate. O muscă devine un monstru, am încercat asta adeseori.

RĂSPUNS

Miercuri seara.

Nu pot veni să vă văd, nici să primesc vizita dumneavoastră, atîta timp cît va dura neliniștea în care mă aflu. Încrederea de care vorbiți nu mai există, și nu vă va fi ușor s-o recîștigați. Nu văd în prezent, în graba voastră, decît dorința de a trage din mărturisirile altuia anumite foloase care să se potrivească vederilor dumneavoastră ; dar inima mea, atît de înclinată să se reverse într-o inimă ce se deschide ca s-o

primească, se închide la viclenie și la șiretenie. În greutatea pe care o găsiți în a înțelege biletul meu, recunosc dibăcia dumneavoastră obișnuită. Mă credeți oare atât de lesne de păcălit, ca să-mi închipui că nu l-ați înțeles? Nu; dar vă voi învinge frazele cu subînțeles prin tăria sincerității. Am să mă explic mai clar, ca să mă pricepeți încă și mai puțin.

Doi amanți devotați și vrednici de a se iubi îmi sînt deosebit de dragi; mă aștept să nu știți despre cine vorbesc, cîtă vreme nu vă voi spune numele lor. Presupun că cineva a încercat să-i despartă, și că s-a folosit de mine spre a stîrni gelozia unuia din cei doi. Alegerea nu e prea iscusită, dar ea se pare a fi fost la îndemîna răutății, și de această răutate numai pe dumneavoastră vă bănuiesc. Sper că asta devine mai limpede.

Așadar, femeia pe care o stimez cel mai mult ar fi făptuit, după cîte am auzit, ticăloșia de a-și împărți inima și persoana între doi amanți, iar eu pe aceea de a fi unul dintre acești doi nemernici? Dacă aș ști că o singură clipă din viață ați fi putut gîndi astfel despre ea și despre mine, v-aș urî pînă la moarte. Dar eu vă acuz de a fi spus-o, iar nu de a fi crezut așa ceva. Nu-mi dau seama, în acest caz, căruia din cei trei ați vrut să-i faceți rău; dar dacă doriți liniștea, temeți-vă de a fi avut nefericirea să izbuliți. N-am ascuns nici față de dumneavoastră, nici față de ea, tot răul pe care-l gîndesc despre anumite legături; dar doresc ca ele să sfîrșească printr-un mijloc tot atât de cinstit ca și cauza lui, și ca o iubire nelegitimă să se transforme într-o eternă prietenie. Eu, care n-am făcut niciodată rău nimănui, să slujesc oare în mod nevinovat spre a-l face prietenilor mei? Nu, nu v-aș ierta-o niciodată; aș deveni dușmanul dumneavoastră de neîmpăcat. Singure tainele

dumneavoastră vor fi respectate, căci nu voi fi niciodată un om fără cuvînt.

Nu-mi închipui că îndoielile în care mă găsesc au să poată dura multă vreme. Nu voi întîrzia să aflu dacă m-am înșelat. Atunci voi avea poate de îndreptat mari greșeli, și nimic nu voi fi făcut în viața mea cu mai multă tragere de inimă. Dar știți cum îmi voi răscumpăra păcatele în puținul timp ce-mi rămîne să-l petrec alături de dumneavoastră? Făcînd ceea ce nimeni altul nu va face în locul meu : spunîndu-vă cu toată sinceritatea ceea ce gîndește lumea despre dumneavoastră și arătîndu-vă spărturile pe care le aveți de umplut la reputația dumneavoastră. Cu toți preținșii prieteni ce vă înconjoară, cînd mă veți vedea plecînd, veți putea spune adio adevărului; căci nu veți mai găsi pe nimeni care să vi-l spună.

AL TREILEA BILET DE LA ACEEAȘI

(Pachetul A, nr. 46)

Nu înțelegeam nimic din scrisoarea duminică de azi-dimineață; ți-am spus-o, fiindcă așa era. O înțeleg însă pe aceea de astă-seară; nu te teme că am să-ți răspund vreodată: sînt prea grăbită s-o uit, și cu toate că îmi făceai milă, n-am putut să mă apăr de amărăciunea cu care ea mi-a umplut inima. Eu, să folosesc viclenia, șiretenia față de dumneata! Eu, învinuită de cea mai neagră dintre ticăloșii! Adio; regret c-ai avut... Adio: nu mai știu ce spun... Adio: voi fi tare grăbită să te iert. Vei veni cînd vei voi! Vei fi primit mai bine decît o vor cere bănuielele duminică. Scutește-te însă de a-ți face necazuri pe seama reputației mele. Puțin mă interesează ce se crede despre ea. Purtarea mea e bună, și asta mi-e de ajuns. Pe deasupra, nu știu absolut nimic de ceea ce li s-a

întîmplat celor două persoane, care-mi sînt tot atît de dragi ca şi duminale.

Această ultimă scrisoare mă scoase dintr-o cumplită încurcătură, şi mă aruncă într-alta care nu era de loc mai mică. Cu toate că aceste scrisori şi răspunsuri plecaseră şi veniseră în decurs de o zi, cu o repeziciune extremă, acest interval de timp fusese de ajuns pentru a-mi domoli izbucnirile de furie şi a mă lăsa să reflectez asupra mării mele nesocotinţe. Doamna d'Houdetot mă sfătuisese de atîtea ori să rămîn liniştit şi să-i las ei grija de a se descurca singură în această afacere şi de a ocoli, mai ales în acel moment, orice ruptură şi orice scandal, dar eu, prin jignirile cele mai crunte şi mai făţişe, nu făceam decît să stîrnesc mînia în inima unei femei care şi aşa era destul de întăritată. Fireşte, nu trebuia să mă aştept din partea ei decît la un răspuns atît de mîndru, atît de sfidător, atît de dispreţuitor, încît n-aş fi putut, fără cea mai nevrednică laşitate, să mă opresc de a-i părăsi numaidecît casa. Din fericire, cu o dibăcie ce întrecea furia mea, ea se feri, prin felul cum îşi încheia răspunsul, de a mă aduce la această ultimă hotărîre. Trebuia însă ori să plec, ori să mă duc s-o văd ; alternativa era de neînlăturat. Am ales cea de a doua cale, foarte îngrijorat să nu-mi pierd cumpătul în explicaţia ce-o prevedeam. Căci, ce puteam să spun fără a o compromite nici pe doamna d'Houdetot, nici pe Thérèse ? Şi vai de aceea pe care aş fi numit-o ! De nimic nu mă temeam mai mult ca de răzbunarea unei femei necruţătoare şi intrigante faţă de aceea care i-ar fi căzut în mînă. Tocmai spre a preveni această nenorocire, nu vorbisem în scrisorile mele decît de bănueli, ca să fiu scutit de a aduce dovezi. E adevărat că asta făcea furia mea şi mai de neiertat, deoarece nişte simple bănueli nu mă puteau îndreptăţi să tra-

tez o femeie, și mai cu seamă o prietenă, așa cum o tratasem pe doamna d'Epinay. Dar aici începe marea și nobila sarcină, pe care am îndeplinit-o cu demnitate, de a-mi ispăși păcatele și slăbiciunile ascunse, împovărându-mă cu alte păcate, mai grave, de care nu eram în stare și pe care nu le-am făptuit niciodată.

N-am avut de înfruntat cearta de care mă temusem, și cu asta mă liniștii în privința temerilor. La sosirea mea, doamna d'Epinay îmi sări de gât, izbucnind în lacrimi. Această primire neașteptată, și din partea unei vechi prietene, mă mișcă adânc; începui să plîng și eu. Îi spusei cîteva cuvinte ce n-aveau mare însemnătate; ea îmi spuse altele care aveau și mai puțină, și totul se sfîrși aici. Se întinsese masa; ne-am așezat, și, în așteptarea explicației, pe care o credeam amînată după ce vom fi mîncat, luai o mutră posomorită, căci sînt totdeauna atît de apăsător de cea mai mică neliniște ce mă tulbură, încît n-aș putea-o ascunde nici față de cei mai puțin clarvăzători. Aerul meu încurcat trebuia să-i dea curaj; totuși, ea nu se încumetă la nimic; nu avu loc nici o explicație după masă, cum nu avusese nici înainte. Nu avu loc nici a doua zi, și convorbirile noastre în doi fură umplute doar de lucruri fără noimă sau de cîteva cuvinte sincere din partea mea, prin care, mărturisindu-i că nu mă puteam încă pronunța asupra temeiniciei bănuielilor mele, o încredințam cu multă convingere că, dacă ele se vor dovedi neîntemeiate, întreaga mea viață ar fi consacrată reparării nedreptății lor. Ea nu arată nici cea mai ușoară curiozitate de a ști cu precizie care erau aceste bănuieli, nici de unde îmi veniseră ele, și toată împăcarea noastră, atît din partea ei cît și din a mea, consta în îmbrățișarea de la început. Deoarece numai ea era cea jignită, cel puțin în formă, socotii că nu era de datoria mea să caut o lămurire pe care ea însăși n-o căuta, și am plecat pre-

cum venisem. Continuînd, de altfel, să păstrăm aceleaşi legături ca şi înainte, am uitat în curînd aproape cu totul această gîlceavă, şi avui prostia să cred că şi ea uitase, deoarece părea a nu şi-o mai aminti.

Asta nu a fost, cum se va vedea îndată, singura obidă pe care mi-o atrase slăbiciunea mea ; căci am cunoscut altele la fel de dureroase, ce nu porneau de la mine, şi care aveau drept cauză dorinţa unora de a mă smulge din singurătatea mea, după ce vor fi făcut ca ea să-mi fie chinuitoare. Acestea porneau din partea lui Diderot şi a holbachienilor. După stabilirea mea la Hermitage, Diderot nu încetase de a mă hărţui, fie el însuşi, fie prin Deleyre, şi văzui în curînd, după glumele pe care acesta le făcea despre plimbările mele prin boschete, cu cîtă plăcere îl travestiseră pe pustnicul din mine într-un cioban îndrăgostit. Dar nu despre asta era vorba în certurile mele cu Diderot ; ele aveau pricini mai adînci. După publicarea *Fiului natural*, el îmi trimise un exemplar, pe care-l citisem cu interesul şi cu atenţia ce se arată lucrărilor unui prieten. Citind soiul acela de poetică în dialog pe care el o adăugase acolo, am fost surprins, şi chiar puţin întristat, găsind, printre mai multe fraze supărătoare, dar tolerabile, împotriva singuraticilor, această aspră şi dură sentinţă, fără nici o îndulcire : *Numai omul rău trăieşte singur*. Această sentinţă e echivocă, ea are două înţelesuri, după părerea mea : unul foarte adevărat, altul foarte fals : căci e cu neputinţă ca un om care e şi vrea să fie singur să poată şi să dorească să facă rău cuiva, şi, prin urmare, să fie el însuşi rău. Sentinţa prin ea însăşi cerea deci o interpretare ; şi o cerea cu atît mai mult din partea unui autor care, atunci cînd o tipărea, avea un prieten retras în singurătate. Mi se părea necuviincios şi necinstit, fie de a uita, publicînd această sentinţă, de prietenul singuratic, fie, dacă şi l-ar fi amintit, de a nu

fi făcut, măcar ca principiu general, cuvenită și dreapta excepție ce o datora nu numai acestui prieten, dar atîtor înțelepți respectați care au căutat, în toate timpurile, liniștea și pacea în izolare, și din care, pentru prima dată de cînd există lumea, un scriitor își îngăduie să facă fără deosebire, dintr-o singură trăsătură de condei, tot atîția scelerați.

Îl iubeam cu căldură pe Diderot, îl stimam cu sinceritate, și mă așteptam, cu toată încrederea, la aceleași simțăminte din partea lui. Dar, depășit de neobosită lui încăpăținare de a mă contrazice mereu în gusturile mele, în înclinările mele, în felul meu de a trăi, în tot ceea ce nu mă interesează decît pe mine ; revoltat de a vedea că un om mai tînăr ca mine¹ vrea să mă îndrumeze ca pe un copil ; dezgustat de ușurința lui de a face făgăduieli și de nepăsarea de a și le ține ; plictisit de atîtea întîlniri date de el și la care el nu venea, și de cutezanța de a da altele pentru a lipsi iarăși ; sătul de a-l aștepta în zadar de trei sau de patru ori pe lună, în zilele fixate de el însuși, și de a mînca singur seara, după ce mă duceam înaintea lui pînă la Saint-Denis, și după ce-l așteptasem toată ziua, mi-era inima cu prisosință plină de greșelile lui repetate. Aceasta din urmă mi se păru mai gravă și mă mîhni și mai mult. I-am scris, spre a mă plînge, dar cu o blîndețe și o duioșie ce mă făcu să ud hîrtia cu lacrimi, iar scrisoarea mea era destul de mișcătoare spre a i le fi putut smulge și lui. Nu veți ghici niciodată care a fost răspunsul său asupra acestui articol : iată-l, cuvînt cu cuvînt (pachetul A, nr. 33) :

Mă bucur că lucrarea mea ți-a plăcut, că ea te-a mișcat. Nu ești de aceeași părere cu mine în privința sihaștrilor ; spune despre ei tot binele ce-l vei vroi, vei fi singurul din lume despre care voi gîndi bine ; ar

¹ Diderot era doar cu un an mai mic decît Rousseau (n.t.).

mai fi încă multe de spus despre aceasta, dacă ți s-ar putea vorbi fără să te superi. O femeie de optzeci de ani ! etc. Mi s-a șoptit o frază dintr-o scrisoare a fiinului doamnei d'Epınay, care trebuie să te fi mișnat mult, dacă nu cumva cunosc eu rău fondul sufletului dumitale.

Trebuie să explic ultimele două fraze din această scrisoare.

La începutul șederii mele la Hermitage, se părea că doamnei Le Vasseur nu-i plăcea aici și găsea locuința prea pustie. Vorbele ei ajungându-mi la urechi, i-am propus să o trimit îndărăt la Paris, dacă îi place mai mult acolo, să-i plătesc locuința și să mă îngrijesc de ea ca și cum ar sta tot la mine. Ea respinse propunerea mea, mă încredință că îi plăcea foarte mult la Hermitage, că aerul de țară îi făcea bine ; și se și vedea că aceasta era adevărat, căci întinerea aici, ca să zic așa, și arăta mult mai bine ca la Paris. Fiica ei mă asigură chiar că de fapt bătrîna ar fi fost foarte supărată dacă am fi plecat din Hermitage, care era cu adevărat un loc încîntător, ținînd mult la micile învîrteli cu grădina și cu fructele, pe care le avea pe mîna ; dar că ea spusese ceea ce o îndemnaseră alții să spună, spre a încerca să mă determine pe mine să mă întorc la Paris.

Această încercare neizbutindu-le, ei căutară să obțină prin muștrări de cuget efectul pe care bunăvoința nu-l produsese, și îmi făcură o crimă din a ține acolo această femeie bătrînă, departe de ajutoarele de care ar fi putut să aibă nevoie la vîrsta ei, fără a se gîndi că ea și mulți alți bătrîni, cărora minunatul aer de la țară le prelungește viața, puteau să capete aceste ajutoare la Montmorency, care era la un pas de noi, și ca și cum n-ar exista bătrîni decît la Paris, iar pretutindeni în alte părți ei ar fi lăsați să se prăpădească.

Doamna Le Vasseur, care mîncă mult și cu o mare lăcomie, avea dese revărsări de fiere și puternice diaree, ce-o țineau cîteva zile în șir și prin care se lecuia. La Paris, ea nu folosea nici un leac, și lăsa natura să-și urmeze singură roștul. La fel proceda și la Hermitage, știind bine că nu era nimic de făcut în această privință. N-are a face : întrucît la țară nu se găseau medici și spițeri, însemna a-i dori moartea ținînd-o aici, cu toate că ea se simțea foarte bine. Diderot ar fi trebuit să hotărască la ce vîrstă nu e îngăduit, sub crima de omucidere, de a-i lăsa pe bătrîni să trăiască în afara Parisului.

Aceasta era una din cele două învinuiri cumplete de care el nu mă cruța în sentința lui, cum că numai omul rău trăiește singur ; și tot aici își găsea explicația exclamarea lui patetică și acel *et caetera* pe care-l adăugase blajîn : *O femeie de optzeci de ani*¹ etc.

Am socotit că nu pot răspunde mai bine acestei învinuiri decît recurgînd la doamna Le Vasseur însăși. Am rugat-o să-i scrie în mod deschis părerea ei doamnei d'Epinau. Spre a n-o stînjiți cîtuși de puțin, eu nici n-am vrut să-i citesc scrisoarea, dar i-am arătat-o pe aceea pe care o transcriu mai jos, și pe care i-am adresat-o doamnei d'Epinau, în legătură cu un răspuns ce vroisem să-l dau altei scrisori a lui Diderot, încă și mai aspră, dar pe care ea mă împiedicase să-l trimit.

Azi, joi.

Doamna Le Vasseur urmează să-ți scrie, buna mea prietenă ; am rugat-o să-ți spună în mod sincer tot ce gîndește ea. Spre a n-o stînjiți de loc, i-am spus că nu doresc să-i citesc scrisoarea și te rog și pe dumneata să nu-mi spui nimic din cuprinsul ei.

¹ Doamna Le Vasseur n-avea atunci decît 69 ani (n.t.).

Nu voi trimite scrisoarea aceea, fiindcă dumneata te împotrivești; dar, simțindu-mă foarte adînc jignit, va fi, convenind că am greșit, o micime și o falsitate pe care nu mi le-aș putea îngădui. Evanghelia îi poruncește celui ce primește o palmă să întoarcă și celălalt obraz, dar nu să ceară iertare. Îți amintești personajul acela de comedie care țipă, lovind cu bastonul? Iată rolul filozofului nostru.

Nu spera că-l vei împiedica să vină pe o vreme urîță ca asta. Furia îi va da răgazul și tăria pe care prietenia i le refuză, și va fi prima dată în viața lui cînd va fi venit în ziua cînd a făgăduit. Va face totul spre a veni să-mi repete din gură ocările pe care mi le-a spus în scrisorile lui; le voi îndura în chipul cel mai răbdător. Se va întoarce să cadă bolnav la Paris, iar eu voi fi, ca de obicei, un om foarte odios. Ce să-i faci? Trebuie să suferim.

Dar poți oare să nu admiri înțelepciunea acestui om care vroia să vină să mă ia la Saint-Denis cu trăsura, să mă oprească la masă, să mă aducă înapoi cu trăsura (pachetul A, nr. 33), și căruia opt zile după aceea (pachetul A, nr. 34), starea materială nu-i mai îngăduie să facă drumul pînă la Hermitage altfel decît pe jos? Nu este cu totul imposibil, spre a vorbi în limbajul lui, să fie aici semnul bunei-credințe; dar, în acest caz, trebuie că în opt zile în situația lui s-au petrecut schimbări ciudate.

Iau parte la mîhnirea ce ți-o produce boala doamnei mame a dumitale; dar observă că durerea dumitale nu se apropie de a mea. Suferim mai puțin văzînd bolnave persoanele pe care le iubim, decît știindu-le nedrepte și crude.

Adio, buna mea prietenă; este ultima dată cînd îți mai vorbesc despre această nenorocită afacere. Dumneata îmi spui să mă duc la Paris, cu o seninătate care în altă împrejurare, m-ar bucura.

I-am scris lui Diderot ceea ce făcusem în legătură cu doamna Le Vasseur, la îndemnul doamnei d'Epinau înseși ; iar doamna Le Vasseur preferînd, cum e ușor de crezut, să rămînă la Hermitage, unde se simțea bine, unde avea mereu pe cineva în jurul ei și unde trăia fără nici o grijă, Diderot, nemaiștiind ce învinovățire să-mi aducă, îmi făcu una din această măsură de prevedere din partea mea, și nu se opri să-mi facă alta din continuarea șederii doamnei Le Vasseur la Hermitage, cu toate că această continuare a fost dorința ei și că n-ar fi atîrnat și nu atîrna decît de ea să se întoarcă la Paris, spre a trăi acolo cu aceleași ajutoare din partea mea pe care le avea și alături de mine.

Iată explicația primei învinuiri din scrisoarea lui Diderot, cu numărul 33. Explicația celei de a doua se găsește în scrisoarea lui de la nr. 34.

„Literatul“ (e un nume dat în zeflema de către Grimm fiului doamnei d'Epinau), *Literatul trebuie să-ți fi scris că a văzut pe maidan douăzeci de nenorociți care mureau de foame și de frig, așteptînd obolul dumatile. E o frîntură din flecăreala noastră de aici... și dacă înțelegi restul, cred că te va amuza cumva.*

Iată răspunsul meu la acest teribil argument, de care Diderot părea atît de mîndru :

Cred a-i fi răspuns Literatului, adică fiului unui încasator general, că nu-i plîng pe nenorociții văzuți de el pe maidan și așteptînd obolul meu ; că, pe cît se pare, el i-a despăgubit din plin ; că l-am lăsat să-mi țină locul ; că săracii Parisului nu vor avea a se plînge de această substituire ; că eu nu voi găsi cu ușurință un înlocuitor la fel de bun pentru cei din Montmo-

rency, care au și mai multă nevoie. Se află aici un bătrîn respectabil, care, după ce și-a trecut viața muncind, acum, nemaiavînd puteri, moare de foame la bătrînețe. Cugetul mi-e mai împăcat pentru cei doi soli pe care-i dau lui în fiecare luni, decît pentru o sută de parale pe care le-aș fi împărțit cerșetorilor de pe maidane. Vouă, filozofilor, vă arde de glumă cînd îi priviți pe locuitorii orașelor ca pe singurii oameni de care vă leagă îndatoririle voastre. Dar nu-mai la țară înveți să iubești și să slujești umanitatea; la orașe nu înveți decît s-o disprețuiești.

Acestea erau ciudatele scrupule prin care un om deștept avea prostia de a-mi face în chipul cel mai serios o vină din depărtarea de Paris și pretindea a-mi dovedi, prin propriul meu exemplu, că cineva nu putea trăi în afara capitalei fără a fi un om rău. Nu mă dumiresc nici astăzi cum de am avut nerozia de a-i răspunde și de a mă supăra, în loc să-i rîd în nas, drept orice răspuns. Dar hotărîrile doamnei d'Epinaș și clevetirile clicii holbachice orbiseră în așa măsură spiritele în favoarea lui, că eram socotit, în general, drept cel care greșisem în această afacere, și însăși doamna d'Houdetot, mare admiratoare a lui Diderot, vroia ca eu să mă duc să-l văd la Paris și să fac primii pași spre o împăciuire care, oricît de sinceră și deplină a fost din partea mea, s-a dovedit, cu toate acestea, de scurtă durată. Argumentul hotărîtor folosit de ea spre a mă învinge fu că în acel moment Diderot trecea prin mari necazuri. În afară de furtuna stîrnită împotriva *Enciclopediei*, el mai era lovit atunci de una foarte aprigă în legătură cu piesa lui, de care, în pofida micii întîmplări ce-o consemnase la începutul ei, era acuzat că o luase în întregime din Goldoni. Diderot, mai sensibil la critici decît însuși Voltaire, era răpus de mîhnire. Doamna

de Graffigny avusese chiar răutatea de a răspîndi zvonul că eu o rupsesem cu el tocmai în această împrejurare. Socotii că era drept și mărinimos să dovedesc în mod public contrariul, și m-am dus să stau două zile nu numai cu el, dar chiar la el. Aceasta a fost, de cînd mă stabilisem la Hermitage, a doua călătorie a mea la Paris. Prima o făcusem pentru a-l îngriji pe bietul Gauffecourt, care avusese un atac de apoplexie, din care nu și-a mai revenit niciodată cu totul, și în cursul căruia am stat la căpătiul lui pînă cînd s-a ridicat din pat.

Diderot m-a primit bine. Cîte greșeli poate șterge îmbrățișarea unui prieten ! Cum să mai păstrezi după aceea vreo urmă de ură în suflet ? Avurăm puține explicații. Nu le mai simțeam nevoia, iar în privința înjurăturilor reciproce nu aveam decît un singur lucru de făcut : să le dăm uitării. N-au fost folosite procedee ascunse, cel puțin pe care să le fi cunoscut eu, așa cum s-a întîmplat cu doamna d'Epinay. El îmi arată planul piesei *Tatăl*. „Iată, i-am spus eu, cea mai bună apărare a *Fiului natural*. Păstrează tăcerea, lucrează cu îngrijire această piesă, apoi arunc-o dintr-o dată în nasul dușmanilor dumitale, drept orice răspuns.“ El făcu întocmai, și se nimeri bine. Trecuseră aproape șase luni de cînd îi trimisese cele două prime părți din *Julie*, spre a-mi spune părerea lui despre ele. Nu le citise încă. Am citit împreună un caiet. El găsi totul stufos, acesta era termenul său, adică prea încărcat și înzorzonat. Simțisem asta cu însumi : dar era vorbăria frigurilor creației ; nu avusesem răgazul s-o îmbunătățesc. Ultimele părți nu sînt însă așa. A patra, mai ales, și a șasea sînt capodopere de dicțiune.

A doua zi de la sosirea mea, el ținu cu tot dinadinsul să mă ducă să iau masa la domnul d'Holbach. Eram departe de a ne înțelege unul pe altul ;

căci eu tocmai vroiam să rup învoiala cu manuscrisul de chimie, prin care îmi părea rău că mă obligasem față de acest om. Diderot îi luă apărarea. El se jură că domnul d'Holbach mă iubea din toată inima ; că trebuia să i se ierte tonul pe care-l avea cu toată lumea și din pricina căruia prietenii lui au de suferit mai mult ca oricine. Îmi demonștră că a refuza banii pentru acel manuscris, după ce-l promisem cu doi ani în urmă, era un afront pentru donator, pe care acesta nu-l merita, și că asemenea refuz ar putea chiar să fie rău înțeles, ca o tainică muștrare de a fi așteptat atîta vreme pînă la încheierea afacerii. „Îl văd în fiecare zi pe d'Holbach, adăugă el ; îi cunosc mai bine ca dumneata sufletul. Chiar dacă ai motive să nu fii mulțumit, îl crezi oare pe prietenul dumitale în stare să te povățuiască de rău ?” Pe scurt, cu slăbiciunea mea obișnuită, m-am lăsat convins, și ne-am dus să luăm masa la Baron, care mă primi ca de obicei. Dar soția lui mă primi cu răceală, ba aproape necuviincios. N-o mai recunoscui pe acea amabilă Caroline, care îmi arăta atîta bunăvoință pe cînd era fată. Începușem să simt încă de mai înainte că de cînd Grimm venea în casa din Aine, eu nu mai eram văzut cu ochi buni acolo.

În timp ce mă aflam la Paris, Saint-Lambert se întoarce și el din armată. Fiindcă nu știam de asta, nu l-am văzut decît după întoarcerea mea la țară, mai întîi la Chevrette și apoi la Hermitage, unde veni cu doamna d'Houdetot, cerîndu-mi să-i primesc la masă. Se poate ghici cu cîtă plăcere i-am primit ! Dar mai multă bucurie mi-a făcut să văd buna lor înțelegere. Mulțumit că nu le tulburasem fericirea, eram eu însumi fericit ; și pot să jur că în tot timpul zănaticiei mele pasiuni, dar mai ales acum, cînd aș fi putut să i-o răpesc pe doamna d'Houdetot, n-aș fi vrut să o fac, și nici n-aș fi fost măcar ispitit la aceasta. Era

atît de drăgălașă iubindu-l pe Saint-Lambert, încît numai cu greu îmi închipuiam că ar putea să fie la fel iubindu-mă pe mine ; și, fără a vroi să le tulbur dragostea, tot ceea ce dorisem de la ea cu mai multă putere în nebunia mea era să se lase iubită. Pînă la urmă, oricît de mare era pasiunea de care ardeam pentru dînsa, găseam că e tot atît de plăcut să fiu confidentul ca și obiectul iubirii sale, și nu l-am privit nici o clipă pe amantul ei ca pe un rival, ci ca pe un prieten al meu. Se va spune că asta nu era încă iubire ; fie, dar atunci înseamnă că era mai mult.

Cît despre Saint-Lambert, el se purtă ca un om drept și cu judecată ; cum eu eram singurul vinovat, am fost și singurul pedepsit, însă cu indulgență. El mă trată cu asprime, totuși prietenește, și am văzut că pierdusem ceva în stima lui, dar nimic în prietenia lui. Mă consolai, știind că una îmi va fi mai ușor de recîștigat decît cealaltă și că el era prea întorscit ca să confunde o slăbiciune nevoită și trecătoare cu un defect de caracter. Dacă în tot ce se petrecuse era vina mea, ea era destul de mică. Oare eu o căutasem pe iubita lui ? Nu mi-o trimisese chiar el însuși ? Și nu venise ea singură la mine ? Puteam să n-o primesc ? Ce puteam face ? Ei singuri stîrniseră răul iar eu îi căzusem pradă. În locul meu, el ar fi făcut la fel, poate și mai mult : căci, în definitiv, oricît de credincioasă, oricît de vrednică de stimă era doamna d'Houdetot, era totuși femeie ; iar el lipsea mereu ; prilejurile erau dese, ispitele mari, și ei i-ar fi fost destul de greu să se apere cu același succes împotriva unui bărbat mai întreprinzător. Într-o asemenea situație, însemna, desigur, mult, atît pentru ea cît și pentru mine, că putusem pune între noi zăgazuri pe care nu ne-am îngăduit niciodată să le trecem.

Cu toate că găseam astfel, în sinea mea, o dezvinovățire destul de onorabilă, atîtea aparențe erau totuși

împotriva mea, încît rușinea de neînvins ce mă stăpînea îmi dădea în fața lui aerul unui vinovat, iar el se folosea de asta spre a mă umili. Un singur amănunt va zugrăvi această poziție reciprocă. Îi citeam, după ce terminasem masa, scrisoarea pe care i-o trimiseseam anul trecut lui Voltaire, și despre care el, Saint-Lambert, auzise vorbindu-se. În cursul lecturii, el adormi, iar eu, altădată atît de trufaș, în ziua aceea atît de prost, nu îndrăznii să-mi întrerup lectura, și continuai să citesc, în timp ce el continua să sforăie. Iată cum arătau nevredniciile mele și cum arătau răzburările lui ; dar mărinimia sufletească nu-l lăsa să și le exercite decît între noi trei.

După plecarea lui, o văzui pe doamna d'Houdetot foarte schimbată față de mine. Asta mă surprinse de parcă n-ar fi trebuit să mă aștept la așa ceva ; fui tulburat mai mult decît s-ar fi cuvenit, și lucrul acesta îmi produse mult rău. Se părea că tot ceea ce așteptam să mă vindece nu făcu decît să-mi înfigă și mai adînc în inimă săgeata, pe care mai degrabă o frînsesem decît o smulsesem de acolo.

Eram cu totul hotărît să mă înving și să nu crut nimic spre a schimba zănatica mea pasiune într-o prietenie curată și trainică. Făcusem pentru aceasta cele mai frumoase planuri din lume, dar pentru a căror înlăptuire aveam nevoie de sprijinul doamnei d'Houdetot. Cînd am vrut să-i vorbesc, am găsit-o îngîndurată, încurcată ; am simțit că nu-i mai plăcea să aibă de-a face cu mine, și am văzut limpede că se petrecuse ceva despre care nu vroia să-mi vorbească și n-am știut niciodată nimic. Această schimbare, a cărei explicație îmi fu cu neputință s-o capăt, mă îndureră mult. Îmi ceru să-i restitui scrisorile ; i le-am dat pe toate cu o exactitate de care îmi făcu necinstea de a se îndoi o clipă. Această îndoială fu o altă sfișiere pentru inima mea, pe care ea trebuia s-o cu-

noască atît de bine. Îmi dădu dreptate, dar nu imediat ; am înţeles că cercetarea pachetului ce i-l înapoiasem o făcuse să-şi simtă greşeala ; văzui chiar că îşi făcea muştrări, şi asta mă satisfăcu întrucîtva. Nu putea să-mi ceară scrisorile ei fără a mi le înapoia pe ale mele. Îmi spuse că le arsese ; cutezai a mă îndoi la rîndul meu, şi mărturisesc că mă îndoiesc şi acum. Nu, asemenea scrisori nu se aruncă pe foc. S-a spus că cele din *Julie* sînt prea înflăcărate. Doamne, ce s-ar fi spus atunci despre acestea ? Nu, nu, niciodată aceea care poate să trezească o asemenea pasiune nu va avea curajul să-i ardă dovezile. Dar nici nu mă tem că s-a folosit de ele ; n-o cred în stare de aşa ceva ; şi apoi, îmi luasem anumite măsuri. Prostiasca, dar via teamă de a nu fi luat în zeflemea, mă făcuse să încep această corespondenţă pe un ton ce puse scrisorile mele la adăpost de a fi comunicate. Dusei familiaritatea ce-o adoptasem în beţia mea pînă la o tutui ; dar ce tutuire ! Nu trebuia, desigur, să se simtă jignită. Totuşi, se plînsese de mai multe ori, dar fără succes : protestele ei nu făceau decît să-mi trezească temerile, şi, de altminteri, nu mă puteau hotărî să bat în retragere. Dacă acele scrisori mai există încă şi dacă într-o zi vor fi scoase la iveală, se va vedea atunci cum am iubit eu.

Durerea ce mi-o pricinui răceala doamnei d'Houdetot şi încredinţarea că n-o meritasem mă făcură să iau ciudata hotărîre de a mă plînge lui Saint-Lambert însuşi. Aşteptînd efectul scrisorii ce i-o trimisei în legătură cu acest subiect, mă aruncai în distracţiile pe care ar fi trebuit să le caut mai de mult. La Chevette avură loc serbări, pentru care eu făcui muzica. Plăcerea de a mă făli în faţa doamnei d'Houdetot cu un talent pe care ea îl preţuia îmi aşîţă verva, dar şi un alt motiv contribui s-o însufleţească, anume : dorinţa de a arăta că autorul piesei *Gbicitorul satii-*

lui se pricepea în muzică, deoarece observasem mai de mult că cineva se străduia în taină să pună aceasta sub semnul îndoielii, cel puțin în privința compoziției. Debutul meu la Paris, probele la care fusesem supus în diverse împrejurări, atît la domnul Dupin cît și la domnul de la Popelinière, nenumăratele bucați pe care le compusesem timp de paisprezece ani în mijlocul celor mai renumiți artiști, și sub ochii lor, în fine, opera *Muzele galante*, chiar muzica *Ghicitorului*, un motet pe care-l făcusem pentru domnișoara Fel și pe care ea îl cîntase la concertul religios, atîtea convorbiri pe care le avusesem despre această frumoasă artă cu cei mai mari maeștri, totul ar fi trebuit să prevină sau să împrăstie această îndoială. Ea stăruia totuși chiar la Chevrette, și vedeam că domnul d'Epinay nu era străin de asta. Fără a părea că o iau în seamă, mă însărcinai să-i compun un motet pentru tîrnosirea bisericii din Chevrette, și-l rugai să-mi procure cuvintele ce le va alege. El îl însărcină pe de Linant, preceptorul fiului său, să le scrie. De Linant alcătui niște cuvinte potrivite cu subiectul, și opt zile după ce ele îmi fuseseră date, motetul fu gata. De astă dată, necazul fu Apollon-ul meu, dar nîcînd nu-mi ieși din mînă o muzică mai desăvîrșită. Textul începea cu aceste cuvinte : *Ecce sedes hic Tonantis*¹. Măreția începutului era pe măsura cuvintelor și întregul motet era de o frumusețe ce surprinse pe toată lumea. Lucrasem în orchestră mare. Domnul d'Epinay strînse cei mai buni simfoniști. Doamna Bruna, cîntăreață italiană, cîntă motetul și fu bine acompaniată. Motetul avu un succes atît de mare, încît fu dat mai pe urmă la concertul religios, unde, în ciuda surdelor cabale și a nevrednicei executări,

¹ „Am aflat mai tîrziu că aceste cuvinte erau de Santeuil și că domnul de Linant și le însușise cu seninătate.“ (Nota lui J.—J. Rousseau.)

avu de două ori aceleași aplauze. Pentru sărbătorirea domnului d'Epinay, dădui ideea unui soi de piesă, jumătate dramă, jumătate pantomimă, pe care o scrise doamna d'Epinay și căreia eu îi compusei muzica. Grimm, sosind acolo, auzi vorbindu-se despre succesele mele armonice. La un ceas după aceea, nimeni nu mai vorbea despre ele : dar cel puțin nu s-a mai pus chestiunea, după câte știu, dacă mă pricepeam la compoziție.

Abia sosi Grimm la Chevrette, unde și așa eu începusem să nu mă simt bine, că sfârși prin a-mi face șederea acolo de nesuportat, prin purtări pe care nu le vedeam la nimeni altcineva și la care nici nu mă gîndeam. În ajunul venirii lui, fui mutat din camera de favoare pe care o ocupam, alăturată de aceea a doamnei d'Epinay ; ea fu pregătită pentru Grimm, iar mic mi-se dădu una mai depărtată. „Iată, i-am spus rîzînd doamnei d'Epinay, cum noii veniți îi dau la o parte pe cei vechi.“ Ea păru încurcată. Am înțeles mai bine motivul, chiar în aceeași seară, aflînd că între camera ei și aceea pe care tocmai o părăseam se afla o ușă de comunicare mascată, pe care dînsa socotise de prisos să mi-o arate. Legătura ei cu Grimm era știută de toată lumea, și în casă la dînsa, și în public, ba chiar și de soț : totuși, departe de a se înțelege cu mine, confident al unor taine ce-o interesau mult mai mult, și pe care se bizuia cu încredere, de data aceasta se feri de mine cu strășnicie. Am înțeles că rezerva ei pornea de la Grimm, care, cunoscînd toate tainele mele, nu vroia ca eu să cunosc vrcuna dintr-ale lui.

Oricîtă bunăvoință îmi inspirau în favoarea lui vechile mele simțăminte, ce nu se stinseseră încă, și meritul real al acestui om, ea nu putu rezista în fața încercărilor lui de a o distruge. Primirea sa fu aceea a contelui de Tuffière : abia catadixi să-mi răspundă

la salut, nu-mi adresă măcar o dată un cuvînt, și în curînd mă pedepsi de a i-l fi adresat eu, tratîndu-mă cu tăcere. Intra peste tot primul, ocupa peste tot locul de frunte, fără ca mie să-mi dea vreo atenție. Aș trece cu vederea lucrul ăsta, dacă n-ar fi dat dovadă de o înfumurare ce sărea în ochi : ea se va vedea într-un singur exemplu luat dintr-o mie. Într-o seară, doamna d'Epinay, simțindu-se puțin rău, spuse să i se aducă ceva de mîncare în cameră, și urcă să cineze la gura sobei sale. Îmi propuse să urc și eu cu ea ; Grimm veni după noi. Măsuța era pregătită ; nu erau puse decît două tacîmuri. Se servește : doamna d'Epinay se așază la unul din colțurile căminului ; domnul Grimm ia un fotoliu, se instalează la celălalt colț, trage măsuța între ei doi, își desface șervetul și începe să mănînce, fără a-mi spune un singur cuvînt. Doamna d'Epinay roșește, și, spre a-l îndemna să-și repare grosolănia, îmi oferă propriul ei loc. El nu spune nimic, nici nu se uită măcar la mine. Neputîndu-mă apropia de cămin, iau hotărîrea de a mă plimba prin cameră, așteptînd să mi se aducă un tacîm. Mă lăsă să mănînc la capătul mesei, departe de cămin, fără a-mi da cea mai mică atenție, mie cel bolnav, mai în vîrstă ca el, mai vechi ca el în casă, care-l introdusesem aici și căruia, chiar ca favorit al doamnei, ar fi trebuit să-mi arate respectul cuvenit. Toate comportările lui față de mine corespundeau acestui exemplu. Nu mă trata chiar ca pe inferiorul lui, mă privea ca nul. Mi-era greu să recunosc în el pe fostul pedant care, la prințul de Saxe-Gotha, se simțea onorat de privirile mele. Îmi era și mai greu să împac acest mutism al lui și această trufie jignitoare cu prietenia caldă ce se lăuda că o are pentru mine în fața celor ce știa că mi-o dovedesc ei înșiși. E adevărat că nu mi-o mărturisea decît spre a-mi deplînge sărăcia, de care eu nu mă plîngeam niciodată, spre a-mi

compătimi soarta tristă, de care eu eram mulțumit, și spre a se jeli că mă vedea refuzînd cu tărie binefacerile pe care spunea că vroia să mi le acorde. În acest fel, el făcea să i se admire mărînimia, să blămeze ingrata mea mizantropie și, pe nesimțite, să obișnuiască pe toată lumea să nu vadă între un ocrotitor ca el și un nenorocit ca mine decît legături de ajutorare dintr-o parte, și de îndatoriri de cealaltă, fără a lăsa să se creadă că între noi ar fi cu putință o prietenie de la egal la egal. În ce mă privește, am căutat în zadar să văd cu ce-aș putea fi îndatorat acestui nou stăpîn. Îl împrumutasem cu bani, el nu m-a împrumutat niciodată ; îl îngrijisem cînd fusese bolnav, el abia dacă venea să mă vadă cînd eram bolnav ; l-am pus în legătură cu toți prietenii mei, el nu m-a pus cu nici unul dintre ai lui ; l-am lăudat peste tot, el... Dacă m-a lăudat, a fost mai puțin în public, și în alt chip. Nu mi-a făcut și nu mi-a oferit nici un serviciu de nici un fel. De unde era deci un Mecena al meu ? Și cum eram eu protejatul lui ? Aceasta n-am înțeles-o și n-o înțeleg nici acum.

E drept că, într-o măsură mai mică sau mai mare, era trufaș cu toată lumea, dar cu nimeni atît de mojește cum era cu mine. Mi-amintesc că o dată Saint-Lambert era să-i arunce farfuria în cap, la o ripostă pe care i-o dădu în plină masă, strigîndu-i cu grosolanie : *Asta nu-i adevărat*. La tonul lui tăios, adăugă semeția unui parvenit, și deveni chiar ridicol prin faptul de a fi neobrazat. Contactul cu cei mari îl ademenise într-atîta, că-și dădea niște ifose ce nu se văd decît la cei mai puțin simțiți dintre aceștia. Nu-și chema niciodată lacheul decît cu un *Hei !* ca și cum, din mulțimea servitorilor săi, Monseniorul n-ar fi știut care anume era de serviciu. Cînd îl trimitea cu un comision, îi arunca banii pe jos, în loc să-i dea în mînă. În sfîrșit, uitînd cu totul că și acela era om, îl trata

cu un dispreț atît de jignitor și cu o desconsiderare atît de aspră, că bietul băiat, care era un foarte bun slujitor ce i-l dăduse doamna d'Epınay, își părăsi serviciul fără alt motiv decît că nu mai putea îndura asemenea tratamente : asta era Floarea acestui nou Glorios ¹.

Pe atît de nerod pe cît era de înfumurat, cu marii lui ochi tulburi și cu figura lui deșucheată, avea pretenții față de femei, și, după pozna cu domnișoara Fel, era socotit de multe dintre ele drept un bărbat cu simțăminte adînci. Asta îl făcuse la modă și-i stîrnise gustul pentru dichisurile de femeie : începuseră să o facă pe frumosul ; gîteala deveni marea lui grijă ; toată lumea află că se pudra, iar eu, care nu credeam asta, începui să o cred, nu numai datorită înfrumusețării obrazilor și fiindcă văzusem dîre de pudră pe mescioara lui de la oglindă, dar și fiindcă, intrînd într-o dimineată în camera sa, îl găsi lustruindu-și unghiile cu o periută făcută anume, îndeletnicire ce o continuă cu mîndrie în fața mea. Mi-am spus că un om care-și petrece două ceasuri în fiecare dimineată să-și perie unghiile poate să petreacă tot așa de bine cîteva clipe să-și acopere cu pudră crețurile feței. În-suși Gauffecourt, care n-avea o limbă rea, îl poreclise în derîdere *Tiran-Bălanul*.

Toate acestea nu erau decît caraghioslicuri, dar foarte nesuferite pentru caracterul meu. Ele sfîrșiră prin a mi-l face suspect pe al său. Îmi venea greu să cred că un om ce-și bate capul cu asemenea fleacuri putea să aibă o inimă. Se făcea peste măsură cu gingășia sufletească și cu puterea de simțămînt. Dar cum se potrivește asta cu niște cusururi proprii sufletelor mărunte ? Cum pot oare viile și continuile avînturi pornite dintr-o inimă simțitoare să-l lase să se ocupe

¹ *Gloriosul*, titlul unei comedii de moravuri scrisă de Philippe Destouches (1680—1754) (n.t.).

cu atît de mici griji pentru persoana proprie ? Doamne, cel care-şi simte inima cuprinsă de acest foc cerese încercă să şi-o reverse în afară şi să arate ce este înăuntru ; acela ar vroi să-şi aştearnă inima pe chip ; el nu se va gîndi niciodată la altă spoială.

Mi-am amintit de sumarul moralei lui, despre care-mi vorbise doamna d'Epinau, şi pe care ea îl adoptase. Acest sumar consta într-un singur articol, anume, că unica datorie a omului este de a urma în totul înclinările inimii sale. Această morală, cînd am auzit-o, îmi dădu foarte mult de gîndit, cu toate că n-o socoteam atunci decît un joc al spiritului. Dar în curînd văzui că acest principiu era, într-adevăr, regula sa de conduită, şi avui, mai pe urmă, cu prisosinţă dovada, în dauna mea. Era doctrina interioară despre care Diderot îmi vorbise de atîtea ori, dar pe care nu mi-o explicase niciodată.

Mi-am amintit numeroasele sfaturi ce mi se dăduseră, cu cîţiva ani în urmă, că omul acesta era fals, că se prefăcea a fi simţitor şi mai ales că nu mă iubea. Îmi veniră în minte mai multe anecdote ce-mi fuseseră povestite în legătură cu el de domnul de Francueil şi de doamna de Chenonceaux, care nu-l stimau nici unul nici cealaltă, şi care trebuie că îl cunoşteau bine, deoarece doamna de Chenonceaux era fiica doamnei de Rochechouart, prietenă intimă cu răposatul conte de Frièse, iar domnul de Francueil, în relaţii foarte strînse pe atunci cu viconte de Polignac, trăise mult la Palais-Royal¹, cînd Grimm abia începea să se introducă acolo. Tot Parisul cunoştea deznădejdea ce-l cuprinsese după moartea contelui de Frièse. Căuta să-şi menţină reputaţia ce şi-o făcuse după întîmplarea cu domnişoara Fel, şi ale cărei ţe-

¹ E vorba de ansamblul de clădiri ce formau centrul artistic al Parisului şi locul de distracţie al societăţii înalte (n.t.).

luri ascunse aş fi putut să le văd mai bine ca oricine, dacă aş fi fost mai puţin orbit. A trebuit să fie primit în palatul de Castries, unde îşi jucă rolul aşă precum se cuvenea, apăsător de cea mai cumplită întru-tare. Acolo se ducea în fiecare dimineaţă să plîngă în grădină, ţinînd la ochi o batistă udă de lacrimi, atîta vreme cît era văzut de cei dinăuntru ; dar, la cîntura unei anumite alei, nişte servitori la care el nu se gîndea, îl văzură băgîndu-şi numaidecît batista în buzunar şi scoţînd o carte. Această observaţie, ce se repetă, fu în curînd publică în tot Parisul, dar aproape în acelaşi timp uitată. O uitasem eu însumi ; un fapt petrecut sub ochii mei făcu să mi-o amintesc. Eram bolnav în pat, în strada Grenelle ; el se afla la ţară ; într-o dimineaţă veni în goană să mă vadă, spunînd că chiar în clipa aceea sosise în oraş ; am aflat peste puţin că sosise în ajun şi că fusese văzut la teatru în aceeaşi zi.

Îmi amintesc mii de întîmplări de felul acesta ; dar o constatare, de care m-am mirat că o făceam atît de tîrziu, mă izbi mai mult ca toate celelalte. Îi prezentasem lui Grimm pe toţi prietenii mei, fără deosebire ; ei deveniseră toţi ai lui. Mă puteam atît de puţin despărţi de el, că numai cu greu aş fi vroit să-mi păstrez favoarea de a intra într-o casă unde el n-ar fi avut-o. Singură doamna de Créqui refuză să-l primească, şi de-atunci aproape încetai şi eu de a o mai vedea. Grimm, la rîndul său, îşi făcu şi alţi prieteni, atît din lumea lui cît şi din aceea a contelui de Friese. Dintre toţi aceşti prieteni, nici unul nu deveni al meu ; el nu mi-a aruncat o vorbă spre a mă îndemna să le fac măcar cunoştinţa, şi dintre toţi cei pe care i-am întîlnit uneori la dînsul, nici unul nu mi-a arătat nici cea mai mică bunăvoinţă, nici chiar contele de Friese, la care locuia şi cu care mi-ar fi fost foarte plăcut să fiu în oarecare legătură, nici contele de

Schomberg, ruda lui, cu care Grimm era încă și mai familiar.

Ceva mai mult : proprii mei prieteni, pe care i-am făcut și ai lui, și care îmi erau cu toții călduros devotați înainte de această cunoștință, se schimbă simțitor față de mine după ce-l cunoscuseră pe el. Nu-mi dăduse nici unul dintre ai lui ; eu i-am dat lui pe toți ai mei, și pînă la urmă mi-i îndepărtă pe toți. Dacă acestea sînt dovezi de prietenie, care sînt atunci cele de dușmănie ?

Diderot însuși mă preveni de mai multe ori, la început, că Grimm, căruia eu îi arătam atîta încredere, nu-mi era prieten. Mai pe urmă însă, își schimbă opinia, cînd încetă el însuși de a-mi mai fi prieten.

Felul cum orînduisem soarta copiilor mei n-avea nevoie de aprobarea nimănui. Totuși, i-am încunoștințat de aceasta pe prietenii mei, numai spre a-i încunoștința, ca să nu apar în ochii lor mai bun decît eram. Acești prieteni erau în număr de trei : Diderot, Grimm, doamna d'Épinay ; Duclos, cel mai vrednic de destăinuirea mea, fu singurul căruia nu i-am făcut-o. Totuși, el a aflat. De la cine ? Nu știu. Nu e de loc probabil ca această trădare să fi pornit de la doamna d'Épinay, care știa că, urmîndu-i exemplul, dacă aș fi fost în stare de așa ceva, aș fi avut cu ce să mă răzbun pe ea în mod crunt. Rămîneau Diderot și Grimm, atunci așa de uniți în atîtea lucruri, mai ales împotriva mea, încît e mai mult decît probabil că această vină le-a fost comună. M-aș prinde că Duclos, căruia nu-i spuseseam taina mea și care, după cum se vede, o știa, e singurul care a păstrat-o.

Grimm și Diderot, în planul lor de a mă despărți de „guvernante“, încercaseră să-l atragă și pe el de partea lor : Duclos refuzase însă cu dispreț. N-am aflat decît mai tîrziu de la el tot ce se petrecuse între dîșii în această privință ; dar am aflat destule și de la

Thérèse pentru a vedea că la mijloc era vorba de un țel ascuns, și că vroiau să-mi hotărască soarta, dacă nu fără voia, cel puțin fără știrea mea, sau că urmăreau să se slujească de aceste două persoane ca unelte în cine știe ce scop tainic. Asta nu se poate numi, de bună seamă, treabă cinstită. Împotrivirea lui Duclos o dovedește fără replică. Spună cine va vroi dacă asta era prietenie.

Această pretinsă prietenie îmi dăuna tot atât de mult înăuntrul cât și în afară. Lungile și desele întrevederi pe care le aveau de mai mulți ani cu doamna Le Vasseur o schimbaseră simțitor pe această femeie față de mine, și asemenea schimbare nu era, se înțelege, în favoarea mea. Despre ce vorbeau ei în acele ciudate întâlniri ? Și pentru ce acest mister adînc ? Conversația acestei femei bătrîne era oare atât de plăcută spre a o ține în cinste, și atât de însemnată spre a face din ea un atât de mare secret ? De trei sau patru ani de cînd dăinuiau aceste conciliabule, ele mi se păreau vrednice de rîs : gîndindu-mă la ele atunci, nu puteau decît să mă mire. Această mirare ar fi mers pînă la îngrijorare dacă aș fi știut de pe atunci ce-mi pregătea această femeie.

Cu tot pretinsul devotament pe care Grimm se lăuda față de alții că mi-l arată, și care se împăca greu cu purtarea ce-o avea față de mine, nu mă alegeam cu nimic de la el, în nici o privință, care să-mi fie de folos, iar compătimirea ce se prefăcea că mi-o poartă tindea nu atât să mă servească, ci să mă umilească. Mă lipsea chiar, atât cît îi stătea în putință, de cîștigul meseriei ce mi-o alesesem, pondegrindu-mă că sînt un prest copist, și sînt de acord că spunea adevărul ; dar nu se cădea ca tocmai el să o spună. Dovedea că nu vorbește aiurea, servindu-se

de un alt copist și nelăsându-mi nici una din comenzile pe care putea să mi le ia. S-ar fi zis că planul lui era de a mă face să atîrn de el și de împrumuturile lui pentru a putea trăi, și că-mi tăia orice posibilitate de subzistență, spre a mă sili să apelez la el.

În lumina tuturor acestora, cugetul mă făcu să-mi înăbuș pînă la urmă vechea considerație ce i-o mai purtam: socotii caracterul lui cel puțin foarte suspect, iar cît despre prietenia sa, o taxai drept falsă. Apoi, hotărît să nu-l mai văd, o în-cunoștiințai despre aceasta pe doamna d'Epinay, sprijinindu-mi hotărîrea pe mai multe fapte de ne-tăgăduit, pe care însă le-am uitat acum.

Ea combătu cu tărie această hotărîre, fără să prea știe ce-ar avea de spus asupra motivelor pe care mi-o întemeiam. Dînsa încă nu se înțelese cu el. Dar a doua zi, în loc să stea de vorbă personal cu mine, îmi trimise o scrisoare foarte bine adusă din condei, pe care o ticluiseră împreună, și prin care, fără a intra în miezul faptelor, îl dezvinovă-țea prin firea lui închisă, și, învinuindu-mă de a-l fi bănuir de trădare față de mine, mă îndemna să mă împac cu el. Această scrisoare, ce se va găsi în pachetul A, nr. 48, izbuti să mă clatine. Într-o con-vorbire pe care am avut-o apoi cu ea, și cînd se dovedi mai bine pregătită decît fusese prima dată, sfîrșii prin a mă da bătut: ajunsei să cred că mă putusem înșela, și în acest caz eram vinovat, față de un prieten, de greșeli grave, pe care trebuia să le repar. Pe scurt, cum mai făcusem de multe ori cu Diderot și cu baronul d'Holbach, pe jumătate de voie, pe jumătate din slăbiciune, făcui toate avansurile pe care de fapt eu aveam dreptul să le cer; m-am dus la domnul Grimm ca un alt George

Dandin¹, să-i cer iertare pentru jignirile pe care el mi le adusese mie, stăpînit de acea greșită credință ce m-a împins în viață la mii de umiliri față de falșii prieteni ; anume, că nu există ură care să nu dezarmeze prin torța blîndeții și a bunelor procedee, cînd, dimpotrivă, ura celor răi se întetește și mai mult prin neputința de a găsi pe ce să se sprijine, iar simțămîntul propriei lor nedreptăți nu e decît un colț în plus contra aceluia care-i cade victimă. Fără a trece dincolo de propria mea pățanie, am o dovadă foarte puternică a acestei maxime în Grimm și în Tronchin, deveniți cei mai neîndurători dușmani ai mei din răutate, din plăcere, din capriciu, fără a putea invoca nici o gîlceavă de nici un fel pe care să o fi avut vreodată cu vreunul din doi, și a căror furie creștea din zi în zi, ca aceea a tigrilor, prin ușurința ce-o găseau în a și-o sătura.

Mă așteptam ca, rușinat de îngăduința și de avansurile mele, Grimm să mă primească cu brațele deschise, cu cea mai caldă prietenie. Mă primi în chip de împărat roman, cu o trufie pe care n-o mai văzusem la nimeni altul. Nu eram de loc pregătit pentru asemenea primire. Cînd, în fisticăla unui rol atît de puțin potrivit cu firea mea, am terminat de spus în puține cuvinte și cu un glas sfios motivul ce mă aducea la el, înainte de a mă întîmpina cu bunăvoință, dînsul îmi ținu cu multă semeție o lungă predică pe care și-o pregătise din timp și care cuprîndea nesfîrșita enumerare a rarelor lui virtuți, mai ales în prietenie. Stăruii îndeosebi asupra unui lucru care la început mă uimi tare mult : anume, că el își păstra totdeauna vechii prieteni. În timp ce vorbea, îmi

¹ George Dandin, personaj celebru al lui Molière, satirizează, în sensul de aici, pe omul care suportă cu răbdare ofensele aduse de alții, și e gara să-și recunoască greșeala făptuită prin nesocotirea sfaturilor primite (n.t.).

spuneam în sinea mea că ar fi destul de crud pentru mine ca numai eu singur să fac excepție de la această regulă. Repetă asta de câteva ori și cu atîta îngîmfare, încît nu mă putui opri de a gîndi că dacă ar urma în aceasta numai imboldurile inimii, ar stărui mai puțin asupra acestui principiu, dar că își făcea din el o metodă menită să-l ajute în scopurile lui de a parveni. Pînă atunci urmasem și cu aceeași cale, îmi păstram totdeauna vechii prieteni ; din cea mai fragedă copilărie nu-mi pierdusem nici unul, decît doar dacă mi-l răpise moartea, și totuși nu-mi trecuse niciodată prin cap să ridic asta la rangul de principiu. Întrucît era vorba de un cîștig comun și pentru unul și pentru celălalt, atunci de ce se lăuda el că e preferat, dacă nu doar fiindcă se gîndea dinainte să mi-l smulgă mie ? Ținu să mă umilească cu dovezile de preferință pe care prietenii noștri comuni i le arătau lui mai mult decît mie. Cunoșteam tot așa de bine ca și el această preferință ; problema era de a ști cu ce titlu o obținuse ; dacă se bucura de ea datorită meritului, sau dibăciei, înălțîndu-se pe el, sau căutînd să mă scoboare pe mine ? În sfîrșit, după ce puse, cum vroi, între el și mine, toată distanța ce putea să dea preț grației ce avea să mi-o facă, îmi acordă sărutul de pace într-o ușoară îmbrățișare ce semăna cu acolada pe care regele o dă noilor cavaleri. Cădeam din nori, eram înmărmurit, nu știam ce să spun, nu găseam nici un cuvînt. Toată scena aceasta avea aerul unei muștrări pe care preceptorul o făcea discipolului său, crușîndu-l de biciuire. Nu mă gîndesc niciodată la ea fără să înțeleg cît de înșelătoare sînt judecățile bazate pe aparență, căroră oamenii de rînd le dau atîta greutate, și cum adesea îndrăzneala și trufia sînt de partea vinovatului, iar rușinea și fîstîceala de partea nevinovatului.

Ne-am reîmpăcat ; asta era o ușurare pentru inima mea, căci orice ceartă mă face să sufăr îngrozitor. E de prisos să spun că asemenea împăcare nu-i schimbă felul de a se purta ; ea îmi răpi doar dreptul de a mă plînge. De aceea, luai hotărîrea de a îndura totul și de a nu mai zice nimic.

Atîtea mîhniri, una după alta, mă aruncară într-o îndurerare ce-mi știrbi puterea de a mai fi stăpîn pe mine însumi. Fără răspuns de la Saint-Lambert, neglijat de doamna d'Houdetot, nemaîndrăznind să-mi deschid sufletul față de nimeni, începui a mă teme că, făcînd din prietenie idolul inimii mele, să nu-mi fi irosit viața aducînd jertfe unor himere. După toate cele întîmplate, nu mai rămîneau din vechile mele legături decît doi oameni cărora să le păstrez întreaga stimă și în care să am încredere : Duclos, pe care, după retragerea la Hermitage, îl pierdusem din vedere, și Saint-Lambert. Crezui că nu-mi voi putea răscumpăra greșelile față de acesta din urmă decît descărcîndu-mi inima fără reținere, și hotărîi să-i fac mărturisiri în tot ceea ce n-ar compromite-o pe amanta lui. Nu știu dacă această alegere nu era cumva o porțiță pentru pasiunea mea, ca să rămîn și mai apropiat de ea ; dar e sigur că m-aș fi aruncat în brațele amantului ei fără reținere, că m-aș fi pus cu totul la dispoziția lui și că aș fi dus sinceritatea atît de departe cît putea să o ducă ea însăși. Eram gata să-i trimit o a doua scrisoare, la care eram convins că mi-ar fi răspuns, cînd am aflat trista cauză a tăcerii lui cu privire la prima. Nu putuse rezista pînă la capăt oboselilor acelei campanii. Doamna d'Epinay mă anunță că avusese un atac de paralizie, iar doamna d'Houdetot, care, de durere, sfîrși prin a se îmbolnăvi ea însăși, neputînd să-mi scrie imediat, mă vesti, două sau trei zile după aceea, de la Paris, unde se afla atunci, că el fusese dus la Aix-la-

Chapelle, pentru a face băi. Nu spun că această tristă veste mă sîșie ca pe ea ; dar mă îndoiesc că strîngerea de inimă ce mi-o provocă a fost mai puțin chinuitoare decît durerea și lacrimile ei. Mîhnirea de a-l ști în această stare, sporită de teama ca nu cumva supărarea să fi contribuit la a-l aduce aici, mă tulbură mai mult decît tot ce mi se întîmplase pînă atunci, și simții cu încredințare că-mi lipsea, în proprii mei ochi, puțerea de care aveam nevoie spre a suporta atîta amărăciune. Din fericire, acest mărinimos prieten nu mă lăsă prea multă vreme pradă chinurilor ; în ciuda bolii lui, el nu mă uită, și nu întîrziă să aflu chiar de la el însuși că mă îngrijorasem mai mult decît trebuia, atît în privința simțămintelor, cît și a stării lui. Dar e timpul să ajung la marea schimbare a destinului meu, la catastrofa ce-mi despică viața în două părți atît de deosebite, și care, dintr-o pricină destul de neînsemnată, a produs efecte atît de cumplite.

Într-o zi, pe cînd mă așteptam mai puțin ca ori cînd, doamna d'Epinau trimise să mă cheme. Intrînd la dînsa, văzui în ochii și în toată ținuta ei o tulburare ce mă izbi cu atît mai mult cu cît această stare nu-i era de loc obișnuită, nimeni neștiind să-și stăpînească mai bine ca ea gîndurile și mișcările feței. „Dragă prietene, îmi spuse, plec la Geneva ; sufăr de piept, sănătatea mi se subrezește în așa măsură, că, lăsînd totul la o parte, trebuie să mă duc să-l văd și să-l consult pe Tronchin“. Această hotărîre, luată atît de brusc și tocmai la începutul iernii, mă uimi și mai mult, mai ales că o văzusem cu treizeci și șase de ore mai înainte, fără să pomencască nimic despre așa ceva. Am întrebat-o pe cîine va lua cu dînsa. Îmi spuse că-l va lua pe fiul ei, împreună cu domnul de Linant, apoi adăugă cu un aer nepăsător : „Ursule, nu vii și dumneata cu noi ?“ Cum nu credeam că vorbește serios,

știind că în anotimpul ce bătea la ușă abia dacă eram în stare să ies din camera mea, făcui o glumă pe seama ideii ca un bolnav să fie însoțit de un alt bolnav ; ea însăși păru a nu fi făcut propunerea decât într-o doară, și nu mai vorbirăm despre asta. Discutam despre pregătirile de călătorie, ce-o preocupau îndeaproape, căci era hotărâtă să plece în cincisprezece zile.

Nu aveam nevoie de prea multă putere de pătrundere spre a înțelege că această călătorie era dictată de un motiv tainic, pe care ea mi-l ascundea. Acest secret, păstrat ca atare numai pentru mine în toată casa, fu dezvăluit chiar a doua zi de Thérèse, căreia i-l destăinuise Teissier, majordomul, care-l știa de la cameristă. Cu toate că nu-s dator să păstrez acest secret al doamnei d'Epina y, deoarece nu-l aflasem de la dînsa, el e prea strîns legat de altele pe care le știam ca să-l pot despărți de ele : așa că voi păstra tăcere asupra acestui subiect. Dar aceste taine, care n-au ieșit și nu vor ieși niciodată din gura sau din pana mea, erau cunoscute de prea mulți oameni spre a nu fi aflate de toți cei din jurul doamnei d'Epina y¹.

Instruit asupra adevăratului motiv al acestei călătorii, nu mi-ar fi fost greu să ghicesc uneltirea ascunsă a unei mîini dușmane în încercarea de a mă face paravanul doamnei d'Epina y ; dar ea stăruise atît de puțin, că n-am ținut să iau în serios această încercare, mulțumindu-mă doar să fac haz de frumousul rol pe care l-aș fi jucat, dacă aș fi avut prostia de a mi-l însuși. De altfel, ea cîștigă de pe urma refuzului meu, deoarece izbuti să-l convingă chiar pe soțul ei s-o însoțească.

¹ Se spunea că doamna d'Epina y rămăsese însărcinată din idila cu Grimm (n.t.).

Cîteva zile după aceea, am primit de la Diderot biletul pe care-l transcriu mai jos. Acest bilet, îndoit numai în două, în așa fel ca să i se poată citi fără greutate conținutul, mi-a fost trimis la doamna d'Epina y și înmînat domnului de Linant, preceptorul fiului și confidentul mamei.

BILETUL LUI DIDEROT

(Pachetul A, nr. 52)

Sînt făcut să te iubesc și să-ți produc necazuri. Aflu că doamna d'Epina y pleacă la Geneva, dar nu mi s-a spus că o vei însoți. Dragă prietene, mulțumit de doamna d'Epina y, trebuie să te duci cu ea; nemulțumit, trebuie să te duci cu atît mai mult. Ești împovărat de îndatoririle ce le ai față de dînsa? Iată un prilej de a te achita în parte și de a te ușura. Cînd vei mai găsi un alt prilej de a-i arăta recunoștința? Ea se duce într-o țară unde va fi căzută ca din nori. E bolnavă; va avea nevoie de voioșie și distracție. Iarna! știu, prietene. Considerentul sănătății dumitale poate fi mai puternic decît l-ai crede. Dar ești, oare, mai rău astăzi decît erai acum o lună și decît vei fi la începutul primăverii? Vei face mai ușor călătoria peste trei luni, decît astăzi? În ce mă privește, îți mărturisesc că, dacă n-aș suporta să stau jos, mi-aș lua bastonul și aș urma-o. Și apoi, nu te temi că ți se va interpreta greșit purtarea? Vei fi bănuț de nerezecunoștință sau de un alt motiv tainic. Știu că, orice ai face, vei avea de parte-ți încuviințarea cugețului dumitale, dar această încuviințare va fi oare de ajuns, și e îngăduit să nu ții seama pînă la un anumit punct de aceea a celorlalți oameni? De altfel, dragă prietene, îți scriu acest bilet spre a rămîne împăcat față de dumneata și față de mine însumi. Dacă te supără, aruncă-l pe foc, și să nu mai vorbim de el, ca

și cum nici nu ți l-aș fi scris. Te salut, te iubesc și te îmbrățișez.

Tremurul de furie, înmărmurirea ce mă cuprinseseră citind acest bilet, pe care abia putui să-l parcurg pînă la sfîrșit, nu mă împiedicaseră, totuși, de a observa finețea cu care Diderot căuta să-mi vorbească pe un ton mai blînd, mai lingușitor și mai amabil decît în toate celelalte scrisori ale lui, cînd mi se adresa cel mult cu „dragul meu”, fără a catadixi să-mi dea numele de prieten. Văzui apoi prea ușor drumul ocolit pe care îmi parvenea acest bilet, a cărui adresă, formă și mijloc de a mi-l trimite îi dădeau în vileag, cu destulă stîngăcie, scopul : căci, de regulă, nu ne scriam decît prin poștă sau prin curierul de la Montmorency, și fu prima și singura dată cînd el se folosi de această cale.

Cînd primul zvîcnet de indignare îmi dădu puțința să scriu, îi așternui la repezcală pe hîrtie următorul răspuns, pe care-l dusei numaidecît de la Hermitage, unde mă aflam atunci, la Chevrete, spre a i-l arăta doamnei d'Epinau, căreia, în furia mea oarbă, i-l citii eu însumi, dimpreună cu biletul lui Diderot :

Dragul meu prieten, dumneata nu poți ști nici puterea îndatoririlor ce le pot avea față de doamna d'Epinau, nici pînă la ce punct ele mă leagă, nici dacă ea are cu adevărat nevoie de mine în călătoria sa, nici dacă dorește să o însoțesc, nici dacă îmi stă în puțință să o fac, nici motivele ce le pot avea ca să mă abțin. Nu mă dau în lături de a discuta cu dumneata toate aceste puncte ; dar, pînă atunci, îngăduie-mi să-ți spun că a-mi prescrie în chip atît de categoric ce anume trebuie să fac, fără să ai puțința de a înțelege aceste lucruri, este, dragul meu filozof, a-ți da părerea în necunoștință de cauză. Ceea ce e

mai rău în asta este că sfatul dumitale nu vine de la dumneata însuși. În afară de faptul că am o fire ce nu mă lasă să fiu condus în numele dumitale de un al treilea sau al patrulea, văd în aceste încercări anumite intenții ce nu se potrivesc cu sinceritatea dumitale, și de la care ai face bine, pentru dumneata și pentru mine, să te abții de aici încolo.

Te temi să nu se interpreteze greșit purtarea mea ; dar mă îndoiesc că o inimă ca a dumitale va cuteza a gândi rău despre a mea. Alții, poate, ar vorbi mai bine despre mine dacă le-aș semăna mai mult. Să mă ferească Dumnezeu de a căpăta aprobarea lor ! Cei răi n-au decît să mă bănuiască și să mă cîrtească ; Rousseau nu e făcut să se teamă de ei, nici Diderot să-i asculte.

Dacă biletul dumitale m-a supărat, zici să-l arunc pe foc și să nu mai vorbim de el. Crezi oare că în felul acesta voi uita ceea ce-mi vine de la dumneata ? Dragul meu, îți pasă tot atît de puțin de lacrimile mele, în mîhnirea pe care mi-o pricinuiști, ca și de viața și sănătatea mea în îngrijirile pe care mă îndemni să le iau. Dacă te-ai putea lecuî de asta, prietenia dumitale mi-ar fi mai plăcută și aș fi mai puțin de plîns.

Intrînd în camera doamnei d'Epinay, îl găsii pe Grimm cu ea, și asta mă bucură. Le-am citit cu glas tare și răs-picat cele două scrisori, cu o îndrăzneală de care nu m-aș fi crezut în stare, și adăugai, la sfîrșit, cîteva cuvinte ce n-o dezmințeau. La această cutezanță neașteptată din partea unui om de obicei atît de sfios, i-am văzut și pe unul și pe cealaltă buimăciți, uluiți, negăsind de spus o vorbă ; l-am văzut mai ales pe acest bărbat trufaș lăsîndu-și ochii în jos și neavînd curajul să-mi înfrunte fulgerele din priviri ; dar în aceeași clipă se jura în adîncul inimii lui să

mă piardă, și sînt convins că s-au înțeles amîndoi asupra acestui lucru, înainte de a se despărți.

Cam în aceeași vreme primii, în sfîrșit, prin doamna d'Houdetot, răspunsul lui Saint-Lambert (pachetul A, nr. 57), datat tot din Wolfenbutel, la cîteva zile după nenorocirea lui, la scrisoarea mea care întruziase mult timp pe drum. Acest răspuns îmi aduse mîngîierile de care aveam nevoie în acel moment, prin mărturiile de stimă și prietenie ce le conținea și care-mi dădura curajul și puterea de a le merita. Din acel moment îmi făcui datoria ; dar nu e nici o îndoială că dacă Saint-Lambert ar fi fost mai puțin înțelept, mai puțin mărinimos, mai puțin cumsecade, aș fi astăzi un om pierdut.

Timpul se înrăutățea și lumea începea să plece de la țară. Doamna d'Houdetot îmi vesti ziua cînd avea de gînd să vie să-și ia rămas bun de la vale, și-mi dădu întîlnire la Eaubonne. Această zi se întîmplă să fie aceeași cînd doamna d'Epinay părăsea Chevrete pentru a se duce la Paris să-și termine pregătirile de călătorie. Din fericire ea plecă dimineața, încît avui încă timp, despărțindu-mă de dînsa, să mă duc să iau masa de prînz la cumnata sa. Aveam scrisoarea lui Saint-Lambert în buzunar ; o recitii de mai multe ori pe drum. Această scrisoare îmi servi de pavază împotriva slăbiciunii mele. Am luat și mi-am ținut făgăduiala de a nu mai vedea în doamna d'Houdetot decît prietena mea și iubita prietenului meu, și am petrecut cu ea patru sau cinci ceasuri într-o liniște plăcută, preferabilă cu mult chiar în privința desfătării, acelor porniri de patimă arzîndă ce mă stăpîniseră pînă atunci în preajma sa. Cum ea știa prea bine că inima nu mi se schimbase, fu sensibilă la eforturile pe care le făcusem spre a mă învinge ; ca atare, mă stimă și mai mult, și avui bucuria de a vedea că prietenia sa pentru mine nu se stînsese. Ea îmi

anunță apropiata întoarcere a lui Saint-Lambert, care, deși destul de însănătoșit după boala lui, nu mai era în stare să reziste oboselilor războiului, și părăsea armata spre a veni să trăiască liniștit alături de dînsa. Ne făcurăm minunatul proiect al unei societăți compusă din noi trei, și puteam spera că înfăptuirea acestui proiect va fi de lungă durată, dat fiind că toate simțămintele care pot uni niște inimi calde și cinstite stăteau la baza lui și că noi trei întruneam laolaltă destule cunoștințe și talente spre a ne fi de ajuns nouă înșine și a nu mai avea nevoie de completări din afară. Dar, vai, legănîndu-mă în speranța unei vieți atît de plăcute, nu mă gîndeam nici pe departe la aceea care mă aștepta.

Vorbirăm apoi despre relațiile mele prezente cu doamna d'Épinay. I-am arătat scrisoarea lui Diderot și răspunsul meu : i-am povestit tot ceea ce se petrecuse în legătură cu acest subiect și i-am împărtășit hotărîrea ce-o luasem de a părăsi Hermitage-ul. Ea se opuse cu tărie la aceasta, invocînd motive atotputernice pentru inima mea. Îmi mărturisii cîtu de mult ar fi dorit ca eu să fac călătoria la Geneva, prevăzînd că ceilalți nu se vor da în lături de a o defăima prin refuzul meu : lucru pe care scrisoarea lui Diderot părea să-l vestească dinainte. Totuși, cum cunoștea motivele mele tot atîtu de bine ca și mine, nu stărui asupra acestui punct ; dar mă conjură să caut a ocoli orice scandal, cu orice preț mi s-ar putea cere, și de a-mi învălui refuzul în motive destul de întemeiate spre a îndepărta nedreapta bănuială că ea ar avea vreun rol în această chestiune. I-am spus că nu-mi cere un lucru ușor ; dar că, hotărît să-mi ispășesc greșelile chiar cu prețul reputației mele, vroiam să o pun mai presus pe a ei, în tot ceea ce onoarea îmi va îngădui să îndur. Se va vedea în curînd dacă am reușit să-mi îndeplinesc această făgăduială.

Pot să o jur, departe ca nefericita mea pasiune să fi pierdut ceva din puterea ei, niciodată n-am iubit-o pe Sophie atât de viu, cu atât căldură ca în ziua aceea. Dar atât de mare fu impresia pe care o făcură asupra mea scrisoarea lui Saint-Lambert, simțămîntul datoriei și groaza de trădare, că, în tot timpul acestei întrevederi, simțurile mă lăsară pe deplin liniștită lîngă ea și n-am fost nici măcar ispitit să-i sărut mîna. La plecare, ea mă sărută de față cu servitorii. Această sărutare, atât de deosebită de cele pe care i le furasem cîteodată sub frunzișuri, fu garanția că-mi recîștigasem stăpînirea asupra mea însumi : eram aproape convins că dacă inima mea putuse în acele momente să-și păstreze calmul, nu-mi trebuiau mai mult de trei luni spre a fi cu totul vindecat.

Aici se încheie legăturile mele personale cu doamna d'Houdetot. Legături pe care oricine le-a putut judeca după aparențe pe măsura înclinărilor proprii sale inimi, dar în care pasiunea ce mi-a inspirat-o această minunată femeie, pasiune mai adîncă poate ca oricare alta simțită vreodată de un bărbat, se va mîndri totdeauna cu rarele și grelele jertfe făcute de amîndoi pe altarul datoriei, al onoarei, al iubirii și al prieteniei. Eram prea înălțați unul în ochii celuilalt spre a putea să ne înjosim ușor. Ar fi trebuit să fim nevrednici de orice stimă pentru a călca în picioare una de un atât de mare preț, și însăși tăria simțămîntelor ce puteau să ne arunce în păcat a fost aceea care ne-a împiedicat să cădem în el.

Astfel, după o atât de lungă prietenie pentru una din aceste două femei, și o atât de puternică dragoste pentru cealaltă, m-am despărțit de ele, de fiecare în parte, în decursul aceleiași zile : de una pentru a n-o mai revedea niciodată, de cealaltă pentru a n-o mai revedea decît de două ori în împrejurări pe care le voi povesti mai departe.

După plecarea lor, m-am văzut într-o mare dificultate de a-mi îndeplini atâtea obligații grabnice și contradictorii, ca urmare a greșelilor mele. Dacă aș fi fost în apele mele, după propunerea și refuzul acelei călătorii la Geneva aș fi putut să fiu liniștit, și cu asta basta. Dar mă înghămasem prosteste la o treabă ce nu putea să rămână în starea în care se găsea, și nu puteam să scap de o explicație, ce trebuia s-o dau mai târziu, decât părăsind Hermitage-ul; era tocmai ceea ce-i făgăduisem doamnei d'Houdetot să nu fac, cel puțin pentru momentul prezent. Pe deasupra, ea ceruse să motivez față de așa-zișii mei prieteni refuzul acestei călătorii, ca să nu se spună că ea era vinovată de acest refuz. Totuși, nu puteam invoca adevărata cauză fără a o jigni pe doamna d'Epinay, căreia îi datoram, fără îndoială, recunoștință după tot ceea ce făcuse pentru mine. Stînd și cumpănind, mă trezii în amara, dar de neînlăturat, situație de a alege între a-i dăuna doamnei d'Epinay, doamnei d'Houdetot, sau mie însumi, și mă hotărîi pentru ultima soluție. Luai această hotărîre cu tărie, din tot sufletul, fără a sta nici o clipă pe gînduri și cu o mărinimie vrednică, desigur, să spele greșelile ce mă aduseseră aici. Acest sacrificiu, din care prietenii mei au știut să tragă foloase, și pe care ei îl așteptau poate, a însemnat prăbușirea reputației mele și mi-a știrbit, prin contribuția lor, stima publică; dar mi-a redat-o pe a mea și m-a mîngîiat în nenorocirile mele. Nu este ultima oară, după cum se va vedea, cînd am făcut asemenea sacrificii, și nici ultima oară cînd ceilalți s-au folosit de ele spre a mă doborî.

Grimm era singurul ce păru a nu avea nici un amestec în această afacere; de aceea m-am și hotărît să mă adresez lui. I-am trimis o lungă scrisoare în care i-am explicat cît de ridicol era de a se socoti ca o datorie pentru mine această călătorie la Geneva,

faptul de a fi de prisos, de a o încurca chiar pe doamna d'Épinay, și neajunsurile ce-ar rezulta din asta pentru mine însumi. N-am putut rezista ispitei de a-l lăsa să vadă, în această scrisoare, că știam totul și că mi se păruse ciudat să se pretindă ca eu să fac această călătorie, în timp ce el se dădea la o parte, fără a se poieni măcar de el. Această scrisoare, în care, neputându-mi exprima limpede motivele, am fost silit să bat adesea cîmpii, mi-ar fi creat în public aparența că am anumite păcate pe suflet; dar ea era un exemplu de reținere și discreție pentru oamenii care, ca și Grimm, cunoșteau bine lucrurile asupra cărora eu păstram tăcere și care îmi îndreptăteau din plin conduita. Nu mă temui chiar de a lăsa loc unei prejudecăți în plus contra mea, punînd sfatul lui Diderot pe seama altor prieteni ai mei, spre a da să se înțeleagă că doamna d'Houdetot gîndise la fel, ceea ce era adevărat, și trecînd sub tăcere faptul că, la argumentele mele, ea își schimbase părerea. N-o puteam feri mai bine de bănuiala de a se fi înțeles cu mine decît lăsînd să se pară că, în această problemă, eram nemulțumit de ea.

Scrisoarea se încheia printr-un act de încredere de care orice alt om ar fi fost mișcat; căci, rugîndu-l pe Grimm să cîntărească motivele mele și după aceea să-mi spună sfatul lui, îi declaram că acest sfat va fi urmat întocmai, oricare ar fi el, și aceasta era intenția mea, chiar dacă el ar fi fost de părere să fac călătoria; căci domnul d'Épinay devenind însoțitorul nevestei lui în această călătorie, plecarea mea ar fi fost privită atunci cu alți ochi, în sensul că eu am fost chemat la început să îndeplinesc această treabă și că despre el n-a venit vorba decît după refuzul meu.

Răspunsul lui Grimm se lăsă așteptat; el fu cît se poate de ciudat. Îl transcriu aici. (A se vedea pachetul A, nr. 59).

Plecarea doamnei d'Epınay a fost amînată ; fiul ei e bolnav, trebuie să se aștepte însănătoșirea lui. Mă voi gîndi la scrisoarea duminică. Stai liniștit la Hermitage. Îți voi comunica sfatul meu la timp. Cum ea nu va pleca, desigur, în cîteva zile, nu-i nici o grabă. Pînă atunci, dacă socotești de cuviință, poți să-i faci propunerile duminică, cu toate că asta mi se pare fără însemnătate. Căci, cunoscîndu-ți poziția tot așa de bine ca și pe dumneata însuși, nu mă îndoiesc că îți va răspunde la propuneri așa cum se cuvine, și tot cîștigul pe care-l vād în asta este că le vei putea spune celor ce te silesc că, dacă n-ai fost, nu-i din pricină că nu te-ai oferit. De altfel, nu vād de ce vrei cu tot dinadinsul ca filozoful să fie purtătorul de cuvînt al tuturor, și dacă părerea lui este să pleci, de ce să-ți închipui că toți prietenii duminică pretind același lucru ? Dacă îi vei scrie doamnei d'Epınay, răspunsul ei poate să-ți slujească drept replică tuturor acestor prieteni, de vreme ce ții atît de mult să le dai o replică. Cu bine : o salut pe doamna Le Vasseur și pe Ucigaș ¹.

Cuprins de uimire citind această scrisoare, căutam cu neliniște să înțeleg ce putea să însemne ea, și nu înțelegeam nimic. Cum adică ? În loc să-mi răspundă cu simplitate la a mea, își rezerva timp să se gîndească la ea, ca și cum cel pe care și-l acordase nu-i fusese de ajuns. Mă prevenea chiar asupra nehotărîrii în care vroia să mă țină, ca și cum era vorba de rezolvat o mare problemă sau ca și cum scopurile lui aveau nevoie să-mi răpească orice mijloc de a-i pătrunde simțămintele, pînă în momentul cînd va bine-

¹ „Domnul Le Vasseur o numea pe soția lui, care-l trata cam aspru, Locotenentul Ucigaș. Grimm îi dădea în glumă același nume fiicei : și, ca să scurteze, îi plăcea să taie primul cuvînt.” (Nota lui J.—J. Rousseau.)

voi să mi le declare. Ce însemnau deci aceste precauții, aceste întârzieri, aceste mistere? Oare așa se răspunde la încredere? Această purtare este oare aceea a cinstei și a buneicredințe? Căutam în zadar o explicație în favoarea acestei conduite, nu găseam niciuna. Oricare i-ar fi fost scopul, dacă îmi era potrivit, poziția lui îi ușura înfăptuirea, fără ca eu, prin a mea, să am putința să mă opun. Bucurându-se de favoare în casa unui mare prinț, cu relații largi în lume, dînd tonul în cercurile noastre comune, al căror oracol era, el putea, cu dibăcia lui obișnuită, să-și pună în mișcare toate mijloacele ce-i stăteau la îndemînă; pe cînd eu, singur la Hermitage-ul meu, departe de toți, fără sfatul nimănui, fără nici o cale de comunicare, nu aveam altceva de făcut decît să aștept și să stau liniștit. Numai că i-am trimis doamnei d'Epinay, în legătură cu boala fiului ei, o scrisoare pe atît de cuminte pe cît putea să fie, dar fără a cădea în cursa de a mă oferi să plec cu dînsa.

După secole de așteptare în cruda nesiguranță în care mă aruncase acest om barbar, aflai peste opt sau zece zile că doamna d'Epinay plecase, și primii de la el o a doua scrisoare. Ea cuprindea doar șapte sau opt rînduri, pe care nici nu le citii pînă la capăt... Era o ruptură, dar în termeni pe care nu-i putea dicta decît cea mai infernală ură, și care cădeau chiar în nerozie, vroid să fie jignitori. Îmi interzicea prezența lui, ca și cum mi-ar fi interzis rangurile sale. Nu-i lipsea scrisorii lui, spre a stîrni rîsul, decît să fie citită cu mai multă cumpătare. Fără s-o transcriu, fără a o citi măcar toată, i-am trimis-o numaidecît înapoi, împreună cu aceasta:

Nu vroiam să iau în seamă îndreptățita mea neîncredere; sfîrșesc prea tîrziu prin a te cunoaște.

Iată, deci, scrisoarea pentru care ți-a trebuit atîta timp ca s-o gîndești. Ți-o înapoiez, ea nu e pentru

mine. Poți s-o arăți pe a mea întregii lumi, și să mă urăști pe față; va fi din partea dumitale o falsitate mai puțin.

Cînd îi spuneam că putea să arate scrisoarea mea precedentă, mă refeream la un pasaj din a lui din care se va putea vedea marea viclenie la care recursese în toată această afacere.

Am spus că pentru oamenii care nu cunoșteau faptele, scrisoarea mea putea să-mi creeze multe neplăceri. El văzu asta cu bucurie; dar cum să se folosească de acest mijloc prielnic fără a se compromite? Arătînd această scrisoare, se expunea murtrării de a abuza de încrederea prietenului său.

Spre a ieși din această încurcătură, se gîndi să o rupă cu mine, în chipul cel mai înțepător cu putință, lăsîndu-mă să apreciez în scrisoarea lui grația ce mi-o făcea de a n-o arăta pe a mea. Era sigur că, în indignarea mea, voi refuza să cred în discreția lui prefăcută și-i voi îngădui să-mi arate scrisoarea întregii lumi: era tocmai ceea ce vroia, și totul se întîmplă așa precum plănuiise. Îmi plimbă scrisoarea prin tot Parisul, cu comentarii făcute de el, care însă nu avură succesul ce și-l făgăduise. Nimeni nu găsea că faptul de a-mi fi smuls îngăduința să arate scrisoarea mea îl scutca de blamul de a se fi folosit cu atîta ușurință de acest lucru spre a-mi face rău. Unii se întrebau ce neînțelegere putusem să am cu el pentru a-mi purta o ură atît de aprigă. În sfîrșit, se spunea că, chiar dacă aș fi avut cu el neînțelegeri care să ducă la o ceartă, prietenia, fie și ruptă, păstra încă drepturi pe care el ar fi trebuit să le respecte. Dar, din nefericire, Parisul e ușuratic; asemenea constatări de moment se uită repede, iar cel absent e tratat cu nepăsare; omul căruia toate îi merg bine se impune prin prezența lui, jocul intrigii și al răutății continuă, se întetește, pen-

tru ca în curînd efectul lui crescînd să întunece tot ceea ce fusese mai înainte.

Iată cum, după ce mă înşelase atîta vreme, acest om îşi scoase, în cele din urmă, faţă de mine masca, socotind că, în starea la care adusese lucrurile, nu mai avea nevoie de ea. Despovărat de teama de a nu fi nedrept cu acest ticălos, l-am lăsat în plata Domnului şi am încetat de a mă mai gândi la el. La opt zile după scrisoarea lui, am primit de la doamna d'Epinay, din Geneva, răspunsul ei la scrisoarea anterioară (pachetul B, nr. 10). Am înţeles, din tonul pe care ea îl folosea acum pentru prima dată, că, bizuindu-se pe reuşita măsurilor lor, lucrau amîndoi mîna în mîna, şi că, privindu-mă ca pe un om pierdut, fără nici un sprijin, îşi puteau împlini fără grijă plăcerea de a sfîrşi prin a mă zdrobi.

Situaţia mea era, într-adevăr, dintre cele mai nenorocite. Vedeam îndepărtîndu-se de mine toţi prietenii, fără să pot înţelege nici cum, nici pentru ce. Diderot, care se lăuda că e singurul ce-mi rămîne credincios şi care îmi tot făgăduise de trei luni să-mi facă o vizită, nu venea de loc. Iarna începea să-şi arate colţii, şi, o dată cu ea, metehnele mele obişnuite. Organismul meu, deşi robust, nu putuse duce lupta împotriva atîtor încercări haine. Ajunsesem într-o stare de slăbiciune ce nu-mi dădea nici puterea, nici curajul de a mai rezista la ceva. Chiar dacă hotărîrile mele, dacă neîncetatele muştrări ale lui Diderot şi ale doamnei d'Houdetot mi-ar fi îngăduit să părăsesc în acel moment Hermitage-ul, nu ştiam nici unde să mă duc, nici cum să mă descurc. Rămîneam nemişcat şi prostit, fără a putea face nimic, fără a gândi nimic. Numai gîndul de a face un pas, de a scrie o scrisoare, de a spune o vorbă, mă făcea să tremur. Nu puteam totuşi să las scrisoarea doamnei d'Epinay fără răspuns, căci atunci m-aş fi arătat vrednic de tratamentele sub

care mă incovoiau ea și prietenul ei. Am luat hotărîrea de a-i înfățișa starea sufletească și intențiile mele, neîndoindu-mă nici o clipă că din omenie, din mărinimie, din cuviință și datorită simțămintelor frumoase pe care crezusem că le văd în ea, în pofida celor rele, se va grăbi să le împărtășească. Iată scrisoarea mea :

*Hermitage, 23 noiembrie
1757.*

Dacă durerea ar ucide, n-aș mai fi astăzi în viață. Dar, în sfîrșit, m-am hotărît. Prietenia noastră s-a terminat, doamnă ; însă, deși ea nu mai există, păstrează încă drepturi pe care înțeleg să le respect. N-am uitat bunătatea ce mi-ați arătat-o și puteți conta pe toată recunoștința ce-o merită o persoană pe care nu ți se mai îngăduie s-o iubești. Orice altă explicație ar fi de prisos ; în ce mă privește, am cugetul împăcat ; domnia-voastră cercetați-l pe al vostru.

Vroiam să părăsesc Hermitage-ul, și va fi nevoie să o fac. Dar sînt sfătuit să mai rămîn aici pînă la primăvară : iar fiindcă prietenii mei o vor, voi mai rămîne pînă la primăvară, dacă veți consimți la aceasta.

Accastă scrisoare odată scrisă și trimisă, nu mă mai gîndii decît să-mi regăsesc liniștea la Hermitage, îngrijindu-mi sănătatea, încercînd să-mi recapăt puterile și pregătindu-mă să plec de aici la primăvară, fără vuiet și fără să dau impresia unei rupturi. Dar nu asta era și socoteala domnului Grimm și a doamnei d'Epinau, după cum se va vedea îndată.

La cîteva zile după aceea, avui, în sfîrșit, plăcerea de a primi vizita lui Diderot, atît de făgăduită și mereu amînată. Ea nu putea să cadă la un moment mai potrivit ; era prietenul meu cel mai vechi, era aproape

singurul ce-mi mai rămăsese ; se poate înțelege deci plăcerea ce am avut-o de a-l vedea în aceste împrejurări. Inima mi se umplu de o bucurie ce-o revărsai asupra lui. L-am lămurit asupra multor fapte ce i se tănuiseră, i se ascunseseră sau i se atribuiseră. I-am vorbit despre toate cele ce se petrecuseră, atât cât îmi era îngăduit să-i spun. Nu mă prefăcui a ocoli ceea ce el știa foarte bine, că o dragoste pe cât de nefericită pe atât de smintită fusese instrumentul nenorocirii mele ; dar n-am mărturisit că doamna d'Houdestot îmi cunoștea această dragoste sau că eu i-aș fi declarat-o. I-am vorbit despre nedemnele manevre ale doamnei d'Epinay de a pune mîna pe nevinovatele scrisori ce mi le trimitea cumnata ei. Am ținut ca el să afle aceste amănunte chiar din gura persoanelor pe care ea încercase să le ademenească. Thérèse îi confirmă totul întocmai ; dar prin ce-mi fu dat să trec cînd veni rîndul mamei și cînd o auzii declarînd și susținînd că ea nu știa nimic din toate acestea ! Erau chiar vorbele ei, de la care nu se abătu. Nu trecuseră nici patru zile de cînd ea însăși îmi povestise despre cele întîmplate, și acum mă dezmințea fără rușine, de față cu prietenul meu. Acest lucru mi se păru hotărîtor și am simțit atunci cu obidă nechibzuința de a fi îndurat atîta vreme lîngă mine o asemenea femeie. Nu m-am luat la ceartă cu ea ; m-am mulțumit doar să-i arunc cîteva vorbe de dispreț. Mi-am dat seama atunci cît de mult îi datoram fiicei, a cărei neclătinată cinste se deosebea cu totul de bicisnica ticăloșie a mamei. Dar din acea clipă hotărîrea mea fu luată cu privire la bătrînă, și nu așteptam decît momentul să o traduc în fapt.

Acel momentu veni mai repede decît mă așteptasem. La 10 decembrie, primii de la doamna d'Epinay răs-

punsul la scrisoarea mea de mai sus. Iată-i conținutul (pachetul B, nr. 11) :

Geneva, 1 decembrie 1757.

După ce ți-am dat, timp de mai mulți ani, toate dovezile de prietenie și bunăvoință, nu-mi rămîne decît să te deplîng. Ești cu adevărat nenorocit. Doresc ca și cugetul dumitale să fie tot atît de împăcat ca al meu. S-ar putea să ai nevoie de asta pentru liniștea vieții dumitale.

Fiindcă vrei să părăsești Hermitage-ul, și zici că trebuie s-o faci, sînt uimită că prietenii dumitale te-au oprit. În ce mă privește, eu nu le cer sfatul alor mei asupra îndatoririlor mele, și nu mai am nimic de spus asupra celor ale dumitale.

O alungare atît de neprevăzută, dar rostită într-un chip atît de limpede, nu mă mai lăasă să șovăi nici o clipă. Se impunea să plec numai decît, pe orice vreme și în orice stare m-aș fi aflat, chiar de-ar fi trebuit să dorm în pădure și pe zăpada ce acoperea atunci pămîntul, și orice ar fi putut să spună și să facă doamna d'Houdetot : căci vroiam să-i fiu pe plac întru totul, dar nu pînă la nemernicie.

Mă aflu în cel mai cumplit impas prin care am trecut în viața mea ; dar hotărîrea mi-era neîmbrumtată ; m-am jurat ca, orice s-ar întîmpla, în a opta zi să nu mă mai culc la Hermitage. Mi-am pus în gînd să-mi scot lucrurile din casă, decis să le las mai bine pe cîmp, decît să nu predau cheile în a opta zi ; căci vroiam mai ales ca totul să fie făcut înainte ca cineva să apuce să scrie la Geneva și să primească răspuns. Eram de o cutezanță de care nu mă simțisem niciodată în stare : îmi recăpătasem toate puterile. Onoarea și indignarea îmi dădură forțe la care doamna d'Epinay nu se gîndise. Norocul îmi favoriză îndrăzneala. Domnul Mathas, controlor de impozite al dom-

nului prinț de Condé, auzi despre impasul meu. El îmi trimise vorbă că-mi oferă o căsuță pe care o avea la grădina sa de la Mont-Louis, în Montmorency. Am primit-o fără să mai stau pe gânduri, plin de recunoștință. Învoiala fu numaidecît încheiată, am cum-părat în grabă câteva mobile, pe lângă cele pe care le aveam, ca să ne încropim un sălaș, Thérèse și cu mine. Am pus să mi se care lucrurile cu mare trudă și cu mari cheltuieli : în ciuda frigului și a zăpezii, mutarea s-a făcut în două zile, și la 15 decembrie am pre-dat cheile de la Hermitage, după ce-i dădusem o arvună grădinarului, neputînd să-mi plătesc chiria.

Cît despre doamna Le Vasseur, i-am spus deschis că trebuie să ne despărțim ; fiica ei vroi să mă îmbu-neze ; am fost de neclintit. Am urcat-o în caleașca poștașului și am trimis-o la Paris, cu toate lucrurile și mobilele pe care le avea în comun cu fiica sa. I-am dat cîțiva bani și m-am angajat să-i plătesc chiria la copiii ei sau în altă parte, să o ajut cît îmi va sta în putință și să n-o las fără pîine aîta vreme cît voi avea și eu.

În sfîrșit, a treia zi după sosirea mea la Montmorency, i-am trimis doamnei d'Epinau următoarea scri-soare :

Montmorency, 17 decembrie 1757.

Nimic nu-i mai simplu și mai necesar, doamnă, decît să mă mut din casa domniei-voastre, cînd nu-mi mai îngăduiți să rămîn acolo. Dat fiind refuzul vos-tru de a consimți să-mi petrec restul iernii la Hermitage, l-am și părăsit la 15 decembrie. Soarta a vroît să intru acolo fără voia mea, și să plec în același fel. Vă mulțumesc pentru șederea ce mi-ați prilejuit s-o pe-trec acolo, și v-aș mulțumi și mai mult, dacă aș fi plătit-o mai puțin scump. De altminteri, aveți drep-tate să mă credeți nenorocit ; nimeni nu știe mai bine

ca dumneavoastră în ce măsură sînt într-adevăr. Dacă e o nefericire să te înseli asupra alegerii prietenilor, una nu mai puțin dureroasă este de a te trezi dintr-o amăgire atît de dulce.

Accasta este povestea adevărată a şederii mele la Hermitage şi a motivelor ce m-au determinat să plec de acolo. Vreau să nu tai firul acestei naraţiuni, şi prezintă însemnătate să fie continuată cu cea mai mare exactitudine, această epocă din viaţa mea avînd urmări ce se vor întinde pînă la capătul zilelor mele.

CUPRINS

PARTEA ÎNTII (Urmare)

Cartea a şasea (1737—1740)	• • • • •	7
----------------------------	-----------	---

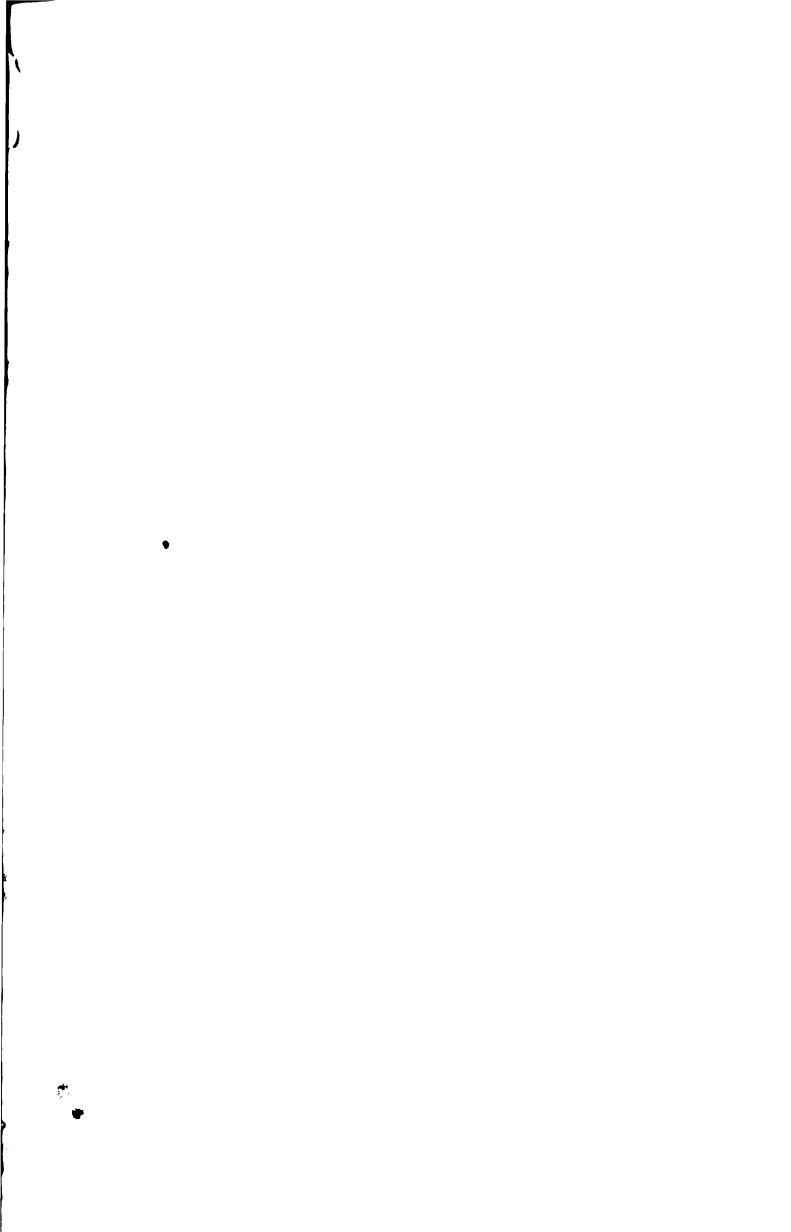
PARTEA A DOUA

Cartea a şaptea (1741—1747)	• • • • •	73
Cartea a opta (1748—1755)	• • • • •	168
Cartea a noua (1756—1757)	• • • • •	236

Redactor : ELENA MURGU
Tehnoredactor : TRAIAN ARGETOIANU

Apărut 1969. Tiraj 95.175 ex. broșate. Hirtie
ziar de 50 g/m². Format 700×920/32. Coli ed. 15,65.
Coli tipar 11. A. nr. 6314/1968. C.Z. pentru bi-
bliotecile mari și mici 84—31 = 59.

Tiparul executat sub comanda nr. 90 360 la
Combinatul Poligrafic „Casa Științei”, Piața
Științei nr. 1, București — Republica Socialistă
România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

